

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

ANORGUL ATAJONOVA

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

Akademik litsey o‘quvchilari uchun
uslubiy qo‘llanma

Toshkent
2017

UO‘K: 821.512.133
KBK 81.2 O‘zb-5
O-49

Atajonova, Anorgul

Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Akademik litsey o‘quvchilari uchun uslubiy qo‘llanma / A. Atajonova. – Toshkent: “BAYOZ”, 2017. – 176 b.

Mas’ul muharrir:

To‘xliyev B. – filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Jumaniyozova M. – filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Ro‘zimboyev S. – filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Shartli qisqartmalar

A.N. - Alisher Navoiy
A.O. - Abdulla Oripov
H.X.–Halima
Xudoyberdiyeva
M. - Mirmuhsin
M.I. - Mirzakalon Ismoilov
N.F. - Ne‘mat Fayz
N.A. – Ne mat Aminov
O. - Oybek
P.Q. - Pirimqul Qodirov

R.B. - Ramz Bobojon
S.A. - Said Ahmad
S.A. - Sunatilla Anorboyev
S.M. - Sobir Mirvaliyev
T.M. - Tohir Malik
U.M. - Ulfat Mahkamov
V.S. - Vohid Sa’dulla
X.D. – Xurshid Davron
O‘.H. - O‘tkir Hoshimov
Ch.A. - Chingiz Aytmatov

Uslubiy qo‘llanmada tovush tizimi, so‘zshunoslik, lug‘atshunoslik, morfologiya bo‘limlari haqida ma’lumot berildi. Bo‘limlarga aloqador ilmiy-nazariy tushunchalar, imlo qoidalari, amaliy mashqlarni bajarish, og‘zaki test savollariga javob berish orqali amalga oshiriladi. Mavzularni o‘zlashtirish mustaqil topshiriqlarni bajarish yo‘li bilan mustahkamlanadi.

ISBN 978-9943-4898-3-7

UO‘K: 821.512.133
KBK 81.2 O‘zb-5

© “BAYOZ”, 2017.
© A.Atajonova, 2017.

SO‘ZBOSHI

Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko’tarish, kelajak uchun bilimli va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo’lgan sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash ishlari hamisha dolzarblik kasb etib kelmoqda. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko’rsatilganidek, maktab va litseylarning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi, ta’lim mazmuni takomillashtirildi, dastur, darsliklarning yangi avlodi yaratildi.

Ayniqsa ushbu sohada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qabul qilingan qarori muhim ahamiyat kasb etdi.

Ushbu qaror akademik litseylarda o‘quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirish, bu maskanlarda ta’lim berish uchun umumta’lim maktablarining eng qobiliyatli bitiruvchilarini saralab olish, yoshlarning o‘zlari tanlagan kasb va mutaxassisliklarni egallashga bo’lgan orzu-intilishlariga erishmog‘i uchun yanada keng sharoitlar yaratish, ta’lim jarayoniga ilg‘or pedagogik usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta’lim resurslari va multimediya taqdimotlarini keng tatbiq qilish va buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish kabi aniq maqsadlarga yo‘naltirilgan.

Hozirgi kunda ta’lim muassasalarida ta’lim va tarbiya jarayonlarida o‘zbek tili fani asoslarini o‘rganish va tahlil qilish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Keyingi yillarda barcha o‘quv fanlari qatori o‘zbek tili ta’limining ham maqsad va vazifalari o‘zgardi. O‘zbek tilining jamiyat a’zolari o‘rtasida qo‘llanish doirasi kengaydi. Bu esa ta’lim muassasalarida o‘zbek tilini o‘qitish metodikasini yanada takomillashtirish vazifasini qo‘ydi.

O‘quvchilar o‘rta ta’lim bosqichida ona tili ta’limi asoslari bilan to‘la tanishib chiqadilar. Akademik litsey bosqichida esa amaliyotda qo‘llanayotgan shakl va ko‘rinishlarni yana boshqacha yo‘llar bilan ifodalash, ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga moslashdan iboratdir.

Mazkur uslubiy qo‘llanma o‘zbek tili, o‘zbek tilining fonetik xususiyatlari, talaffuz me’yorlari, yozuvi, imlosi haqida qisqacha ma’lumot berish, o‘zbek tilining lug‘at boyligi bilan tanishtirish, o‘zbek tili morfemikasi, so‘z yasalishi haqida umumiy tushunchalar berish, o‘zbek tili morfologiyasi, so‘z turkumlari haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga qamrab olgan.

Shuningdek, qo'llanmadagi ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqlik tamoyili asosida mashqlar tarkibiga kiritilgan gaplar, xalq maqollari va hikmatli so'zlar, ilmiy-ma'rifiy hamda badiiy asarlardan olingan misollar tarbiyaviy xarakterga ega bo'lib, ular yosh avlodning ma'naviy tarbiyasida muhim o'rin tutishiga ham ahamiyat berildi.

Mazkur uslubiy qo'llanmani tayyorlashda boshqa mualliflar tomonidan akademik litsey bosqichida o'zbek tili o'qitish bo'yicha nashr etilgan darslik va qo'llanmalar, mashqlar to'plami, shuningdek, o'zbek tilshunosligidagi nazariy va o'quv-uslubiy adabiyotlar asos qilib olindi.

O'ZBEK TILI VA UNING QISQACHA TARIXI

1-mashq. She'rni o'qing, mazmunini aytib bering. O'zbek tili va uning tarixi haqida nimani bilasiz?

Hech kimga bermaymiz

Oq yo'rgakka o'ragansan o'zing bizni,
Ham oq yuvib-taragansan o'zing bizni,
Beshigimiz uzra bedor ona bo'lib,
Kunimizga yaragansan o'zing bizni.
Fidoying bo'lgaymiz seni, O'zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston! ..

Qalqoning bor kim qasd qilsa gar joningga,
Alpomishning ruhi yor har o'g'loningga.
Asragaymiz giyohing ham gulday o'pib:
Yovlar yaqin yo'lomagay qo'rg'oningga.
Adoying bo'lgaymiz seni, O'zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston! ..

Tuzing tatib, unutganlar xor bo'ladi,
Ko'zlariga ikki dunyo tor bo'ladi.
Shodon daming ko'rolmagan yurtfurushlar,
Bir kun bir kaft qumlog'ingga zor bo'ladi.
Yoningda turgaymiz seni, O'zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston! ..

Gul ko'ringay dashtingdagi giyoh-xasdir,
Soddadil-u ulug'vorlik senga xosdir.
Sevamizki, cho'llaring ham bizga jannat,
Tuprog'ing ham Makka misol muqaddasdir.
Onadek ko'rgaymiz seni, O'zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston!

Muhammad Yusuf

Bilib oling! O'zbek tili turkiy tillari oilasiga kiradi. Turkiy tillar oilasida 30 ga yaqin turkiy til mavjud. Ular quyidagilar: o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, turk, tatar, uyg'ur, boshqird, chuvash, yoqut, qorachoy, bolqor, tuva, oltoy turklari, xakas, gagauz,

shor, qo‘miq, oyrot, no‘g‘oy, qrim, tofa, karagas. Bu tillarda jahondagi 200 mln aholi so‘zlashadi.

Hozirgi barcha turkiy tillar (o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, usmonli turk, tatar, xakas, yoqut va boshq.) uchun qadimgi turkiy til umumiy til (bobo til) sanaladi.

Hozirgi turkiy tillarning shakllanish tarixini ko‘pchilik olimlar bir necha davrlarga bo‘ladilar. 1. Oltoy davri. 2. Eng qadimgi turk davri. 3. Qadimgi turk davri. 4. O‘rta turk davri (hozirgi barcha turkiy xalqlar va ular tillarining shakllanishi hamda rivojlanishi davri) va boshqalar.

Qadimgi turkiy tilda yozilgan yodgorliklar bizgacha yetib kelgan. Ular quyidagilar: "Oltin yoruq", "O‘rxun-Enasoy yodgorliklari" (VI-VII asrlar), Mahmud Qoshg‘ariyning "Devonu lug‘otit-turk" (XI asr), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asari (XI asr) va boshqalar.

XV asrda o‘zbek (eski o‘zbek) adabiy tili paydo bo‘ldi. Bunda Alisher Navoiyning xizmati juda ham katta. U til masalalariga bag‘ishlab "Muhokamat ul-lug‘atayn" asarini yozdi.

O‘zbek tilida 3 xil lahja bor:

1. **Qorliq lahjasi.** Bu lahja, asosan, shahar shevalarini o‘z ichiga oladi.

2. **Qipchoq lahjasi.** Bu lahjada so‘zlovchilar O‘zbekistonning hamma viloyatlarida istiqomat qiladilar.

3. **O‘g‘uz lahjasi.** Bu lahja Janubiy Xorazmdagi bir qancha shevalarni o‘z ichiga oladi. Hozirgi turk (usmonli), ozarboyjon, turkman tillariga asos bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga Farg‘ona va Toshkent shevalari asos qilib olingan.

O‘zbekiston Respublikasining davlat tili – o‘zbek tilidir. 1989-yil 21-oktabrda "O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonun qabul qilindi. 1995-yil 21-dekabrda bu qonunga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilib, uning yangi tahriri tasdiqlandi. Yangi tahrirdagi qonun 24 moddadan iborat.

2-mashq. "O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonunning yangi tahriridan keltirilgan moddalarni daftaringizga ko‘chirib yozing. Mazmun va mohiyatini izohlang.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

4-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududiga yashovchi millatlar

va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa - ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O'zbekiston Respublikasida davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumanning ish tili hisoblanadi.

16-modda. Televideniya va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarini hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra-boshqa tilda amalga oshiriladi.

20-modda. Lavhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimasi berilishi mumkin.

24-modda. O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

3-mashq. Matnni o'qing, mazmunini so'zlab bering.

Til

Deyarli barcha maxluqlarda til bor. U issiq-sovuqni, ta'm-mazani biluvchi, ovqatlanishda ishtirok etuvchi a'zo. Odamda esa bulardan tashqari nutq tovushlarini hosil qiladi, ya'ni insonning so'zlash qobiliyati til orqali amalga oshadi.

Yer yuzida qancha millat, xalq, elat, qabila bo'lsa, shuncha til bor. Tilsiz xalq yo'q. Xalqsiz esa til ham bo'lmaydi. Bular egizak tushunchalardir, biridan birini ayirib bo'lmaydi, ular ayirib qo'yilsa, ikkisi ham o'zligini yo'qotadi. Xalq boshqa bir xalqqa qo'shilib ketadi, uning tili esa o'lik tilga aylanadi. Kezi kelganda shuni aytib o'tish lozimki, birgina til so'zi misolida ham tilimizning naqadar boy va serjilo ekanini yaqqol ko'rish mumkin.

Yer yuzidagi barcha xalqlarning tillari, ularda millionlab odam gaplashadimi yoki atigi bir-ikki ming kishi so'zlashadimi, bundan qat'i nazar o'zlari uchun aziz va keraklidir. Tilni kam sonli elat gaplashar ekan deb kamsitib yoki bo'lmasa, ko'p sonli millatning tili ekan, deb ulug'lab bo'lmaydi. Bunda sonning ko'p yoki ozligini mezon qilib bo'lmaydi. Har kimniki o'ziga, oy bo'lib ko'rinadi ko'ziga-da!

Lekin dunyoda juda taraqqiy etgan, boy jahoniy tillar ham bor, endi tetapoya qilayotgan tillar ham yo'q emas. Bu o'sha tillarning sohibi bo'lmish millat yoki elatlarning tadrijiy ravnaqi, bosib o'tgan tarixiy yo'li, insoniy jamiyatning qaysi bir taraqqiyot bosqichida ekani, iqtisodi, madaniyati, fani va ma'naviyati hamda shu kabi omillarga bog'liqdir, albatta. Bizningcha, loaqal birgina Ona allasi mavjud bo'lgan til ham yashashga haqlidir ("Vatan tuyg'usi" kitobidan).

4-mashq. Maqollarni o'qing, mazmunini tushuntiring.

1. Til bilgan – el biladi.
2. Tilni ko'p bilgan, ko'pni bilar,
Tilni oz bilgan, o'zini bilar.
3. Ko'p til bilgan – el kezar.
4. Til bilgan – yo'l topar.
5. Tilga e'tibor – elga e'tibor.
6. Til – dil kaliti.
7. Tiling birla ko'nglingni bir tut.
8. Odobning boshi – til.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. O'zbek tili qaysi tillar oilasiga mansub?
2. Qadimgi turkiy tilda yozilgan yodgorliklardan qaysilari bizgacha yetib kelgan?
3. O'zbek tili qachondan boshlab mustaqil til sifatida shakllangan?
4. O'zbek adabiy tili (eski o'zbek adabiy til) nechanchi asrda paydo bo'lgan?
5. O'zbek adabiy tilining asoschisi kim?

6. Tilshunoslik masalalariga bag'ishlangan **"Muhokamat ul-lug'atayn"** asarini kim yozgan?
7. O'zbek tilining qanday lahjalari bor?
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qaysi shevalar asos qilib olingan?
9. O'zbekiston Respublikasining davlat tili qaysi til?
10. **"O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"**gi qonunining yangi tahriri necha moddadan iborat?

Test

- 1. O'zbek tili qaysi til oilasi va guruhiga mansub?**
- A) hind-yevropa oilasining tohar guruhiga;
B) oltoy oilasining turkiy guruhiga;
C) eron oilasining hind-yevropa guruhiga;
D) turk oilasining chig'atoy guruhiga.
- 2. Quyidagi tillardan qaysi biri oltoy tillari oilasiga mansub?**
- A) yapon tillari tarmog'i; C) eron tillari tarmog'i;
B) turkiy tillar tarmog'i; D) mo'g'ul tillari tarmogi.
- 3. Qadimgi turkiy til qaysi davrgacha qo'llangan?**
- A) X asrgacha; C) VIII asrgacha;
B) XV asrgacha; D) miloddan oldingi davrdan XII asrgacha.
- 4. Eski o'zbek adabiy tili qaysi davrda shakllangan?**
- A) X-XI asrlarda; C) XIII asrda;
B) XI- XII asrlarda; D) XIV asrda.
- 5. Dunyodagi xalqaro tillar qaysi qatordagi javobda aks etgan?**
- A) ingliz, fransuz, rus, ispan, arab, xitoy tillari;
B) o'zbek, usmonli turk, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon, rus tillari;
C) ingliz, nemis, yapon, italyan, polyak, rus tillari;
D) lotin, hind, eron, xitoy, rus, ingliz tillari.
- 6. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qaysi shevalar asos qilib olingan?**
- A) Andijon – Shahrison; C) Toshkent – Guliston;
B) Xorazm – Urganch; D) Farg'ona – Toshkent.
- 7. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tili ekanligi Konstitutsiyamizning nechanchi moddasida o'z aksini topgan?**
- A) 3-moddasida; C) 1-moddasida;
B) 5-moddasida; D) 4-moddasida.

O'ZBEK TILI YOZUVLARI. LOTIN ALIFBOSI

5-mashq. Yozuvlar haqidagi ma'lumotlarni o'qing. **Piktografik, ideografik, logogramma, ieroglifik** yozuvlar haqidagi ma'lumotlarni daftaringizga ko'chirib yozing. O'zbek tili yozuvlari xususida fikr bildirib, dialog matnini tayyorlang.

Yozuv jamiyat taraqqiyotining muhim belgilaridan biridir. Insoniyat tomonida yaratilgan buyuk kashfiyotlardan hisoblanmish yozuv o'zining bugungi taraqqiyot darajasiga erishguncha necha ming yillar o'tgan.

Har bir narsaning rivojlanish, taraqqiyot bosqichlari bo'lgani kabi, yozuv ham bir necha taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Dastlabki yozuv shartli ravishda buyum yozuvi deb nomlangan. Buyum yozuvi vaqt o'tishi bilan piktografik - rasm yozuvi bilan almashgan. Bunday yozuvda har bir rasm ma'lum ma'no ifodalagan. Necha asrlar o'tib, rasm yozuvi o'z o'rnini ideografik tushuncha yozuviga bo'shatib berdi. Bunday yozuvda har bir turdagi tushunchalarga ma'lum ramziy shakllar tanlangan. Belgilar logogrammalar deb ham ataladi. Logogrammaning piktogrammadan farqi shundaki, u so'zning ma'nosini izohlaydi. Piktogramma esa buyumning o'zini aks ettiradi. Shunga ko'ra, logogramma buyum shakli bo'lmay, u so'z ma'nosini aks ettiruvchi shartli belgidir. Logografik yozuvning anchayin mukammallashgan shakli ieroglofik yozuvdir. U muqaddas yozuv ma'nosini anglatadi. Fonografik tovush yozuvining dastlabki ko'rinishlari - bo'g'inlab o'qiluvchi yozuv paydo bo'ldi va bu yozuv tovush yozuvining kelib chiqishi uchun asos bo'ldi. Fonografik yozuvda har bir tovush bir harf bilan ifodalanadi.

Harf-tovush yozuvi hozirgi vaqtda butun dunyoda foydalanilayotgan to'rt xil yozuv tizimidan iborat bo'lib, ular lotin yozuv, arab yozuvi, hind yozuvi va kirill yozuvlaridir. Harf-tovush yozuvining kelib chiqishi Misr, Finikiya va Gretsiyaning uzoq o'tmishiga borib taqaladi.

Finiki yozuvi bilan miloddan oldingi XII-X asrlarga oid manbalar yozib qoldirilgan. Keyinchalik oromiy yozuvi paydo bo'lgan va uning asosida yahudiy, suriya, eron, arab yozuvlari yuzaga keldi. Eron yozuvi uyg'ur, mo'g'ul, buryat yozuvlarining paydo bo'lishi uchun asos bo'lgan.

Miloddan oldingi 403-yildan boshlab grek alifbosi qo'llana boshlagan. Grek yozuvi asosida lotin, kirill, gruzin, arman va boshqa alifbolar yaratilgan.

O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqi o'zining ko'p asrli tarixi davomida oromiy, yunon (grek), karoshta, sug'diy, xorazmiy, kushon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, turk-runiy (dulbarjin), moniy, braxma, uyg'ur, arab, lotin va kirill yozuvlarida ish yuritib keldi.

Turk-runiy yoki do‘lbarjin hamda uyg‘ur yozuvlari turkiy xalqlar ijod qilgan alifbolar hisoblanadi. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklar Enasoy (hozirgi Yenisey, Rossiyada) va O‘rxun (Mo‘g‘uliston) daryolari bo‘ylaridan topilganligi uchun ilmiy adabiyotlarda "O‘rxun-Enasoy yodgorliklari yozuvi" nomi bilan ham mashhurdir. Bu alifbodagi matnlar yuqoridan pastga yoki o‘ngdan chapga qarab yozilgan va shunday o‘qilgan. Yuqoridan pastga qarab yozilganda qarflar chap yoniga yotqizilgan va satrlar ham o‘ngdan boshlangan (Mardonqul Boltayevning "Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi va imlosi" kitobidan).

Bilib oling! O‘zbekistonda lotin harflariga asoslangan o‘zbek alifbosi qo‘llanishining ikki davri bor: 1929-1940-yillargacha bo‘lgan birinchi davr; O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi e‘lon qilingandan (1991-yil 31-avgust) keyingi ikkinchi davr. 1993-yil 2-sentabrda bo‘lib o‘tgan O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n uchinchi sessiyasida "Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi" **31 harf** va **1 ta tutuq belgisi (apostrof)** bilan tasdiqlangan. Mazkur alifboda 1995-yil 6-may Oliy Kengash qarori bilan o‘zgartirish kiritilgan. Shundan so‘ng alifboda harflar soni **29 ta** bo‘lib qolgan. **6 tasi unli, 23 tasi undosh tovushlar** sanaladi. **Sh, Ch, Ng harf birikmalari** undosh tovushlar sirasiga kiradi. Alifboda harflar tartibi quyidagicha: **Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, O‘o‘, G‘g‘, Sh sh, Ch ch, Ng ng.**

6-mashq. Matnni o‘qing, mazmunini aytib bering. "**Kitob aql qal’asidir**" degan fikrni qanday tushunasiz? Qanday yozuvlarda yozilgan kitoblarni bilasiz? O‘qigan kitobingiz haqida qisqacha ma’lumot bering.

Ey aziz! Kishi uchun kitobdan azizroq va yoqimliroq suhbatdosh yo‘qdir. Kitob fasohatu, balog‘atda, latofatda tengi yo‘q, munofiqlikdan xoli hamrohdir. Yolg‘izlikda va g‘amli ayyomlarda munis ulfatdir. Unda nafaqat nifoq boru, na gina. U o‘z do‘stining dilini og‘ritmaydi, yuragini esa siqmaydi. U shunday rafiqdirki, kishi orqasidan g‘iybat qilib yurmaydi. Uning suhbatidan senga shunday fayzli foydalar yetadiki, bunday foydani odamlardan topa olmayсан. Aksincha, ayrim odamlar suhbatidan kishiga zarar yetadi. Kitobdek do‘st ichida barcha ilmu hilm mujassamdirki, u kishilarni o‘tmishdan va kelajakdan ogoh qilib turadi. Shuning uchun ham: "**Kitob aql qal’asidir**" deganlar (Muhammad Jabalrudiy ijodidan).

7-mashq. Jadvalda ko'rsatilgan alifbo harflariga qarab kichik va katta yozma harflarni yozish va tutashtirilishiga ko'ra guruhlariga tasniflab yozing.

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi					
Bosma	Yozma	Harf nomi	Bosma	Yozma	Harf nomi
Aa	<i>Aa</i>	a	Qq	<i>Qq</i>	qe
Bb	<i>Bb</i>	be	Rr	<i>Rr</i>	er
Dd	<i>Dd</i>	de	Ss	<i>Ss</i>	es
Ee	<i>Ee</i>	e	Tt	<i>Tt</i>	te
Ff	<i>Ff</i>	ef	Uu	<i>Uu</i>	u
Gg	<i>Gg</i>	ge	Vv	<i>Vv</i>	ve
Hh	<i>Hh</i>	he	Xx	<i>Xx</i>	xe
Ii	<i>Ii</i>	i	Yy	<i>Yy</i>	ye
Jj	<i>Jj</i>	je	Zz	<i>Zz</i>	ze
Kk	<i>Kk</i>	ke	O'o'	<i>Oo</i>	o'
Ll	<i>Ll</i>	el	G'g'	<i>Gg</i>	g'e
Mm	<i>Mm</i>	em	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she
Nn	<i>Nn</i>	en	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che
Oo	<i>Oo</i>	o	Ng ng	<i>Ng ng</i>	nge
Pp	<i>Pp</i>	pe			

8-mashq. Shoir Sulton Jo'raning "Kimning xati chiroyli" nomli she'rini o'qing, mazmunini ifodalovchi asosiy so'z va so'z birikmalarini ajratib yozing.

Kimning xati chiroyli

Solishtirib ko'raylik,
 Kimning xati chiroyli?
 Qani oching daftarni,
 Menikiday xat bormi?
 Ko'ring hamma harfimni
 Qiziqtirar har kimni:
 Harfim aniq, go'zal - hush,
 Qiynalmay mumkin o'qish.
 Daftardagi chiziq sim
 Va undagi har so'zim -

Qaldirg'ochdek tizilgan.
U yozilgan tez-ildam.
Harflar bo'lib bo'ysara,
Doim menga bo'ysunar.
"Qiyshaymang har tomonga!"

Deb beraman komanda.
Soat o'qiday biram
Tep - tekis yurar perom
Va bo'yab hamma yoqni
Tomizmayman siyohni.
O'tirishim to'g'ri, soz,
Qoidaga juda mos.
Ko'kragimni men sira
O'tirganim yo'q tirab!
Chiroyli yoz, yozsang xat!
Chunki bu ham zo'r san'at...
Biz ham bo'laylik hatto
Alisher kabi xattot.
Shuning uchun lozim, shart
Husnixatga muhabbat ...

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadim zamonlarda insonlar qanday yozuvlarni bunyod etganlar?
2. Qanday yozuvda har bir rasm ma'lum ma'no ifodalagan?
3. Piktografik - rasm yozuvidan so'ng qanday yozuv paydo bo'lgan?
4. Finikiy yozuvidan so'ng qanaqa yozuv yuzaga kelgan?
5. O'zbek xalqi o'z tarixida qanday yozuvlardan foydalangan?
6. **"Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi"** qonuni qachon tasdiqlangan?
7. **"Lotin yozuviga asolangan o'zbek alifbosi"** da nechta harf bor?
Tartib bilan ayting.
8. Alifbodagi harflar qo'llanishiga ko'ra necha guruhga bo'linadi?
9. Qaysi harflarni yozishda qo'l harakati uzilmaydi?
10. Yozma kichik harflar yozilishi hamda tutashtirilishiga ko'ra necha guruhga bo'linadi?
11. Lotin alifbosidagi qaysi harf ko'rinish va yozilish jihatidan kirill alifbosidagi ba'zi bir harflarga o'xshaydi?
12. Lotin tili va lotin yozuvi tushunchalari o'rtasida qanday farq bor?

13. O‘zbek tili fani qaysi yozuv bilan o‘rgatiladi?
14. Alifbe va alifbo deganda nimani tushunasiz. Mazkur so‘zlarning ma’no jihatdan farqini ayting.

Test

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida" gi qonuni qachon qabul qilingan va unda nechta harfdan iborat alifbo joriy etilgan?

- A) 1993 - yil 2-sentabrda, 31 harf va 1 tutuq belgisi;
B) 1940- yilda, 33 ta harf va 2 ta belgi;
C) 1929- yilda, 35 ta harf;
D) 1995- yil 6 mayda, 29 harf.

2. Lotin alifbosi asosidagi ilk o‘zbek yozuvidan xalqimiz qachondan boshlab foydalangan?

- A) 1930- yildan; C) 1926- yildan;
B) 1993- yildan; D) 1940 –yildan.

3. Qadimiy yozuvlardan bo‘lgan dulbarjin yozuvi yana qanday nom bilan ataladi?

- A) Uyg‘ur yozuvi; C) So‘g‘d yozuvi;
B) O‘rxun yozuvi; D) Arab yozuvi.

4. Quyidagi tillardan qaysi biri o‘lik tillar sirasiga kiradi?

- A) uyg‘ur tili; C) yoqut tili;
B) lotin tili; D) arab tili.

Mavzuni o‘zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidagi katta va kichik yozma harflarni tartib bilan husnixat daftarida uch qatordan yozing.

2. Kirillchadagi bilan yangi alifboda “” – **tutuq belgisiz** qo‘llanadigan so‘zlarni qiyoslab, ularning 25 tasini yozing.

3. **Ng** harfiy birikmasi va **n + g** harflari qo‘shilmasidan iborat so‘zlarni toping va farqlab ikki ustunga ajratgan tarzda yozing.

FONETIKA

Bilib oling! Fonetika (grekcha **"phone"** - **"tovush"** va **tike** – **ta'limot**) tilning nutq tovushlarini, ularning hosil bo'lishini, bo'g'in va urg'u kabi hodisalarni o'rganuvchi bo'limidir.

TOVUSH VA HARF

9-mashq. Matnni o'qing, mazmunini tushuntirib bering. Gap nima haqda ekanini ayting. **"O'zbekiston – jannat makon o'lka"** mavzuida o'zaro suhbat tashkil qiling hamda tovush va harflar talaffuziga e'tibor bering.

Mustaqillika erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Bu - tabiiy hol. Odamzod borki, avlod-ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o'zi tug'ilib voyaga etgan qishloq, shahar, xullaski, Vatanining tarixini bilishni istaydi.

Hozir O'zbekiston deb ataluvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini butun jahon tan olmoqda. Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozilu fuzalolar, olimu ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan. Eramizgacha va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, shu kungacha ko'rku fayzini, mahobatini yo'qotmagan osori-atiqalarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik va shaharsozlik san'ati yuksak bo'lganidan dalolat beradi. Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib, bu go'yo kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo'lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka doir o'n minglab asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftixorimizdir (I.A.Karimovning **"Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q"** kitobidan).

Bilib oling! Inson talaffuz qiladigan tovushlar **nutq tovushlari** deyiladi.

Nutq tovushlari nutq a'zolari ishtirokida hosil qilinadi. Nutq a'zolariga o'pka, bo'g'iz, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, til, lablar va burun bo'shlig'i kiradi. Qaysi nutq a'zosi ishtirok etishiga ko'ra nutq tovushlari lab tovushlari (**b, p, m, v, f**), til oldi (**t, l, s, z, d, sh, j, ch, dj, n,**

r), til oʻrta (**y**), til orqa (**g, k, ng**), chuqur til orqa tovushlari (**q, gʻ, x**) va boʻgʻiz (**h**) tovushi singari guruhlarga boʻlinadi.

Tovushning yozuvdagi ifodasi **harf** deyiladi.

Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida 30 tovush **29** ta harf bilan beriladi: **Aa-a, Bb-be, Dd-de, Ee-e, Ff-fe, Gg-ge, Hh-he, Ii-i, Jj-je, Kk-ke, Ll-le, Mm-me, Nn-ne, Oo-o, Pp-pe, Qq-qe, Rr-re, Ss-se, Tt-te, Uu-u, Vv-ve, Xx-xe, Yy-ye, Zz-ze, Oʻoʻ-oʻ, Gʻgʻ-ge, Sh sh-she, Ch ch-che, Ng ng-nge.**

10-mashq. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosidagi harflarni tartibi bilan yoddan ayting. Har bir harfni alohida-alohida talaffuz qiling.

11-mashq. Jadvaldagi maʼlumotlarni oʻqing, gap nima xususida ekanini ayting.

Harflar		Harflarning oʻxshash jihatlari!
Lotin alifbosida	Kirill alifbosida	
Aa	Аа	Bu harf til oldi, lablashmagan, keng unli tovushni ifodalaydi. Kirill va lotin yozuviga asoslangan alifbolarimizda shaklan bir xil koʻrinishga ega. Katta " А " harfi keyingi harfga belbogʻi orqali, kichik " а " esa pastki ilmogʻi orqali tutashtiriladi.
Oo	Оо	Bu harf til orqa, lablashmagan, keng unli tovushni ifodalaydi. U ham kirill va lotin yozuviga asoslangan alifbolarimizda bir xil koʻrinishga egadir. " О " harfining katta shakli keyingi harfga oʻzining pastki qismidan, kichik " о " harfi esa yuqori qismidan tutashtiriladi.
Ee	Ее	Bu harf til oldi, lablashmagan, oʻrta-keng unli tovushni ifodalaydi. Kirill alifbosida (y+e) tovush birikmasini ifodalovchi " е " harfi bilan shakldosh boʻlib, talaffuz jihatidan esa farq qiladi. Kirill alifbosidagi " е " harfining vazifasini bajaradi. Bu harfning kattasi ham, kichigi ham pastki tugash qismidan tutashtiriladi.
Kk	Кк	Bu harf ikki alifboda ham bir-biriga oʻxshash. Faqatgina kichik shakli bosma va yozma holda ozgina farqli, xolos, Bu harf til

		orqa, portlovchi, jarangsiz undosh tovushini ifodalash uchun xizmat qiladi. Katta va kichik shakllari pastki tugallanish qismidan keyingi harflarga tutashtiriladi.
Mm	Mm	"M" harfi lab-lab, burun, sonor, portlovchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. Katta bosma va yozma shakllari kirill alifbosidagidek

12-mashq. Quyidagi soʻzlarni daftaringizga koʻchirib yozing hamda qoʻsh harflar nechta tovush bildirganini ayting.

Alla, aqlli, shaddod, baquvvat, dakki, ellik, ikki, gʻirrom, battol, attor, diqqat, hujjat, jarroh, mujassam, izzat, bayonnoma, mustaqillik, muhabbat, muattar, ummat, ummon, yetti.

13-mashq. Soʻzlarning har birini alohida-alohida talaffuz qiling. Talaffuz vaqtida nimaga eʼtibor berganligingizni ayting.

Konstitutsiya, litsey, kollej, institut, universitet, muvafaqqiyat, taalluq, taajjub, muammo, shaffof, ushshoq, favvora, taassuf, taassurot, muddao, mufassallik, mudofaa, muhoraba, mushkullashtirmoq, attestatsiya, komissiya, quvontirmoq, quvvatlantirmoq, toʻxtattirmoq, uddaburolik, xatti-harakat, xat-xabar, xayr-maʼzur, xayr-ehson, yetim-yesir, yor-doʻst, zeb-ziynat.

14-mashq. sh, ch birikma harflarning bosma, yozma katta va kichik shakllarini chiroyli yozishni mashq qiling.

15-mashq. "Test-adolat mezon" mavzuida oʻzaro fikr almashib matn tuzing.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Tovush nima?
2. Harf nima?
3. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida nechta harf va tovush bor?
4. Harf nimani tashkil etadi?
5. **Sh, ch, ng** harflari qanday ataladi?
6. Lotin alifbosida nechta harf birikmasi bor?

Test

1. Qaysi qatordagi soʻzlarda "ng" bir tovushni ifodalamoqda?
A) tanga, jang, menga; C) durang, nonga;
B) zang, koʻndalang, ingramoq; D) kongress, menga, singil.
2. Lotin yozuvi asosidagi yangi oʻzbek alifbosida nechta harflar birikmasi bor?
A) 5 ta; C) 4 ta;
B) 3 ta; D) 2 ta.
3. "ng" bir tovushni ifodalagan soʻzlarni belgilang.
A) tungi, unga; C) yongan, singil;
V) tongi, otangiz; D) V va C.
4. Qaysi qatordagi soʻzlarda harf toʻrtta, tovush beshta?
A) yashil, buyuk; C) daʼvo, qalʼa;
B) tongi, taʼna; D) soʻng, bong.
5. Qaysi tovushlar talaffuz qilinganda havoning bir qismi burun boʻshligʻidan chiqadi?
A) v, f, b, n; C) ng, x, oʻ;
V) m, n, ng; D) q, gʻ, h.
6. Nutq tovushlarini hosil qilishda qaysi nutq organlari faol qatnashadi?
A) lablar, til va tish;
B) lablar, tovush paychalari va burun boʻshligʻi;
C) tovush paychalari, ogʻiz boʻshligʻi, til va tish;
D) oʻpka, kekirdak, ogʻiz boʻshligʻi va til.
7. Sirgʻaluvchi tovushlar koʻrsatilgan qatorni aniqlang.
A) sh, j, q; C) m, n, h;
B) s, z, j; D) b, t, f.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Yahyo, Yunus, Yusuf, Yoʻldosh, Yodgor, Yormat, Yorqin, Yorqinoy, Yoʻlchi, Yulduz, Madiyor, Baxtiyor, Ixtiyor, Shodiyor, Xudoyor, Doniyor, Qandiyor, Xudoyberdi, Choriyev, Hamroyev, Savriyev, Sanoyev, Robiya soʻzlarini chiroyli va bexato yozing.

2. 25 ta soʻzdan tarkib topgan matn tuzing. Oʻsha matnni husnixat va yozuv talablari asosida yozing.

UNLI TOVUSHLAR

16-mashq. Gaplarni o'qing, daftaringizga ko'chirib yozing. "**Mafkura**", "**bayroq**", "**o'tmish**", "**kuchli**" so'zlarida mavjud bo'lgan **a** va **o**, **u** va **o'** unli tovushlarni ovoz chiqarib talaffuz qiling.

1. Mafkurasiz odam, jamiyat, davlat o'z yo'lini yo'qotadi. 2. Ma'naviyatimiz qo'limizda yengilmas kuchga aylansin. 3. Mafkura poligonlari yadro poligonlaridan kuchlidir. 4. Mafkura - o'tmish va kelajak o'rtasidagi ko'prikdir. 5. Millatning, xalqning hamjihatligi taraqqiyot garovidir. 6. Ongli turmush - jamiyat hayotining bosh mezon. 7. Maqsadimiz - erkin shaxsni tarbiyalash. 8. Kuchli davlatdan - kuchli jamiyat sari. 9. Jaholat - ma'rifatning kushandasi. 10. Jahonga o'z so'zimizni aytaylik. 11. G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin (I.A.Karimovning "**Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni - millat qilishga xizmat etsin**" nomli kitobidan).

Bilib oling! O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay chiqishi natijasida hosil bo'ladigan tovushlarga unli tovushlar deyiladi.

Unli tovushlar sof ovozdin (undan) iborat. Ular jami oltita: **a, o, u, e, i, u**. Unli harflar bo'g'inlar sonini belgilaydi.

17-mashq. Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan unli tovushlarni qo'yib so'zlarni daftaringizga yozing. Unli tovushlar haqida nimalar bilsangiz ayting.

1. Yaxsh.l.k qilmoq yom.n falokatlardan asr.ydi. 2. .g'lonim, oila rahbari erkakdir. 3. Mehnatd. s.nalg.n – eld. aziz. 4. T.l bilgan el b.l.di. 5. Avv.l .yla k.y.n s.yla. 6. O'zbek.st.n – oz.d va ob.d vat.n. 7. Ins.nning od.bi s.l.mdan b.l.n.di.

18-mashq. O'zbekiston Respublikasi bayrog'i haqidagi ma'lumotni o'qing hamda quyidagi savollarga javob bering.

O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i 1991-yil 18-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari o'tkazilgan VII sessiyasida tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i o'z ramzi bilan hozirgi O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan davlatlarning tarixiy

an'analariga borib taqaladi va respublikaning milliy-madaniy an'analarini hisobga oladi.

1. **Bayroqdagi moviy rang** tiriklik mazmuni aks etgan mangu osmon va obihayot ramzidir. Timsollar tilida bu yaxshilik, donishmandlik, halollik, shon-shuhrat va sadoqatni bildiradi. Amir Temur davlati bayrog'ining rangi ham moviy rangda edi.

2. **Bayroqdagi oq rang** muqaddas tinchlik ramzi bo'lib, u kun charog'onligi va koinot yoritqichlari bilan uyg'unlashib ketadi. Oq rang ezgu niyatlar, ichki go'zallikka intilishning timsolidir.

3. **Yashil rang** – tabiatning yangilanish ramzi. U ko'pgina xalqlarda navqironlik, umid va shodumonlik timsoli hisoblanadi.

4. **Qizil chiziqlar** vujudimizda jo'shib oqayotgan hayotiy qudrat irmoqlaridir.

5. Navqiron yarimoy tasviri bizning tarixiy an'analarimiz bog'liq. Ayni paytda u qo'lga kiritilgan mustaqilligimiz ramzidir.

6. Yulduzlar barcha xalqlar uchun ruhiy, ilohiy timsol sanalgan. O'zbekiston Respublikasining Davlar bayrog'idagi 12 ta yulduz tasviri ham tarixiy an'analarimiz, qadimgi quyosh yilnomamizga bevosita aloqadordir. Bizning o'n ikki yulduzga bo'lgan e'tiborimiz O'zbekiston sarhadidagi qadimgi davlatlar ilmiy tafakkurida "Nujum ilmi" taraqqiy etganligi bilan ham izohlanadi. Davlat bayrog'imizdagi on ikki yulduz tasvirini o'zbek xalqi ma'daniyatining qadimiyligi, uning komillikka, o'z tuprog'ida saodatga intilishi ramzi sifatida tushunish lozim.

Savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi bayrog'i, gerbi va madhiyasi qachon qabul qilingan?

2. O'zbekiston Respublikasi bayrog'ida qanday rang va tasvirlar o'z aksini topgan?

3. Yashil rang nima ifodalaydi?

4. Qizil chiziqlar nimani ramzi?

5. Yarimoy va yulduzlar nimani bildiradi?

19-mashq. Nuqtalar o'rniga unli tovushlarni qo'yib o'qing. Unli tovushlar yordamida turli xil so'zlarni hosil qiling va gap tuzing.

G. l, k . l, k . l, k . n, k . r, t . p, t . r, b . l, z . r, t . n.

Namuna: gul- go'l- gal- gil.

1. Sadbarg guli muattar ekan.

2. Qancha tushuntirsang ham o'zini go'llikka soladi.

3. Bu gal omad unga kulib boqdi.
4. Inson gildan yaralgan.

20-mashq. Matnni o'qing, "**O'z uyingni o'zing asra**" mavzusida savol-javob asosida o'zaro fikr almashing. Unli tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Maqsad degani – xalqni, millatni birlashtiruvchi, yo'lga boshlovchi bamisoli bir bayroq. Bu bayroq butun O'zbekiston xalqining ruhini, g'ururi-iftixorini, kerak bo'lsa, qudratini, orzu-intilishlarini mujassamlashtiradigan ulug' kuchdir. Davlatimizning, xalqimizning, el-yurtimizning maqsadi o'zining ulug'vorligi, hayotiyliigi va haqqoniyliigi bilan hammamizni jalb etadigan bo'lmog'i lozim. Toki bu maqsad xalqni - xalq, millatni - millat qila bilsin, qo'limizda yengilmas bir kuchga aylansin (I.A.Karimov).

21-mashq. "**Kuntug'mish**" dostonidan keltirilgan parchani o'qib mazmunini o'z so'zlaringiz bilan aytib bering. Undosh tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Do'rmon viloyatida Kuntug'mish degan polvon bo'lib, uning Oppoqoy degan singlisi bor ekan. Zangar degan shahar podshosi Buraxonning ikkita vaziri bor edi: Shoir vazir, Toir vazir. Kunlardan bir kuni Shoir vazir qizli bo'ladi, ismini Xolbeka deb qo'yadi. Toir vazir o'g'illi bo'lib, ismini Xolmo'min deb qo'yadi. Xolmo'mining onasi bo'lib, ikkala farzandini Xolbekaoning onasi emizib katta qiladi, bular emikdosh (ko'kaldosh) bo'lib qoladilar. Xolbeka o'n to'rt yoshdan o'tgandan so'ng uning husni zeboligini eshitgan podshoh va xonzodlar sovchi qo'yadilar. Xolbeka shart qo'yadi: "Har kimki meni olaman deb kelsa, nard o'yinini qo'yaman, yutsa tegaman". Hech kim uni engolmaydi. Podshoh Buraxon o'zi sovchi yuboradi. Xolbeka o'z gapida turib oladi. Buraxon a'yonlarining maslahatiga ko'ra, qizning baxtini bog'lab, Xolbeka degan ismni aytishni ta'qiqlab qo'yadi.

Bir kuni Xolbeka tushida Kuntug'mishni, Kuntug'mish Xolbekani ko'rib, bir-birlarini sevib qoladilar. Xolbeka dardini Bahragul degan kaniziga aytadi. Kanizi suratkash olib kelgach, Xolbeka o'z suratini chizdiradi. Sirti tilla bilan qoplangan sandiqqa suratni, bir tola sochini, arzi yozilgan qog'ozni solib, uni qulflab, kalitini sandiqqa bog'lab, daryoga oqizadi. Kuntug'mish qirq yigiti bilan daryoning yoqasida ov qilib yurganda sanduqni ko'rib qoladi. Yigitlari sandiqning tishini, Kuntug'mish ichidagini oladi. Kuntug'mish sandiq ichidagini ko'rib, bir ishqiga yuz ishq

qo'shiladi. Xolbekaning ishqida Zangar sari otlanadi. Doston qahramonlari juda ko'p sarguzashtlarni boshlaridan kechirib, o'z muhabbatlariga va murod - maqsadlariga yetishadilar.

22-mashq. Birgina tovush bilan farq qiladigan so'zlarni yonma-yon holatda daftaringizga yozing va ma'nosini tushuntiring.

Namuna: kuz, suz, buz, juz.

Kuz, tong, tin, tona, botmoq, so'ra, kin, bayt, xona, ko'ra, din, sho'ra, qayt, ber, bo'z, solmoq, jo'ra, dong, so'z, fin, olmoq, chin, payt, shona, qotmoq, chuz, g'o'ra, sher, sinmoq, tinmoq, bong, ong.

23-mashq. Matnni o'qing, mazmunini aytib bering. **"Ustozim sabog'i - hayotim rahnamosi"** mavzusi bo'yicha insho rejasini tuzing.

Aflotunning o'z shogirdiga qilgan nasihati

U quyidagicha buyuradi:

– Hamma ilm payidan bo'lib, qalbing ham, ko'zing ham doimo bedor bo'lsin, uyqu va oromni o'ylab bugungi ishni ertaga qoldirma, uyquga yotishdan oldin o'tkazgan kuning haqida sarhisob qil, shu kuni sendan qanday xato sodir bo'ldi yoki shu kuni sen yaxshi narsalardan nimani o'rganding, shu haqda o'yla. Badbaxt shunday kishiki, ishining oqibatini o'ylamaydi, gunoh ishlardan o'zini tiymaydi. Dunyoda lazzat topsa boshi osmonga yetib shod bo'ladigan, birorta qayg'uga duch kelsa, hammadan ko'ra ko'proq faryod ko'taradigan olimni olim deb hisoblama. Barchani birdek sev, serjahl bo'lma, jahlingni sochaversang, bora-bora u sening odatingga aylanib qoladi. Bugun senning oldingga muhtoj bo'lib kelsa, uning hojatini chiqarishni ertaga qoldirma. Biror kishi birorta baloga duchor bo'lsa, unga ko'mak qo'lini cho'z, har kimning gapini to'qri yoki noto'g'ri ekanini bilmay turib, tekshirmay turib, hukm chiqarma. Dunyoda hikmatdan foydaliroq narsa yo'q. Hakim shunday kishiki, uning so'zi bilan qiladigan ishlari bir bo'ladi. Qaysi ishda bo'lmasin sustkashlik qilma, yaxshilik qilishda chegara bor deb o'ylama! Hakimlar hikmatini yod ol, mol-dunyo hirsini ko'nglingdan quv, yoqimli odoblardan ko'z yumma, barcha ishlarni o'z aqlingga quloq solib, chamalab, so'ng amalga oshir, tuban ishlarga qo'l urma, hamma bilan gaplashganda ham kamtarlikni qo'ldan berma. Birovni xor sanama, hamisha adolatni o'zingga shior qil! (Abulbarakot Qodiriy ijodidan).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Unli tovush deb nimaga aytiladi?
2. Unli tovushning oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Tovush va harf xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida nechta unli harf bor?

Test

1. Javoblarning qaysi birida unli tovushlar koʻrsatilgan?

A) b, f, k, t;	C) sh, ch, ng;
B) a, u, oʻ, i, o, e;	D) d, t, n, l, r, ch, j, s, sh, z.

2. Qoʻsh unli qaysi soʻzda notoʻgʻri qoʻllangan?

A) inshoot;	C) istehzoomuz;
B) taasarruf;	D) koordinat.

3. “Yam-yashil” soʻzida nechta unli va nechta undosh tovush bor?

A) 3 ta unli, 3 ta undosh;	C) 3 ta unli, 5 ta undosh;
B) 5 ta unli, 5 ta undosh;	D) 4 ta unli, 4 ta undosh.

4. Unli tovushlardan qaysi biri soʻzga qoʻshilib, uning shaklini oʻzgartiradi?

A) i, a;	C) o, a;
B) u, oʻ;	D) i, u.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Tez aytishlardan 10 tasini daftaringizga yozing. Soʻzlar tarkibida kelayotgan bir xil undosh tovushlarni belgilab, ularga tavsif bering.
2. Shoir **Abdulla Oripov**ning "**Muallim**" sheʼrini oʻqing va yod oling.

Muallim

Muallim haqida soʻzim ushbudir:

Muallim kamolot ichra koʻzgudir.

Oʻqidim Geradot, tarixni koʻp bor,

Forobiy, Danteni takror va takror.

Barini oʻqidim, lol qoldi aqlim,

Bariga ustozsan oʻzing, muallim

Alisher qalbiga solgan sehr-fayz

Sensan, ey muallim, ustoz Abul-Lays

Qutluq xonadonda qutlugʻ kalom bu,

Hamid Olimjon bu, G‘afur G‘ulom bu.
Buyuk Temur sendan topgandir ta’lim,
Sen shundoq, aziz zot, aziz muallim
Rost aytsam, o‘zingsan eng avval dahol,
Sen hayot ganjida durru bebaho,
Ulug‘ ayyomingda she’riy kalom bu,
Shogirdlar nomidan qutlug‘ salom bu.

UNDOSH TOVUSHLAR

24-mashq. Matnni o‘qing. Ajratilgan so‘zlar talaffuziga e’tibor bering. g undosh harfini g undosh harfi bilan almashtirib so‘zlarni daftaringizda yozing. **"Ovrupa"** so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilda qanday talaffuzi qilinadi va yoziladi?

Xayyom o‘zining ruboiylari bilan Ovrupada, Amerikada juda katta shuhrat **olg‘an**, ulug‘ hurmat ko‘rgan bir sharq shoiridir. Ovrupada, Amerikada uni tekshirib kitoblar **yozi lg‘an**, ruboiylari tarjima **qiling‘an**, bu tarjimalarning eng yaxshisi, hatto o‘z go‘zalligi bilan Ovrupa, Amerikada Xayyomning **shuhratig‘a** sabab bo‘lg‘ani milodiy 1883 da **o‘lg‘an** Fitsjeraldning inglizcha tarjimasidir (Abdurauf Fitratning "Tanlangan asarlari" kitobidan, II jild).

25-mashq. Nuqtalar o‘rniga tushirib qoldirilgan undosh harflarni qo‘yib, so‘zlarni daftaringizda yozing. O‘zingiz yozgan undosh harflarni talaffuz qilib ko‘ring. Ular qaysi jihatdan unli harflardan farqlanadi?

Ma’ . aviyat, ma’ri . at, rey . ing, na . orat, guru . , . ino, . avat,
ta . aba, u.toz, su . , . il, ga ., isti . lol, shudri .

Bilib oling! O‘pkadan chiqayotgan havo og‘iz bo‘shlig‘ining ma’lum bir joyida yoki bo‘g‘izda to‘siqqa uchrashidan hosil bo‘lgan tovushlar undosh tovushlar sanaladi.

Undosh tovushlar shovqin va ovozdan iborat bo‘ladi. O‘zbek tilida 23 ta undosh tovushi bor: **b, v, g, d, z, j, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g‘, h, ng.**

Undosh tovushlar shovqin va ovozning ishtirokiga ko‘ra ikki guruhga ajraladi: **jarangli** va **jarangsiz.**

Undosh tovushlar quyidagi uch xususiyatiga ko‘ra tasniflanadi:

1. **Paydo bo‘lish o‘rniga ko‘ra:** a) **lab undoshlari:** lab-lab: b, p, m;

lab-tish: f, v; b) **til undoshlari**: til oldi: d, t, n, l, r, ch, j, s, sh, z; til o'rta: y; til orqa: g, k, ng; chuqur til: q, g', x; v) **bo'qiz undoshi**: h.

2. **Paydo bo'lish usuliga ko'ra**: a) **portlovchilar**: b, p, d, t, k, g, j, q, m, n, ng; b) sirg'aluvchilar: v, f, s, z, y, r, l, x, sh, g', h; v) **qorishiq**: ch;

3. **Shovqin va ovozning ishtirokiga ko'ra**: a) **jarangli**: b, v, g, d, j, z, g', y, m, n, l, r, ng; b) **jarangsiz**: p, f, k, t, sh, ch, s, x, h, q.

26-mashq. Quyida berilgan undosh harflarni jarangli va jarangsiz guruhlarga ajratib yozing.

J, y, b, v, g, t, f, x, ch, sh, k, g, k, l, m, n, p, r, s, x, ng, d, z.

27-mashq. O'zbekiston Respublikasi davlat gerbi haqidagi ma'lumotni o'qing va quyidagi savollarga javob bering.

O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi

O'zbekiston respublikasining Davlat gerbi 1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida tasdiqlangan.

O'zbekiston respublikasining Davlat gerbi gullagan vodiy uzra charaqlab turgan quyosh tasviridan hamda o'ng tomonida bug'doy boshoblari, so'l tomonida ochilgan paxta chanoqlari surati tushirilgan chambardan iboratdir. Gerbning yuqori qismida sakkiz qirrali yulduz tasvirlangan: sakkiz qirra ichida joylashgan yarim oy va yulduz musulmonlarning qutlug' ramzidir. Gerb markazida himmat, oliyjanoblik va fidoyilik timsoli bo'lgan afsonaviy Humo qushi qanotlarini yozib turubdi. Ushbu ramz va timsollar xalqimizning tinchlik, yaxshilik, baxt-saodat, farovonlik yo'lidagi orzu-umidlarini ifodalaydi. Gerbning pastki qismidagi respublika Davlat bayrog'ini ifodalovchi uch rangdagi chambar bandiga "O'zbekiston" so'zi bitilgan.

"**Gerb**" so'zining tarixi haqida qisqacha ma'lumot:

"**gerb**" so'zi nemischa "**erbo**" so'zidan olingan bo'lib, shohlar va hukmdorlarga davlat, sarhad, hudud va boshqa nasldan-naslga meros qoluvchi mulk belgisini anglatadi.

Bundan 2500 yil muqaddam Eronda Oltoyga qadar cho'zilgan ulkan sarhatda hukm surgan O'g'uzxon davrida ham turkcha "**tamg'a**" so'zi aynan shu ma'noni bildirar edi. XXII asrning mashhur tarixchisi Rashididdin Hamadoniy "**Tanlangan tarixlar**" nomli kitobida shahodat berishicha O'g'uzxon o'z mol-mulkini o'g'illariga ulus sifatida kichik davlatlarga bo'lib, in'om etgan. Ushbu davlatlar hukmdorlari ham o'zlarining xonlik tamg'alariga ega edi.

28-mashq. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosini o‘qing va daftaringizga ko‘chirib yozing.

1) baland, Samarqand, poezd; do‘st, artist, g‘isht kabi so‘zlarda **d,t** ba‘zan aytilmasa ham, yoziladi.

2) metall, kilogramm, kilovatt, kongress kabi o‘zlashma so‘zlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday tovushlar undosh tovushlar deyiladi?
2. O‘zbek tilida nechta undosh tovush bor?
3. Jarangli undosh tovushlar deyilganda qanday tovushlarni tushunasiz?
4. Tovushlarga ta’rif bering.
5. Jarangli va jarangsiz undosh tovushlarning farqini tushuntiring.

Test

1. O‘zbek adabiy tilida necha undosh tovush mavjud va ular yozuvda necha harf bilan ifodalanadi?

A) 27 ta tovush 27 ta harf;	C) 23 ta tovush 25 ta harf;
B) 23 ta tovush 23 ta harf;	D) 29 ta harf 23 ta tovush.

2. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida mavjud bo‘lgan undosh tovushlar yozuvda necha harf vositasida ifodalanadi?

A) 23 harf;	C) 24 harf;
B) 22 harf;	D) 29 harf.

3. Qo‘sh undoshlarning biri tushirilganda o‘zga ma’no ifodalovchi so‘zlar qatorini aniqlang.

A) karra, arra, kalla;	C) tilla, qattiq, ushshoq;
B) avval, alla, balli;	D) naqqosh, taassurot, izzat.

4. Tilning old qismida hosil bo‘ladigan undosh tovushlarni belgilang.

A) v, f;	C) d, t;
B) b, p;	D) q.

5. Tilning eng orqa qismida hosil bo‘ladigan undosh tovushlar qaysi qatorda to‘g‘ri berilgan?

A) q, x;	C) h, g;
B) r, k;	D) j, z.

6. Qaysi undosh tovush lablar bir-biriga yaqinlashganda oradagi tirqishdan sirg‘alib chiqadi?

- A) d; C) v;
B) s; D) p.

7. Qaysi undosh tovush pastki lab bilan ustki tish orasida hosil bo‘ladi?

- A) a; C) r;
B) s; D) f.

Mavzuni o‘zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **"O‘lkamizda oltin kuz fasli"** mavzuida 60-70 so‘zdan tarkib topgan tavsifiy matn yozing. Matndan 10 ta ochiq bo‘g‘in bilan tugagan so‘zni tanlab, ularni bo‘g‘inlarga ajrating.

2. **"O‘zbek tilining imlo lug‘ati"** kitobidan undosh harflar imlosi qismini o‘qing.

3. **"Lotin alifbosi"** sarlavhali ma’lumotni O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi 5-jildidan daftaringizga ko‘chirib yozing.

JARANGLI VA JARANGSIZ UNDOHLAR

29-mashq. "Hikmat" matnini o‘qing, mazmunini ayting. **"Saxiy", "oliyjanob", "chiroyli", "shirin", "muattar"** so‘zlarini daftaringizga ko‘chirib yozing. So‘zlardagi jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni aniqlang.

Hikmat

Saxiy va oliyjanob kishilar bilan suhbatdosh bo‘lmoq kishida yoqimli fe’l va chiroyli xislatlarga rag‘bat uyg‘otadi. Yomon fe’lli va fasod tabiatli kishilar bilan suhbat esa yoqimsiz sifat va qabih illatlarga yetaklaydi. Yomonlar bilan yaxshilar suhbati orasidagi farq va ular bilan qilingan suhbat ta’siri xuddi shamol kabidir. Shamol yomon joydan o‘tib qolsa, badbo‘y hidlarni olib keladi. Agar shirin hidli joylardan o‘tib qolsa, muattar islarni keltiradi.

Bayt:

Har kimning bor ekan tanida joni,
Kim bilan so‘zlashsa, ta’siri urar.
Yomonlik bo‘lmasa kimning af’oli,
Doim yaxshi bilan xush suhbat qurar!

(Majididdin Xavofiy ijodidan)

Bilib oling! Jarangli undoshlar tarkibida qisman bo'lsa-da, ovoz qatnashgan shovqinli tovushlar: **b, v, g, d, j, z, g, y, m, n, l, r, ng** jarangli undoshlarni tashkil etadi.

Jarangsiz undoshlar faqat shovqindan iborat bo'ladi. Jarangsiz undosh tovushlar: **p, f, k, t, sh, ch, s, h, x, k.**

30-mashq. Quyida berilgan jarangli-jarangsiz undoshlar juftiga e'tibor bering. Qaysi bir harfning jufti yo'qligini aniqlang.

1. **J arangli:** b, v, z, g, d, j, g', dj, y, l, m, n, ng, - -

2. **J arangsiz:** p, f, s, k, t, ch, sh, - - - - - q, h

31-mashq. Topishmoqlarni o'qing va javobini toping.

1. Jarangli tovushlarning
Jarangsiz juftlari bor,

Toping, ularning qanday
Bir-biridan farqi bor?

2. Tovushlarni tushirar,
Almashtirar, orttirar.
Qaysi fanning qonuni
Tovushni o'zgartirar?

3. Tovushlar bor ovozdor-u jarangdor,
Kishiga bag'ishlar xushruhlik, mador.
Jarangli tovushni aytsak ovozsiz,
Ular eshitilar gohi jarangsiz?

32-mashq. Jarangli va jarangsiz tovushlar haqidagi imloviy qoidani o'qing, namunaga qarab ular ishtirokida so'zlar yozing hamda talaffuz va yozilish jihatlaridan farqini ayting.

So'z oxirida **b-p, d-t, z-s** singari jarangli va jarangsiz undoshlar o'rtasidagi farq yo'qolib, bir xil jarangsiz undosh tovush holida talaffuz etiladi, lekin **b, d, z** yoziladi.

Namuna: bob – bop ...

33-mashq. Jadvalning bo'sh katakchalariga so'zlar yozib, jarangli va jarangsiz jufti bor undosh harflarni talaffuz qiling.

T/r	Jarangli tovushlar	Soʻzlar	Jarangsiz tovushlar	Soʻzlar
1.	b		p	
2.	v		f	
3.	z		s	
4.	g		k	
5.	d		t	
6.	j		ch	
7.	gʻ			

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Undosh tovushlar shovqinga koʻra necha guruhga boʻlinadi?
2. Qanday undoshlarga jarangli undoshlar deyiladi?
3. Jarangli va jarangsiz undoshlarning farqi nimada?
4. Qaysi harflarni jarangli va qaysi harflar jarangsiz sanaladi?
5. Qaysi undosh harflarning jufti bor?

Test

1. Qaysi qatordagi soʻzlarda faqat jarangli undoshlar bor?

- A) pastak, koʻksulton, koʻlmak; C) zagʻizgʻon, maydon, jadval;
B) bardosh, koʻklam, badnafs; D) paxsa, sukut, sochiq.

2. Qaysi qatordagi soʻzlarda faqat jarangsiz undoshlar bor?

- A) gilos, rayhon, gulkaram; C) ziynat, koʻhlik, libos;
B) sochpopuk, shafqat, koʻkat; D) koʻmakdosh, inson, koʻrgazma.

3. Dublyaj, ekipaj, garaj soʻzlaridagi j ning jarangsiz jufti qaysi tovush?

- A) b; C) sh;
B) a; D) z.

4. Qaysi soʻzlar faqat jarangli undoshlardan iborat?

- A) koʻylak; C) jadval;
B) maydon; D) vaʼzxon.

5. Tarkibida unli tovushlar bilan birga faqat jarangsiz undoshlar ishtirok etgan soʻzlar qatorini toping.

- A) bayon, vazmin, goʻzal; C) koʻchat, hiqichoq, sath;
B) bayt, dehqon, ibrat; D) alifbe, andisha, dahshat.

6. Qaysi qatordagi soʻzlarning jarangli undoshlari jarangsiz juftiga aylantirilsa boshqa soʻzlar kelib chiqadi?

A) zoʻr, zambil, beva;	C) did, joʻja, bibi;
B) goʻja, jagʻjagʻ;	D) gugurt, gazak, guvala.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Ikki ustunga ajratilgan holatda jarangli va jarangsiz jufti bor undosh harflar ishtirokidagi soʻzlarga misollar yozing.

2. **"Oʻzbek tilining imlo lugʻati"** kitobidan undosh harflar imlosi haqidagi maʼlumotni oʻqing, jarangli va jarangsiz undosh harflar imlosiga taalluqli maʼlumotni daftaringizga koʻchiring.

3. Shoira **Halima Xudoyberdiyevaning "Vatan bayrogʻi"** sheʼrini oʻqing va yod oling.

Vatan bayrogʻi

Yurt bayrogʻin har joygamas,
Koʻnglingga ek, Koʻksingni oʻy.
Ishlov bergin, yumshatib tur,
Ildiz otsin, koʻtarsin boʻy.
To bu bayroq, Vatan, nurlar
Ich-ichingga ketsin kirib,
Toki gʻanim – vatanxoʻrlar
Ololmasinlar sugʻurib.
Shunday oʻrgat qulni, xonni,
Uchmas qush ham uchar boʻlsin.
To bayroqdan oldin jonni
Bermak oson kechar boʻlsin.

BO‘GIN VA URG‘U

34-mashq. "Hikmat" matnini o‘qing. Gap nima haqda ekanini ayting. "**Hunarsiz kishi quruq savlatdir**" degan naqlni qanday tushunasiz? O‘zingiz qanday hunarni egallagansiz?

Hikmat

Har kimning zari bo‘lmasa-da, ammo hunari bo‘lsa, dunyoda hech bir xavf-xatari bo‘lmaydi. Shuning uchun kishi hunar ziynati bilan bezanmog‘i kerak. Hunarsiz kishi quruq savlatdir. Quruq savlat qotib turgan suratga o‘xshaydi. Sen suratga boq, u odamga o‘xshasa-da, joni bo‘lmaydi. Daraxt shoxi mevasiz bo‘lsa, kiyikning shoxlaridan nima farqi bor. Qalam garchi cho‘p bo‘lsa-da, ilmu hunarni oshkor qilgani uchun azizdir. Oyna esa go‘zallar yuzi tufayli qo‘lda yuradi. Sen Abu Jahl tarvuzini ko‘r, shirin tarvuzlar kabi chiroylidir. Ammo achchiq bo‘lgani uchun qiymati yo‘q.

Behunar odam emas, molu zari bo‘lganda ham,
Bo‘lmag‘ay eshak odam anga libos yopganda ham.
(Muhammad Javhar Zamindor ijodidan)

35-mashq. Quyida berilgan so‘zlarni o‘qing, ochiq va yopiq bo‘g‘in bilan tugagan so‘zlarni alohida-alohida yozing.

Quyosh, dehqon, bilimli, sirg‘aluvchi, portlovchi, shovqinli, o‘quvchi, undosh, unli, singil, ko‘ngil, shabada, musaffo, o‘rtoq, qishloq, mahalla, lola, bola, tokzor, maosh, toza, shamdon, istiqloq.

Bilib oling! Bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasiga bo‘g‘in deyiladi.

Agar bo‘g‘in unli bilan tugasa yoki bir unlidan iborat bo‘lsa, **ochiq bo‘g‘in** deyiladi: bo - la, mu - ho - ka – ma, o - na, mu – to - la - a..

Agar bo‘g‘in undosh bilan tugasa **yopiq bo‘g‘in** deyiladi: mak - tab, bog‘ - bon.

Bo‘g‘inlar soni har doim unli harflar soniga teng bo‘ladi.

Ikki unli va undoshning ketma - ket kelishi o‘zbek tili uchun xos emas.

Bilib oling! So‘z bo‘g‘inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishiga urg‘u deyiladi: makta‘b, bola‘, bog‘bon .

Urg‘u faqat unli tovushga tushadi.

Urg‘u ikki xil bo‘ladi:

1. **So‘z urg‘usi.** So‘zdagi ayrim tovushning kuchliroq aytilishidir: kelaják

2. **Gap urg‘usi.** Gapdagi biror so‘zning kuchliroq aytilishi: Bugun **muzeyga** bordim.

Maktabga **bugun** bordim.

Bugun **maktabga** bordim.

Urg‘u ma‘no farqlaydi:

qátlama (harakat)	qatlamá (ovqat)
hózir (payt ravishi)	hozír (sifat, "tayyor" so‘zining sinonimi)
yigitchá (kichaytirish ma‘nosida)	yigítcha (bir yigitdek (ishladi))

36-mashq. Ikki va uch bo‘g‘indan tarkib topgan 20 ta so‘z yozing. Ularning har birini bo‘g‘inlarga ajrating.

37-mashq. Quyida berilgan so‘zlarning urg‘usini aniqlang.

O‘qish, yozish, sariq, sakkiz, serharakat, ishchi, ilmi, imzo, o‘quvchi, student, professor, punktuatsiya, sintaksis, kafedra, bog‘bon, ma‘rifat, yog‘du, shudring, saxiy.

38-mashq. Jadvalning ikki ustuniga yozilgan so‘zlarni o‘qing, urg‘ular o‘rnini aniqlab, ma‘no jihatdan farqini ayting. Bo‘sh katakchalarni misollar bilan to‘ldiring.

Qushcha (urg‘u a unlisida)	Qushcha (urg‘u u unlisida)
Olma (urg‘u a unlisida)	Olma (urg‘u 0 unlisida)
Bog‘lar (urg‘u a unlisida)	Bog‘lar (urg‘u 0 unlisida)

39-mashq. Topishmoqlarni o‘qing va javobini toping. Biladigan topishmoqlaringizni aytib, javobini yoninggizda o‘tirgan o‘quvchidan so‘rang hamda o‘sha so‘zning bo‘g‘ini, urg‘usini aniqlang.

1. Har kun yerga tushadi
Ikkita sara parda:

Ikki rangda ikkovi,
Oq parda, qora parda.
Tushganda qora parda.
Oq parda bekinadi.
Oqi tushsa agarda
Qorasi chekinadi.

2. Shakli o‘xshar o‘roqqa,
Doim tutar so‘roqqa.

3. Zuv-zuv borar, zuv-zuv kelar,
Doston o‘qir, g‘alvir to‘qir.

4. Gulsiz meva qiladi,
Ko‘p yesang - til shiladi;
G‘ip-g‘ildirak oy kulcha,
Bu nima, kim biladi?

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Bo‘g‘in nima?
2. Bo‘g‘inning qanaqa turlari bor?
3. Ochiq bo‘g‘in nima?
4. Yopiq bo‘g‘in nima?
5. Urg‘u nima?
6. Urg‘uning qanday turlari bor?
7. So‘z urg‘usi bilan gap urg‘usi bir-biridan nimasi bilan farqlanadi?
8. Nutq ohangdorligi, ta’sirchanligi, aniqligini nima belgilaydi?

Test

1. Ochiq bo‘g‘inli so‘zlar qatorini aniqlang.

- A) g‘o‘ - za, ba - ra - ka, i - bo - ra;
- B) a - ra - va, a - shu - la, il - ga - ri;
- C) i - lo - va, o - lim, an - di - sha;
- D) i - jod, iz - za, ru - bob.

2. Yopiq bo‘g‘inli so‘zlar qatorini aniqlang.

- A) gu - li, so - at, pesh - voz;
- B) yu - bor, ham - dam, ol - ma;
- C) os - mon, mak - tab, tok - zor;
- D) qu - loq, so - ya, jang.

D) ing – liz.

D) bepoyon, donishmand, shahzoda.

D) albatta, afsuski, fonetika.

D) bugun qiziq voqealarni men ko‘rdim.

D) olma, anjir, muhit.

D) kitob.

34

LEKSIKOLOGIYA

Bilib oling! Leksikologiya lotincha "**lexsis**" - soʻz, "**logos**" - fan soʻzlaridan olingan boʻlib, tilning lugʻat boyligini, soʻzning lugʻaviy maʼnosini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimidir. Oʻzbek tilida ishlatiladigan soʻzlarning hammasi oʻzbek tilining lugʻat boyligini hosil qiladi va leksikani tashkil etadi.

SHAKLDOSH SOʻZLAR

40-mashq. Gaplarni oʻqing, tarkibida **devon, band, doʻl** shakldosh soʻzlari mavjud boʻlgan gaplarni daftaringizga koʻchiring. Soʻzlar qanday maʼnolarni bildirganini ayting.

1. Fanlarning foydasi ular yordamida oltin va qushlarni qoʻlga kiritish emas, balki ular tufayli zarur narsalarga erishishdadir. 2. Kecha yoqqan doʻl yaxshi hamki ekinlarga zarar qilmadi. 3. Birovning dilini xushnud qilish komil kishilar ishi, dil ogʻritish esa johil kishilar ishidir. 4. Hamma oʻz ishi bilan mashgʻul, har kim oʻz oʻyi bilan band. 5. U qoʻshiqning oxirini bilmagani uchun boʻlsa kerak, shu bandni hadeb takror qilardi. 6. Ardasher oʻtmishning dono kishilaridan biri edi. 7. Men maktabda hofiz devonidan saboq oʻqirdim. 8. Notinch koʻngilga shirin uyqu kelmaydi. 9. Devonda yonboshlab yotgan Abbosxon Saʼdiyning hurmatiga qimirlab qoʻydi. Abusaid Mirzo davrida devonda ishlovchi mayda vazirlardan edi. 10. Gul kabi bevaqt gʻuncha ochib noz qilma, bulbul kabi beparda nagʻma-yu ovoz qilma!

41-mashq. **Pand, chang, bahr** shakldosh soʻzlarining tubandagi maʼnolarda qoʻllagan holda gap tuzing.

Dengiz, daryo; vazn, oʻlchov; ulush, naf, manfaat; qiziqish, havas, huzur-halovat; nasihat; aldash; toʻzon, gard, gʻubor; musiqa asbobi.

Bilib oling! Shakldosh (omonim)lar talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir: **qovoq** - koʻzning qovogʻi, oʻsimlik; **suzmoq** - suvda suzmoq, oshni suzmoq.

Omonimiyaning quyidagi turlari mavjud:

1. **Lugʻaviy omonimlik** – soʻzlar orasidagi omonimlikdir : tuz, ot, yara, shim, son, un, olma, kul.

2. **Frazeologik omonimlik** - iboralar orasidagi omonimlikdir: joni

chiqdi, boshga ko'tardi.

3. Grammatik omonimlik – qo'shimchalar orasidagi omonimlikdir: – **ma** qo'shimchasi: sifat yasaydi (qaynatma sho'rva), ot yasovchi (tugma), fe'lning bo'lishsiz shaklini (borma, kelma) yasaydi. Omonimlar har xil so'z turkumlariga oid bo'lishi mumkin: **ot** – ism (**ot so'z turkumi**), **ot** – harakat (**fe'l so'z turkumi**).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida **omonim** so'zi o'rnida "**shakldosh so'z**" atamasi qo'llaniladi. Umumiy tilshunoslikda esa "**shakldosh so'z**" o'rnida omonim so'zi ishlatiladi. Omonim, shakldosh so'z bir xil ma'noni anglatuvchi so'z va atama sanaladi.

42-mashq. Ajratib ko'rsatilgan shakldosh so'zlarning ma'nosini izohlang.

1. O'zbekistonning **davlat** bayrog'i yuksaklarda hilpirasin. 2. Mustaqillik biz uchun eng katta **davlat**. 3. Yoshligimda tush mahallari badiiy kitob o'qishni yaxshi ko'rar edim. 4. Azganushjon, Azganush, bir nafas yonimga tush. 5. Muallim o'quvchiga dedi: "Inshoni mazmunli va chiroyli yoz!". 6. Yoz – o'tadi soz. 7. Bu yil bog'imizda olma, nok, chilonjiyda serob bo'ldi. 8. Oltin olma – duo ol!

43-mashq. "O'zbekiston bayramlari" mavzusida hikoyacha tuzing. Hikoyachada shakldosh so'zlardan foydalaning.

44-mashq. Quyidagi shakldosh so'zlarni ma'nolar izohi bilan lug'at daftaringizga ko'chirib yozing.

1. **Tor** - ip, rishta; cholg'u asbobi; eni nisbatan kichik.
2. **Tok** - uzum o'simligi; elektr zaryadlarining harakati, elektr quvvati.
3. **Dog'** - qaynash darajasida qizdirilgan, isitilgan; kuydiruvchi og'riq, alam; asli - "qizdirgan tam' yoki to'kilish va bosishdan hosil bo'ladigan iz".
4. **Dam** - havo; temirchilik atamasi; lahza, nafas; bir marta nafas olish va chiqarishga ketadigan vaqt; boqlovchi (dam ..., dam ... dam).
5. **Burun** - hidlash organi; geografiya atamasi; ilgari, avval.
6. **Kul** - biror narsaning yonishi natijasida hosil bo'ladigan qoramtir mineral kukun; zavq-shavqni, xursandlikni bildiruvchi tovushlar chiqarmoq.
7. **Bo'y** - uzunlik o'lchami; hid, is.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Leksikologiya soʻzi qaysi tildan olingan va qanday maʼnoni anglatadi?
2. Leksikologiya (soʻzshunoslik) nimani oʻrgatadi?
3. Shakldosh soʻzlarni taʼriflang.
4. Shakldosh soʻzlar maʼnosini qanday farqlash mumkin?
5. Lugʻaviy omonimiya nima? Soʻzlar misolida tushuntiring?
6. Frazeologik omonimiya nima?
7. Grammatik omonimiya asosini nima tashkil etadi?
8. Shakldosh soʻzlarga qoʻshimchalar qoʻshilganda shakldoshlik saqlanadimi?

Test

1. Soʻzlar qaysi xususiyatiga koʻra sinonim, omonim, antonimlarga ajraladi?

- A) bir yoki birdan ortiq maʼnoga ega boʻlishiga koʻra;
- B) tuzilishiga koʻra;
- C) shakl va talaffuziga koʻra;
- D) shakl va maʼno munosabatiga koʻra.

2. Omonim soʻzlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) tort, dangasa, tanho;
- B) yot, yoq, yon;
- C) gʻamsiz, tong, och;
- D) muzlar, noma, pul.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **Bogʻ, un, chek, yot, oʻt** shakldosh soʻzlar ishtirokida gap tuzing va ularning maʼnosini aniqlang.

2. **"Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati"**dan beshta shakldosh soʻz tanlab, tafsiloti bilan daftaringizga koʻchirib yozing.

3. Tuyuqlarni ifodali oʻqing va yod oling. Shakldosh soʻzlarni topib, maʼnolarini tushuntiring.

Olmani otti nigorim, "ol", – dedi

"Olma birla bu koʻngilni ol", – dedi

Soʻrsam ersa olmasini rangini

"Olma rangin ne soʻrursan, ol", – dedi

A.Navoiy

Charxi kajraftor elidin **yozamen**,
Chiqmadim hijron qishidin **yoza men**.
Bir meni yorliq bila yod etmas ul,
Har necha ul shahga qulluq **yozamen**.

Ko'nglima har yonki boqsam, dog'i bor,
Har necha dardimni ersam, dog'i bor.
Qilcha tanga bori ishqing yor edi,
Biz sori bo'ldi firoqing dog'i bor,
Lutfiy

MA'NODOSH SO'ZLAR

Bilib oling! Shaklan har xil, ammo bir tushunchani turli bo'yoq va ottenkalar bilan ifodalaydigan so'zlar sinonimlar deyiladi. Sinonim so'zlar orasidagi munosabat sinonimiya yoki sinonimik munosabat deyiladi.

Ma'nodoshlik qatoridagi so'zlarning bittasi dominanta (bosh) so'z bo'lib, boshqalari shu so'z atrofida birlashadi, ma'nodoshlik qurshovini hosil qiladi. Ma'nodoshlik qatoridagi dominanta so'zning bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bor:

1. Dominanta so'zning mazmuni boshqa so'zlarnikiga nisbatan kambag'alroq bo'ladi. Qiyoslang: chiroyli, go'zal va suluv. Ushbu qatordagi chiroyli leksemasida go'zal va suluv leksemasidagi ko'tarinkilik bo'yog'i yo'q.

2. Dominanta so'zning qo'llanish doirasi va miqdori boshqa ma'nodoshlarnikiga nisbatan keng va ko'p bo'ladi.

3. Dominanta so'z belgilanmagan ifoda semasiga ega bo'lganligi bois istalgan vaqtda o'z ma'nodoshlarini almashtira oladi.

4. Ma'nodoshlik qatori mansub bo'lgan katta tizimga faqat dominanta so'z kiradi. Masalan, «kishi tanasi a'zolari» lug'aviy ma'noviy guruhiga yuz dominanta leksemasi kirib, quloq, burun, lab, qosh, peshona leksemalari bilan paradigma hosil qiladi. Boshqa ifoda semasi belgilangan leksemalar «betaraf» bo'lolmaganligi bois yuqori paradigmaga kira olmaydi va ularning betaraf vakili bu huquqqa ega bo'la oladi, xolos.

45-mashq. Quyidagi soʻzlar silsilasidan **ovoz, nur, nuqson, bahs, osmon** soʻzlarining maʼnodoshini topib, jadvalga joylashtiring va ular ishtirokida gap tuzing.

Munozara, mubohasa shuʼla, tovush, un, yogʻdu, ziyo, sado, sas, nido, ayb, nuqs, koʻk, samo, falak, qusur, gardun, tortishuv, kamchilik.

τ/p	Dominant (asosiy) soʻz	Maʼnodosh soʻz	Misol
1.	Ovoz		1. Bola avval un chiqarmay chidashga harakat qildi. 2. – Mana majlis ochiq. Kim gapiradi? Hech kimdan sado chiqmadi. 3. 4.
2.	Nur		1. Quyoshning ilk nurlari bilan aholi koʻchaga chiqdi. 2. 3.
3.	Nuqson		1. Nihoyat u zerikdi, koʻzguga oʻzini unday qilib soldi, bunday qilib soldi va "Husnida hech qanday nuqs yoʻqligi"ga qanoat hosil qildi shekinlli, koʻzguni qaytib joyiga qoʻydi. 2. 3. 4.
4.	Bahs		1. Shu ikki fikr atrofida munozara juda qizib ketdi. 2.

			3. 3. 4.
5.	Osmon		1. 2.

46-mashq. Lug‘at daftaringizga ma‘nodosh so‘zlarni ko‘chirib yozing. Dominantini aniqlab tagiga chizing.

Aniq, ochiq, ravshan, yaqqol, yorqin; batafsil, mufassal, mukammal, to‘la, to‘liq; belgi, nishon, nishona, alomat; vatan, yurt, el, diyor; vaqt, payt, zamon, fursat, mahal, choq, kez, mavrid, palla, muddat; dunyo, jahon, olam, koinot; inoq, ahil, qadrdon, totuv, ittifoq; maqsad, niyat, muddao, murod, qasd; salomlashmoq, so‘rashmoq, ko‘rishmoq, omonlashmoq; sodiq, sadoqatli, vafodor, fidokor; taxmin, tasmol, chama, faraz; toza, ozoda, pok, pokiza, sof, musaffo; qiyin, mushkul, mahol, og‘ir, mashaqqatli, sermashaqqat, dushvor; qobiliyat, layoqat, iste‘dod, talant, salohiyat; hurmat, izzat, ehtirom; husn, chiroy, ko‘rk.

47-mashq. Bet, aft, bashara, turq, chehra, jamol, diydor, oraz, uzor, ruxsor so‘zlari qaysi so‘zning ma‘nodoshi sanaladi? O‘sha so‘zni ayting va daftaringizga ko‘chiring. Ma‘nodosh so‘zlarning tafsiloti bilan tanishing. Ijobiy va salbiy bo‘yoqdorlikka ega ma‘nodosh so‘zlarni tubandagi gaplardan aniqlab ko‘rsating:

Bu so‘zlar kishi boshining "old qismi, old tomoni" ma‘nolarini ifodalaganda o‘zaro birlashadi. **Bet** - ma‘nosi, qo‘llashi bilan yuz so‘ziga yaqin bo‘lib, unga nisbatan sal salbiy ottenkaga ega. **Aft** - **bet** so‘ziga nisbatan salbiy ma‘noga ega. **Bashara** so‘zida salbiy ma‘noga aft so‘zidagiga nisbatan ham kuchli. **Turq** so‘zida salbiy ma‘no bashara so‘zidagiga nisbatan ham kuchli. **Chehra** - ijobiy ma‘noga ega. **Jamol** so‘zida ijobiy ma‘no chehra so‘zidagiga nisbatan kuchli bo‘lib, asosan, poetik uslubga xoslikni anglatadi. **Jamol-husn-chiroy** ma‘nolarida ham qo‘llanadi. **Uzor, oraz, ruxsor** - eskirgan kitobiy so‘zlardir.

1. Uning hamisha naqsh olmadek qizarib turadigan yumaloq yuzlari oqarib ketgan edi. 2. - Hayosiz !! - Sherbekning ko‘ziga Xo‘jabekovning afti naqs tomayotgandek jirkanchli bo‘lib ko‘rinib ketdi. 3. Orazingni, ey mahvash, bog‘ aro namoyon qil. 4. Muncha latifu muncha soz lola uzorini ko‘ring. 5. - Hu, o‘l, turqing qursin.

48-mashq. Ma‘nodosh frazeologik so‘z birikmalarini ajratib, daftaringizga ko‘chirib yozing va ma‘nolarini ayting.

Bir yoqadan bosh chiqarmoq -bir jon-bir tan bo'lmoq; ko'ngli bo'sh - ko'ngli qattiq; boshi osmonga yetdi - teriga sig'may qoldi, "lom-mim" demaslik- damni chiqarmaslik; turmush qurmoq -boshni qovushtirmoq; dam olmoq - hordiq chiqarmoq; dimog'ini choq qilmoq – bag'rini ochmoq; ko'z ochib yumguncha - "hash-pash" deguncha; payini qirqmoq – oyog'iga bolta urmoq; til qisiq - til uzun, til qichitmoq - tilni qichishtirmoq; turmushga chiqmoq - erga chiqmoq; fikrga tolmoq, fe'li keng - fe'li tor; xayolga cho'mmoq - pinakka ketmoq, chehrasi ochiq, boshga ko'tarmoq, dilga tugmoq, boshda danak chaqmoq, yer bilan bitta bo'lmoq, og'zi qulog'iga yetdi, jigar bag'ri ezildi, yo'lga ko'z tutmoq, oq bilan qorani ajratmoq.

Namuna: boshi osmonga yetdi - teriga sig'may qoldi (xursand bo'lmoq, cheksiz xursandchilik ma'nosida).

49-mashq. Topishmoqni o'qing va javobini toping.
So'zlar borki, garchi har xil ko'rar ko'z,
Ma'nolari bir-biriga yaqin co'z?

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so'zlar ma'nodosh so'z deyiladi?
2. Ma'nodosh so'zlarning qanday guruhlari mavjud?
3. Lug'aviy sinonimiya nima?
4. Frazologik sinonimiyani qanday tushunasiz?
5. Morfologik va sintaktik sinonimiya nima?
6. Ma'nodosh so'zlarning asosiy so'zi tilshunoslikda qaysi istiloh bilan ifodalanadi?
7. Ma'nodosh so'zlarning ijobiy va salbiy ma'nolari, asosan, nimalarda yaqqol namoyon bo'ladi?

Test

1. Shakli har xil, ammo ma'nolari bir-biriga yaqin so'zlar nima deb atiladi?

A) shakldosh so'z;	C) qarama-qarshi so'z;
B) ma'nodosh so'z;	D) bir va ko'p ma'noli so'zlar.

2. Ma'nodosh so'zlar berilgan qatorni toping.

- A) lazzatli, laziz, xushta'm, shirin, totli, ta'mli, xushxo'r;
B) oq-qora, shirin-achchiq, aqlli-aqlsiz;

- C) olma, anor, qovoq, non, tuz;
- D) mustaqillik, istiqloq, oynoma, roʻznoma.

3. Bahs soʻzining maʼnodoshini aniqlang.

- A) tovush, un, sado, sas, nido;
- B) shuʼla, yogʻdu, ziyo;
- C) ayb, nuqs, qusur, kamchilik;
- D) tortishuv, munozara, mubohisa.

4. "Lom-mim" demaslik- damni chiqarmaslik frazeologik birikmasi maʼnodosh soʻzlarning qaysi turini tashkil etadi?

- A) lugʻaviy sinonimiyani;
- B) frazeologik sinonimiyani;
- C) morfologik sinonimiyani;
- D) sintaktik sinonimiyani.

5. 1963-yilda nashr qilingan "Oʻzbek tili sinonimlarining qisqacha lugʻati" dagi maʼnodosh soʻzlarning miqdori koʻrsatilgan toʻgʻri javobni toping:

- A) 1700 dan ortiq; C) 90000;
- B) 1800 ga yaqin soʻz; D) 2500.

6. Lugʻat maqolalari quyidagicha tuzilgan: avval sinonimik qatordagi soʻzlarning birlashtiruvchi maʼnosi koʻrsatilib, soʻng har bir sinonimning oʻziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Birlashtiruvchi maʼno hamda farqli belgi - xususiyatlar misollar vositasida tasdiqlangan bu lugʻat nomini aniqlang:

- A) "Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati";
- B) "Oʻzbek tili sinonimlarining qisqacha lugʻati";
- C) "Oʻzbek tilining izohli lugʻati";
- D) "Oʻzbek tilining imlo lugʻati".

7. Quyidagi sinonimik qatordagi soʻzlarning qaysi biri eskirgan?

- A) osmon; C) falak;
- B) samo; D) gardun.

8. Quyidagi sinonimik qatorga mansub soʻzlarning qaysi biri koʻchma maʼnoda?

- A) ayyor; C) hiylagar;
- B) mugʻombir; D) shayton.

9. Sinonim sifatlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) xavfli, xavotirli, qoʻrqinchli, barakali;
- B) xayrlashmoq, xabarlashmoq, xushlamoq, vidolashmoq;
- C) sabab, vaj, bahona, bois;
- D) taxmin, tasmol, taslim, faraz.

10. Sinonim iboralar qoʻllangan qatorni aniqlang.

- A) Yogʻ tushsa yalagudek, toza, orasta;

B) Do'ppisini osmonga otmoq, og'zi qulog'ida, og'zini tanobi qochgan;

C) Suvga tushgan bo'lka nondek, qo'y og'zidan cho'p olmagan, yerga ursa ko'kka sakraydi;

D) Yulduzni benarvon urmoq, tegirmonga tushsa butun chiqmoq, uddaburon.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **"O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati"**dan mazali, uyat so'zlarning ma'nodoshlarini toping va o'sha so'zlar tafsilotini yozing.

2. **"Katta"** so'zining ma'nodoshini eslab, ular ishtirokida gaplar tuzing.

3. Badiiy asardan 30-40 so'zdan iborat matn tanlab, undagi ma'nodosh so'zlarni ajratib ko'rsating.

4. Mavzu yuzasidan 5 ta test tuzing.

ZID MA'NOLI SO'ZLAR

50-mashq. **"Tabiatni muhofaza qilish – burchimiz"** mavzuida yozgan matnni o'qing. Zid ma'noli so'zlarni ajratib ro'parasida ekvivalentini yozing. Tabiatga mehr-muhabbat va munosabatingizni yoningizda o'tirgan o'quvchi bilan birgalikda dialog tarzida izhor eting.

Tabiat va inson munosabati – g'oyatda qadimiy hamda doimiy jarayon. Inson dunyoga kelibdiki, tabiat bag'rida yashaydi. Odam tabiatdan qancha uzoqlashsa, ruhan undan o'shancha yupunlashadi, yovuzlik hislariga ko'proq mag'lub bo'ladi. Tabiat bag'ri inson uchun ham, hayvon uchun ham ochiq.

Biroq odam qavmi tabiatga ba'zan hayvon ham qilmaydigan yovuzliklarni ravo ko'radi. Bu – razolat. Bu Vatan, xalq, insoniyatga nisbatan berahmlikdir. Bular to'g'risida o'ylarkansan, xayol beixtiyor zamonlar qariga etaklaydi. O'tmish zamonlarda odamlar daraxtlarga sig'inishgan. Bitta daraxtning kasallanishini ayrim qabila yoki elatlar katta fojiaday qabul etganlar. Ularning tasavvurida daraxtning shoxini sindirish - uning joniga qiynoq solish hisoblangan ...

Demak, bizning qadimgi ajdodlarimiz uchun tabiat muqaddas hisoblangan. Ammo biz-chi? Biz unga qanday munosabatda bo'layotirmiz? Albatta, bu savolga bugungi avlod ijobiy javob bera olmaydi. Aks holda asrlik voqealarga guvoh chinorlarni biz mehribon va dono bobolarimizni sevganday suyub, ularning sirli shivirlari ma'nosini chuqurroq anglardik.

Kallaklanayotgan tutlar oldidan beparvo o'tib ketavermasdik. Kuzgi bog'lar holati yuraklarni boshqacha iztiroblarga to'ldirardi. Quriyotgan Orolning dardini artish uchun so'z bilangina kurashmasdik. Loqaydlik – ma'naviy ko'rlik ekanini teranroq tushunardik.

"Tabiat bilan til top, shunda hech vaqt kambag'allashmaysan. Seni odamlarning fikr-mulohazalari emas, tabiat badavlat qiladi", – deydi yunon faylasuflaridan biri. Chindan ham, tabiatga yaqinlik kishini ham jismonan, ham ruhan go'zallashtiradi, boyitadi. Axir, dili tabiatga bog'lanmaganlar bag'ri tosh kimsalar emasmi?! Hissiz qalblarga go'zallik ruhi qanday singishi mumkin?! Bahorning ko'tarinki ohanglari, kuzning hazin va yupatuvchi musiqasiga loqayd ko'ngillarda quvonch va dard fayzi nima qilinsin?!

Tabiat – bizning uyimiz. Daraxtlar – birodarlarimiz. Biri – og'a. Biri – do'st. Uyi vayron bo'lgan, birodarlari o'lgan kimsa – g'arib, notavon gado. Uning kelajagi yo'q. Uning ertasi tumanli, xatarli. O'z maskani haqida qayg'urish – ertangi kundan umidvor har bir kishining burchi. Demak, bizning burchimiz. Ana shu buyuk tuyg'usi butun insoniyat qalbini bezovta qilib turmog'i lozim. Hayot, tiriklik manbai bo'lgan tabiatga nisbatan loqaydlik – jinoyat. Ana shunday jinoyatning oldini olish uchun kurashish esa kelajakning bezavolligi, barkamolligiga kafolatdir (N.Afoqovanning "Insho yozishni o'rganing" kitobidan).

Bilib oling! Antonimlar – bir-biriga zid ma'no bildiruvchi so'zlar.

Zid ma'noli so'zlarning quyidagi turlari mavjud:

1. **Lung'aviy zid ma'noli so'zlar.** Bu turdagi antonimlar so'zlar doirasida bo'ladi: oq-qora, baland-past kabilar. Ular bir xil so'z turkumlariga oid bo'ladi: novcha - pakana, saxiy - baxil, bo'shang – olg'ir (sifat), yaxshilik - yomonlik (ot), tez - sekin (ravish), keldi - ketdi (fe'l).

2. **Kontekstual (shartli) zid ma'noli so'zlar.** Bu turdagi zid ma'noli so'zlar nutqdan tashqari hech qanday zid ma'no anglatmay, faqat matnning o'zida antonimlik hosil qiladi. Masalan: **O'tga** ham, **suvga** ham o'zini uradi. Do'st **achitib** gapirar, dushman **kuldirib**.

Bu matndagi **o't - suv, achitib - kuldirib** so'zlari faqat matnda zid ma'noli so'zlardir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida antonim so'zi o'rnida "**zid ma'noli so'z**" atamasi qo'llaniladi. Umumiy tilshunoslikda esa "**zid ma'noli so'z**" o'rnida **antonim** so'zi ishlatiladi. Antonim, zid ma'noli so'z va atama sanaladi.

51-mashq. Ajratib ko'rsatilgan zid ma'noli so'zlarning ma'nosiga e'tibor berib maqollar mazmunini tushuntiring. Antonimga misol bo'la oladigan maqollarni bilsangiz ayting.

Yaxshi oshini eydi,
Yomon boshini.

Kishi yurtida **shoh** bo'lguncha,
O'z uyingda **gado** bo'l.

Elga **qo'shilgan** moy yutar,
Eldan **ayrilgan** qon yutar.
Yaxshi yigit yurt tuzar,
Yomon yigit yurt buzar.
Bolali uy - xandon,
Bolasiz uy zindon.

Arzon beillat bo'lmas,
Qimmat - behikmat.

52-mashq. She'riy parchalarni o'qing, ulardagi zid ma'noli so'zlarni aniqlab daftaringizga ko'chiring. Ular zid ma'noli so'zlarning qaysi turiga mansubligini aniqlang.

Sen qalbimga qayg'ular ekding,
Shodlik bo'lib ko'kardi ul his.
Ko'zlarimga tun bo'lib cho'kding,
So'zlarimga yoyildi kunduz.

Oydin Hojiyeva

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni so'rayman.

Cho'lpon

53-mashq. Tubandagi zid ma'noli so'zlarning qaysi so'z turkumiga mansubligini aniqlab, ularni jadvalga to'g'ri joylashtiring.

Katta-kichik, baland-past, beri-nari, uzoq-yaqin, boylik-kambag'allik, Sharq-g'arb, kengaymoq-toraymoq, ko'paymoq-ozaymoq, issiq-sovuq, yosh-qari, saxiy-xasis, kecha-kunduz, tez-sekin, bilimli-bilimsiz, ilimli-ilmsiz, ko'p-oz, achchiq-shirin, sekinlashmoq-tezlashmoq, sog'aymoq-kasal bo'lmoq, aqlli-beaql, baxtli-baxtsiz.

T/R	Ot	Sifat	Son	Olmosh	Fe'l	Ravish

54-mashq. O‘zakli zid ma’noli so‘zlarni ko‘chiring. O‘zak va qo‘shimchalarni shartli belgilar bilan ajratib ko‘rsating.

Asosli – asossiz, axloqli – axloqsiz, ahamiyatli – ahamiyatsiz, bamaslahat – bemaslahat, bama’ni – bema’ni, barqaror – beqaror, baxtli – baxtsiz, bevafo – vafodor, begunoh – gunohkor, bemaza – mazali, beg‘araz – g‘arazli, bilimli – bilimsiz, insofli – insofsiz, irodali – irodasiz, kuchli – kuchsiz, sadoqatli – sadoqatsiz, g‘ayratsiz – serg‘ayrat, itoatsiz – itoatkor, suvli – suvsiz, xabardor – bexabar.

55-mashq. Matnni o‘qing va mazmunini ayting. Kontekstual (shartli) zid ma’noli so‘zlarni ajratib ko‘rsating.

Odamning barakali va badavlat bo‘lishi uchun kasbu hunaridan qimmatroq mato yo‘q va ulug‘lik hamda saodat osmoni uchun esa qobiliyatdan yorqinroq yulduz yo‘qdir. Hunar suvi bilan sug‘orilgan kishi go‘yoki meva va soyasi yo‘q quruq daraxtga o‘xshaydi. Yoki hid va rangdan xoli gulga monanddir.

Darhaqiqat, bu firdavsmonand gulshanning rayhonlari hididan dimog‘ini muattar qilgan kishi xilma-xil kamyob lazzatli ne‘matlardan bahramand bo‘ladi. Bu ne‘matning yoqimli mayidan bir jur’a totmagan kishi doimo baxtsizlik va ojizlik bilan og‘rib, xumor bo‘lib yuradi. Ko‘p azob va uqubatlar yukini elkasida ko‘tarib yurishga majbur bo‘ladi. Bilim va haqiqat bog‘ining bog‘bonlari kasbu hunarsiz kishilarni jamiyatning razil va pastkash kishilari, deb hisoblaganlar. Kasbu kamolsiz kishini muhabbati hech bir dildan joy topmaydi va hech kim kasbu hunarsiz kishiga yordam qo‘lini cho‘zmaydi.

Hunar bilan hayot naxlin egallaganlarga,
Saodat xazinasini kaliti muyassardir.

(Barxurdor ibn Mahmud ijodidan)

56-mashq. Tubandagi soʻzlarni lugʻat daftaringizda koʻchiring, ular ishtirokida gap tuzing.

Test, reyting, kompyuter, printer, kserokopiya, skaner, monitor, fayl, fayl papka, sayd, internet, avizo, audit, broker, diller, konsalting, lizing, menejer, menejment.

57-mashq. Matnni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning antonimini yozing.

ILM

Abdulla Avloniy

Ilm deb, oʻqish va yozishni **yaxshi** bilish, har bir **kerakli** narsalarni oʻrganmoqqa aytiladi. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun gʻoyat oliy va muqaddas bir **fazilat**dir. Ilm bizga oʻz ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi koʻrsatadi. **Ilmsiz** inson **mevasiz** daraxt kabidir.

Ilmning foydasi shu qadar koʻpki, bizlarni jaholat **qorongʻuligidan** qutqaradi. Madaniyat, insoniyat, maʼrifat dunyosiga chiqarib, **yomon** feʼllardan, **bemaʼni** ishlardan qaytaradi.

Ilm bir daryo-ichi toʻlmish duru-gavhar bilan,
Qiymatu qadrini qachon bilgan oni jahil iymon.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday soʻzlar zid maʼnoli soʻzlar deb aytiladi?
2. Antonim soʻzining lugʻaviy maʼnosi nima?
3. Antonimning qaysi turi nutqdan tashqari hech qanday zid maʼno anglatmay, faqat matnning oʻzida antonimlik hosil qiladi?
4. Oʻzakdosh antonimlar qanaqa soʻzlardan tarkib topadi?
5. Frazologik antonimning asosini qanday iboralar tashkil etadi?
6. "Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati" muallif-tuzuvchisi kim?
7. "Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati"da nechta zid maʼnoli soʻz tafsiloti berilgan?
8. Zid maʼnoli soʻzlar qaysi jihatdan maʼnodosh soʻzlardan farqlanadi?

Test

1. Bir-biriga zid ma'no bildiruvchi so'zlar nima deyiladi?

- A) antonim; C) omonim;
B) sinonim; D) paronim.

2. Antonimlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) ruxsat bermoq-taqiqlamoq, savodli-savodsiz, ilik-ilk;
B) sho'x-yuvosh, qo'y og'zidan cho'p olmagan, dovon-devon;
C) kamtar, ishchan, epchil, erinmoq-ko'zlamoq, tez-tez, shodlik-g'am;
D) erinchoq-g'ayratli, tepsa tebranmas-epchil.

3. Quyidagi antonimik juftliklarning qaysi birida salbiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan so'z bor?

- A) yaxshi-yomon; C) chiroyli – badbashara;
B) shirin-bemaza; D) xursand – xafa.

4. Leksik antonimlar berilgan qatorni toping.

- A) xursand va dili siyoh; C) oq ko'ngil va ichi qora;
B) yupqa va qalin; D) ishladi va ishlamadi.

5. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?

- A) keldi – ketdi; C) oq – qora;
B) savol – javob; D) uy – xayol.

6. Antonimlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) kech, xayr, kul, tuz;
B) qarash, boqish, nigoh;
C) suyuq, quyuq, yirik, mayda;
D) bahs, tortishuv, munozara, mubohisa.

7. Frazologik antonimlarni aniqlang.

- A) yerga urmoq, ko'kka ko'tarmoq;
B) achchiq, shirin;
C) beqiyos, mislsiz;
D) katta ketmoq, katta gapirmoq.

8. "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) Sh.Rahmatullayev., N.Mamatov., R.Shukurov;
B) A.Hojiyev;
C) Sh.Rahmatullayev., A.Hojiyev;
D) M.Mirzayev., E.Begmatov.

9. Ushbu ma'lumot qaysi lug'atda yozilganini ayting: "Bu lug'at hozirgi o'zbek tilidagi antonimlarning dastlabki lug'ati bo'lib, unda 495 antonim gruppaga birlashuvchi 1800 ga yaqin antonimik juftlik tasvirlangan. Antonimik munosabat leksik ma'nolar aro belgilanib,

antonimlarning ma'nosi ta'riflangan va misollar keltirilgan. Ayni vaqtda har bir antonim ostida, agar mavjud bo'lsa, sinonimi ham keltirilgan. Lug'atning kirish qismida antonimlarning tabiati, turlari va o'xshash til hodisalaridan farqi haqida qisqacha ma'lumot berilgan"

- A) "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati"da;
- B) "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati"da;
- C) "O'zbek tilining izohli lug'ati"da;
- D) "O'zbek tilining imlo lug'ati"da.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati"dan **hajm, maza** ma'nolarini bildiruvchi zid ma'noli so'zlardan 10 ta namuna tanlab yozing.
2. O'nta ma'nodosh so'z tanlang hamda ular ishtirokida gap tuzing.
3. Zid ma'noli so'zga misol bo'ladigan o'n beshta maqol yozing.

BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR

58-mashq. Matnni o'qing, gap nima haqda ekanini aytib bering. Salomlashish qoida va odoblariga rioya qilishingizni ayting. O'zingiz yana qanday salomlashish odoblarini bilasiz?

Salom berish odobi haqida

Agar necha xil vaziyatda salom berish kerak, deb so'rasalar, yetti xil sharoitda deb aytilgan. Birinchidan, tariqat birodarini ko'rganda salom berish shart. Ikkinchidan, yo'lda yurganda, odamlarga salom berish kerak. Uchinchidan, birodarining eshigiga yetganda, salom berish joiz. To'rtinchidan, o'tirishlar, yig'inlarga borganda, jamoaga salom berish lozim. Beshinchidan, agar bir yerda o'tirgan bo'lsang va o'rningdan turib ketadigan bo'lsang, qolganlarga salom de - buni xayrlashuv salomi deyilar. Oltinchidan, qabristonga yaqinlashganda salom berish kerak. Yettinchidan, o'z uyingga kirganda xonadon ahliga salom berishing kerak.

Agar qanday sharoitda salom bermaslik kerak, deb so'rasalar, olti xil vaz'iyatda, deb javob bergil. Avval hammomda yuvinayotganda, ikkinchi, hojatxonada o'tirganda, uchinchi, Qur'on o'qiyotganda, to'rtinchi, nomahram xotinlarga, beshinchi, namoz o'qib turgan odamga ...

Agar salom berish odobi nechta, deb so'rasalar, yettita deb aytilgan: birinchidan, salom beruvchi kishi pok bo'lishi kerak, ikkinchidan, suvoriy

kishi yayov odamga salom bersin, uchinchi, yoshi kichik odam yoshi ulug'roqqa salom bersin, to'rtinchi, salom berayotgan odamning chehrasi ochiq va xursand bo'lsin, beshinchi, ishora yoki imo (boshni qimirlatib, qo'lni ko'krakka qo'yib) emas, balki ovoz chiqarib: "**As salomu alayka**" yoki: "**salomu alayk**" desin va agar jamoat bo'lsa, "**As salomu alaykum**" deb aytsin. Yettinchidan, ikki kishi bir-biriga yaqinlashganda, qo'l berib ko'rishsin, bu odobga kiradi.

Agar salomga javob berish odobi qaysi, deb so'rasalar, buning ham yettita sharti bor deb ayt: birinchidan, salomga xursand bo'lib alek olsin. Ikkinchidan, salom berganga rahmat desin. Uchinchidan, agar islom millatiga mansub bo'lmagan odam salom berganda ham hurmat ko'rsatib, alek olsin. To'rtinchidan, salomga alek oluvchi ham tahoratli, pok bo'lsin. Beshinchidan, ko'p odamlar turgan bo'lsa, oralaridan bir kishi salomga javob qaytarsa yetarlidir. Oltinchidan, salomga ishorat bilan emas, ovoz chiqarib alek olish zarur. Yettinchidan, salomga alek olganda, salom bergan kishi buni eshitishi lozim.

Agar salomning fazilati nimada, deb so'rasalar, aytil: taqdim etish va zudlik bilan javob qaytarishdir (**Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati" kitobidan**).

Bilib oling! Ayrim so'zlar bir ma'noni, ba'zilari ko'p ma'noni bildiradi. Masalan: chumchuq, ravish, daraxt so'zlari birgina ma'noni ifodalaydi. Bunday so'zlar bir ma'noli (monosemantik) so'zlar deb yuritiladi. Bir ma'noli so'zlar: non, daftar (umumiste'moldagi leksika), ega, kesim, tonna (atamalar), rom, bigiz, mix (kasb-hunar so'zlari). Birdan ortiq ma'noni anglatgan so'zlar ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar deb yuritiladi: ko'z - odamning ko'zi (o'z ma'nosida), uzukning ko'zi (ko'chma ma'noda), yog'ochning ko'zi (ko'chma ma'noda), ishning ko'zi (ko'chma ma'noda); quloq - odamning qulog'i, qozonning qulog'i.

59-mashq. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni guruhlariga ajratib yozing.

Fonetika, leksikologiya, morfologiya, boshga tushgan, boshi berk ko'cha, bosh barmoq, bir boshdan, hikoya, doston, ko'z tashlamoq, ko'z yoshi qilmoq, ko'zdan kechirmoq, ertak, topishmoq, til, non, choy, tuz, sabzi, piyoz, yog', gugurt, to'r, bog', bosh, elim, qog'oz, daftar, chizg'ich, o'chirg'ich, bo'r, jun, oltin, mis, kumush, gaz.

60-mashq. Bir ma'noli "**qo'l**" so'zi bilan yuzaga kelgan ko'p ma'no bildiruvchi so'zlarni aniqlang, ular ishtirokida gap tuzing.

Qo‘li gul, qo‘l ostida, qo‘li egri, qo‘l bermoq, qo‘l kelmoq, qo‘l siltamoq, qo‘l tegizmoq, qo‘lni qo‘ltiqqa tiqmoq, oyoqni qo‘lga olib, besh qo‘lni og‘izga urmoq, qo‘lni qo‘lga bermoq.

61-mashq. Quyidagi topishmoqlarni o‘qing, javobini toping. Topgan javob bilan krossvordning bo‘sh katakchalarini sonlardan keyin to‘g‘ri joylashtiring. Qanday qushlarning nomi bir yoxud ko‘p ma’noli so‘zligini izohlang.

1. Bir qushchani qilsam tanqid,
Qarang, menga qilar taqlid.
Gapiradi shunday taqlid,
Top-chi, qaysi qush u?

2. Tarnov tumshuq, qamish oyoq,
Kiygan to‘ni mayin oppoq.

Nog‘orasin chalib tak-tak,
Bahordan-chi berar darak.

3. Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko‘rsa cho‘qir.

4. Rangi har xil: kulrang, oq,
Oyoqlari yung paypoq.
Yerda yuradi asta,
Suvda suzadi usta.

5. Sekin-sekin yo‘rg‘asi,
Og‘zida baxmal to‘rvasi.

6. Boshi taroq, dumi o‘roq.

7. Atlas ko‘ylak qanoti,
Xushxabarchi odati.

8. Kichkina bir qush o‘zi,
Judayam o‘tkir ko‘zi.
Qurt terib u daraxtdan,
Asrar turli xil darddan.

9. Yoz, kuz bo‘yi chirqillab,
Don tashiydi pirillab.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so‘zlar bir ma’noli so‘zlar deyiladi?
2. Ko‘p ma’noli so‘zlar deganda nimani tushunasiz?
3. Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar bir-biridan qaysi jihatdan farqlanadi?
4. Ko‘p ma’noli so‘zlar qanday ma’nolarni anglatadi?
5. Qanday so‘zlar faqat bir ma’noni bildiradi?

Mavzuni o‘zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar haqida boshqa kitoblarda berilgan ma’lumotni o‘qing, nazariy ma’lumotni daftaringizga ko‘chirib yozing.
2. 8 ta turli xil ma’noni bildiruvchi so‘z tanlang, ular ishtirokida gap tuzing hamda ma’nolarini aniqlang.
3. Ikki-uch so‘z misolida omonim va ko‘p ma’noli so‘zlarning o‘zaro farqini oydinlashtiring.

O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari

62-mashq. "Hikmat"ni o‘qing, o‘z va o‘zlashma so‘zlarni topib jadvalni to‘ldiring.

Hikmat

Ey aziz! Bilginki, haqiqiy suhbat odamning qalbiga qarab bo‘ladi, ya’ni odamni dilida bironing dilidan yo‘l ochilmaguncha ikki kishining orasida haqiqiy suhbat, muhabbat va payvandlik hosil bo‘lmaydi. Shuning uchun donolar: "Dildan dilga yo‘l bor" degan maqol to‘qishgan. Dil dilni topgandagina ular bir-birining ahvoliga tushunadi, shundagina haqiqiy suhbat, sof do‘stlik paydo bo‘ladi. Jaloliddin Rumi o‘z masnaviylarida pokiza suhbatni quyidagicha ta’riflagan.

Nazm:

Yaxshilarning suhbatini ko‘nglingga sol,

Hech yomonning suhbatini qilma xayol!
 Ko‘r, qizil gul bog‘ ichin xandon qilur,
 Mard kishi nomardni ham inson qilur.
 Garchi sen bo‘lsang agar marmar kabi,
 Yaxshi birla bo‘lgaysen gavhar kabi!

(Muhammad Jabalrudiy ijodidan)

Jadval

O‘zbekcha so‘zlar	Fors-tojikcha so‘zlar	Arabcha so‘zlar
Och	Dil	Qalb

Bilib oling! O‘zbek tili leksikasi 2 xil manba orqali boyigan: ichki manba va tashqi manba.

Ichki manba - asli umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar bo‘lib, shu so‘zlar asosida hamda o‘zbekcha affiks bilan boshqa tillardan yasalgan so‘zlardir.

Ichki manbaga oid so‘zlarni o‘z qatlam ham deyiladi.

O‘z qatlamning o‘ziga xos xususiyatlar:

1. **Umuturkiy so‘zlar.** Belgilari: asosan bir bo‘g‘inli bo‘ladi (bosh, tosh, men, sen ...); undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; ikki bo‘g‘inli so‘zlar asosan ochiq bo‘g‘inlardan tuziladi (a-ka, o-ta, bo-la ...); birinchi bo‘g‘indan keyingi bo‘g‘in unli bilan boshlanmaydi; **x, f, dj** harflari qatnashmaydi; so‘z boshida **r, l, v** tovushlari qo‘llanmaydi.

2. **O‘zbekcha so‘zlar.** Belgilari: umuturkiy so‘zlarga o‘zbekcha so‘z yasovchi qo‘shimchalarni qo‘shish yo‘li bilan hosil qilinadi (bosh-la, te-rim- chi ...); boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarga o‘zbekcha so‘z yasovchi qo‘shimchalardan qo‘shish bilan hosil qilinadi (traktor - chi, mard - lik, madaniyat li ...)

Tashqi manba - o‘zbek tiliga qardosh bo‘lmagan tillardan o‘zlashgan so‘zlardir.

Tashqi manbaga oid so‘zlarni **o‘zlashgan** qatlam ham deyiladi.

O'zbek tilida fors - tojik, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlar ko'p:	
Fors-tojik tilidan	Barg, go'sht, oftob, serob, kamtar, xaridor, xonadon, dasta, agar, pokiza, bahor, daraxt, gul, bemor, g'isht, shogird, mehribon, baho, mirob ...
Arab tilidan	Maktab, kitob, shoir, a'lo, mutolaa, inson, xulq, ma'no, adabiyot, madaniyat, qonun, avlod, ma'naviyat, ma'rifat ...
Rus-yevropa tillaridan	Advokat, traktor, stol, kontsert, stul, palto, parta, mashina, zavod, fabrika, teatr ...

63-mashq. Namunaga qarab o'zlashgan so'zlar negizida yasalgan o'zbekcha va tojikcha o'zlashmalar negizida yasalgan o'zbekcha so'zlarning o'zak va qo'shimchalarini aniq ko'rsating.

Adabiyotchi, toshqalam, otameros, bag'ishlov, ogohlantiruv, hamdamlashuv, va'daboz, ijodkor, qalamhaqi, kinosolnoma, odimlovchi, zamondosh, jondosh, hushyorlanmoq, suxanbozlik, zargarlik, ohangdosh, shaharlararo, bog'bon.

64-mashq. Matnni o'qing va sarlavha qo'ying. Matndagi arabcha va fors-tojikcha so'zlarni toping.

Ma'lumki, har bir millat o'z tilini e'zozlasa, buyukligiga shak keltirmasa, u til go'zal, boy va buyuk bo'lib qolaveradi. Dunyo xalqlari 76 xil tilda gaplashadilar. O'zbek tili oltoy tillari oilasining turkiy tillar guruhiga kiradi.

Qadimgi turkiy til V asrdan to XI asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu tilda yozilgan yodgorliklarga O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarlari misol bo'la oladi. XIV asrga kelib, o'zbek tili tarkib topgan.

A.Navoiy o'zbek adabiy tilining ravnaqi uchun beqiyos hissasini qo'shgan. O'zbek tili haqidagi "Muhokamatul-lug'atayn" asarida turkiy tilning cheksiz imkoniyatlari, uning forsiy tildan hech jihatdan qolishmasligi haqida gapirgan. A.Navoiy sharq adabiyotining yigirma janrida ijodkor sifatida o'zbek tilini boyitdi.

O'zbek yozuvi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1929 yilgacha arab yozuvi, 1929-1940 yilda lotin yozuvi, 1940 yildan rus alifbosi negizidagi o'zbek yozuvi ishlatilgan.

1989 yil 21 oktyabrda o'zbek tili tarixida yangi bosqich boshlandi, ya'ni o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berildi.

1993 yil 2 sentyabr qarori bilan lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosi tasdiqlandi.

O‘zbek tili juda ham jozibador, betakror, go‘zal tildir. Biz o‘z ona tilimizga e’tibor, ehtirom bilan qaramog‘imiz, uning mazmun teranliklarini idrok etmog‘imiz, sofligi uchun kurashmog‘imiz darkor.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. O‘z va o‘zlashma qatlam deganda nimani tushunasiz?
2. O‘zbek tilining leksik qatlamini qanday so‘zlar tashkil etadi?
3. O‘zbek tili qanday so‘zlar hisobiga boyib borgan?
4. So‘zlarning tarixi va qaysi tilga mansubligini aniqlash bilan tilshunoslik fanining qaysi bo‘limi shug‘ullanadi?

LEKSIKOGRAFIYA

Bilib oling! Leksikografiya – leksikologiyani lug‘at tuzish bilan shug‘ullanadigan bo‘limidir. Leksikografiya – grekcha so‘z bo‘lib, leksika "**lug‘at**", grafo "**yozaman**" ma’nosini bildiradi.

LUG‘AT VA UNING TURLARI

65-mashq. Matnni o‘qing, mazmunini o‘z so‘zingiz bilan aytib bering. "**Voiz**", "**va’z**", "**va’zxon**", "**notiq**", "**suxanvar**", "**suxandon**" so‘zlarning ma’nosini "**O‘zbek tilining izohli lug‘ati**" dan aniqlang.

Nasihatgo‘y va va’zxonlar to‘g‘risida

Voiz haq so‘zini targ‘ib qilishi, payg‘ambar so‘zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval, uning o‘zi haq va payg‘ambar yo‘liga kirishi, so‘ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo‘lga solishi lozim. O‘zi yurmagan yo‘lga elni boshlamoq – musofirni yo‘ldan adashtirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo‘qotmoqdir. O‘zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi – uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da’vat etganiga o‘xshash bir narsadir.

Uyqusida so‘zlagan kasal odamdir,

Unga quloq osgan esa tentakdir.

Va’z murshidlar – pirlar hushyor kishilarning ishidir va ularning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avvalo, uning o‘zi bir yo‘lga tushib

olgan bo'lishi, keyin esa boshqa odamlarni o'sha tomon boshlab borishi kerak. Yo'lga bilmay kirgan yo'qoladi va maqsadidan boshqa yerga etadi.

Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi.

Agar, u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. O'z yordamchilari orqali nasihat qiluvchi voiz – o'zi qolib, shogirdini kuylatuvchi qo'shiqchidir.

Qit'a:

Dastyorsiz so'z ayta olmaydigan voiz

Dastyorning qulidir, u qahni kuylovchi qo'shiqchi emas.

(Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asaridan)

66-mashq. Lug'at, lug'atchi, lug'atchilik, leksikograf, leksikografik, leksikografiya so'zlarni "O'zbek tilining izohli lug'ati" dan toping hamda izohlarini daftaringizga ko'chiring.

Bilib oling! So'zlar alifbo tartibida joylashtirilgan va imlosi, tarixi yoki izohlari bo'lgan kitob lug'atdir.

Lug'at ikki xil bo'ladi:

1. **Filologik (lingvistik) lug'atlar.** Bu turdagi lug'atlar bir yoki ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli lug'atlarga: "Izohli lug'at", "Sinonim so'zlar lug'ati", "Omonim so'zlar lug'ati", "Imlo lug'ati," "Frazeologik lug'at" kabilar kiradi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" 1981- yilda yaratilgan, 2 jildidan iborat. Mazkur lug'atda 60000 so'z izohi berilgan. Ana shu lug'at qayta ishlanib, to'ldirilib 2006-2008- yil 80000 ming so'zdan iborat holda qayta nashr qilindi.

Ko'p tilli lug'atlarga: ruscha-o'zbekcha, inglizcha-o'zbekcha yoxud aksincha, ruscha-o'zbekcha-inglizcha, inglizcha-ruscha-o'zbekcha kabi lug'atlar kiradi.

2. **Qomusiy (ensiklopedik) lug'atlar.** Qomusiy lug'atlarda turli tarixiy voqealar, geografik nomlar, fan-madaniyat, arboblari haqida ma'lumot beriladi.

67-mashq. O'zbek tilidagi qomusiy lug'atlar haqidagi ma'lumotni o'qing, sizni qiziqtiradigan mavzuni tubandagi lug'atlarning biridan toping.

Qomusiy lugʻatlar lugʻatchilikning yuksak namunasi sanaladi. U millat maʼnaviy-maʼrifiy qiyofasi darajasini koʻrsatadi. Yurtimizda 2000-2006-yillarda 12 tomlik "Oʻzbek milliy qomusi" yaratildi.

Endilikda kishilik bilimlarining turli sohalariga bagʻishlangan qomuslar yaratila boshlandi. Chunonchi, Oʻzbekistonda "Oʻzbekiston Respublikasi ensiklopediyasi" (1997), "Uy-roʻzgʻor ensiklopediyasi" (1979, 1982, 1986), "Xotin-qizlar ensiklopediyasi" (1999), "Bolalar ensiklopediyasi" (2000), "Falsafa qomusiy lugʻat" (2004), "Islom ensiklopediyasi" (2004) shular jumlasidandir.

Qomuslarning bolalarga bagʻishlangan "Yosh adabiyotshunoslar qomusi", "Yosh tilshunoslar qomusi", "Yosh geograflar qomusi", "Yosh fizik ensiklopedik lugʻati" (1989), "Yosh matematik qomusiy lugʻati" (1991), shuningdek, ayrim yozuvchilar va shoirlar ijodiyotiga bagʻishlangan "A.S.Pushkin ensiklopediyasi" kabi namunalari ham bor. Oʻzbekistonda adabiyotshunoslar shu xilda "Alisher Navoiy qomusi"ni yaratish ustida izlanmoqdalar.

Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi

"Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi" universal ensiklopediya boʻlib, undan umumbashariy materiallar, tushunchalar, jahonshumul voqea-hodisalar haqidagi maqolalar keng oʻrin olgan. Unda jahondagi barcha davlatlar toʻgʻrisida kompleks maqolalar berilib, ularning mustaqil Oʻzbekiston Respublikasi bilan iqtisodiy-siyosiy, madaniy aloqalari haqida maʼlumotlar keltirilgan.

Ensiklopediyada Oʻzbekistonning eng qadimgi davrlardan boshlab, to hozirgi kungacha boʻlgan tarixi, tabiati, hayvonot va nabotot olami, ijtimoiy-siyosiy hayoti, iqtisodi, fani, texnikasi, adabiyoti va sanʼati, meʼmorchiligi va musiqasi, teatr va kinosi, xalq taʼlimi va matbuoti, fizkultura va sporti, dini va urf-odatlarini keng aks etgan.

Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida hamma zamonlar va xalqlarga mansub mashhur shaxslar, ilm-fanning turli sohalariga tegishli allomalar, adabiyot va sanʼat namoyondalari, taniqli siyosat va davlat arboblari haqida maqolalar berilgan.

Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi 12 jildidan iborat boʻlib, unda qariyb 60 ming maqola, 12 mingdan ziyod surat va bezaklar, 1000 ga yaqin xarita, jumladan 150 rangli xarita berilgan.

Bolalar ensiklopediyasi

Ushbu bir jildli nashr mustaqillik yillarida bolalarga mo'ljallab tayyorlangan dastlabki qomusdir. Lotin alifbosida chop etilgan mazkur kitobga tabiat, jamiyat hodisalari, ijtimoiy, iqtisodiy hayot masalalari haqida bolalarbop tilda hikoya qiluvchi maqolalar kiritilgan.

Shuningdek, ilm-fan, texnika, yangi texnologiya masalalari, xalq xo'jaligining sanoat va qishloq xo'jalik singari tarmoqlariga oid tushunchalarni yorituvchi maqolalar ham o'rin olgan. Yosh kitobxon undan o'zini qiziqtiruvchi juda ko'p savollarga javob topadi.

Ensiklopediyaga kiritilgan maqolalar kichik yoshdagi maktab o'quvchilari dunyoqarashini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik, milliy ma'naviy an'analar ruhida tarbiyalashda yordam beradi.

Ensiklopediyada 650 dan ziyod maqola alifbo tartibida berilgan. Kitob tajribali rassomlar tomonidan chiroyli bezatilgan. Undan 500 ga yaqin rasmlar, rangli suratlar o'rin olgan.

Ensiklopediya 2000-yilda "Sog'lom avlod uchun" yili munosabati bilan 10000 nusxada nashr etilgan.

Xotin-qizlar ensiklopediyasi

Ushbu bir jildli ensiklopediya ayollarga bag'ishlangan. Unda qiz bolaning dunyoga kelishidan boshlab, uni tarbiyalab o'stirish, balog'at yoshiga yetguniga qadar ichki va tashqi dunyosida yuz beradigan o'zgarishlar, qiz bolani oila qurishga tayyorlash, er-xotinlik munosabatlari, ro'zg'or tashvishlari, kelajak baxti, oilani yaxshilash, ruhiy muhit, muhabbat va vafo masalalari o'rin olgan.

Kitob 9 bo'limdan iborat. Har bir bo'limda xotin-qizlar hayotida muayyan o'rin va ahamiyatga ega bo'lgan masalalar guruhlariga ajratib, izchil yoritilgan. Kitobning ijodkorlari o'zbek ayollari bilishlari lozim bo'lgan umumbashariy masalalarning eng muhimlarini tanlab olar ekanlar, imkon doirasida har bir mavzuda sharqona, o'zbekona odatlarimiz kelib chiqqan holda fikr yuritganlar.

Kitobning uslubi ayol bilan ayolning chin dildan, samimiy suhbat tarzida qurilgan.

Ensiklopediya 1999 – yilda **"Ayollar yili"** munosabati bilan 10000 nusxada nashr etilgan.

68-mashq. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" 5-jildi 249-betidan leksikografiya haqidagi ma'lumotni o'qing va mazmunini bayon eting.

69-mashq. "O'zbek tilining imlo lug'ati" dan "Bosh harflar imlosi" bo'limini o'qib, imloviy qoidalarining ahamiyati, mohiyati xususida fikr bildiring.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Leksikografiya nima?
2. Lug'atlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Qomusiy (ensiklopedik) lug'at qanaqa xususiyatlarga ega?
4. Qanday ensiklopedik lug'atlardan foydalangansiz?
5. Filologik lug'atlar qanday lug'atlar?
6. Sizningcha "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning qanday nazariy va amaliy ahamiyati bor?

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" dan o'zingizning ona shahringiz haqidagi ma'lumotni topib daftaringizga ko'chirib oling.
2. Kutubxonadan kirib o'zbek tilidagi filologik lug'atlardan birini tanlab, o'sha lug'at haqida ma'lumot yozing.
3. **Alpoz-alfoz, omonim-anonim, bob-bop, davo-da'vo** so'zlarni "**Paronimlar lug'ati**" dan izohi bilan daftaringizga ko'chiring.

BIR TILLI VA IKKI TILLI LUG‘ATLAR

Bilib oling! Ko‘p tilli yoki tarjima lug‘atlar. Bunday lug‘atlarda bir tilga oid tushuncha ikki, uch, ba‘zan hatto to‘rt tildagi muqobillari bilan beriladi va, asosan, til o‘rganish hamda tarjima ishlarida manba sifatida xizmat qiladi. Ko‘p tilli lug‘atning ilk namunasini buyuk vatandoshimiz va betakror leksikograf Mahmud Zamaxshariy tuzgan edi. Uning 1137-yilda tugatgan "Muqaddimat ul-adab" ("Adabiyotga kirish") lug‘ati 4 tilli bo‘lib, forsiy so‘z chig‘atoy, mo‘g‘ul va turk tillaridagi muqobillari bilan beriladi. Jahon lug‘atshunosligi o‘shandan beri Mahmud Zamaxshariyning lug‘atni alifbe asosida tartib berishi an‘anasiga amal qilib keladi. Ikki tomlik "Ruscha-o‘zbekcha" (1983-84), "O‘zbek-ruscha lug‘at" (1959 va 1988), "Ruscha-tojikcha lug‘at" (1985), shuningdek, inglizcha-ruscha-o‘zbekcha; nemischa-o‘zbekcha; o‘zbekcha - tojikcha; arabcha - o‘zbekcha lug‘atlar ham shunday xususiyatga ega.

XIX asr oxiri va XX asr 1-choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug‘at rivoj topdi, o‘nlab ruscha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-ruscha lug‘atlar, so‘zlashgichlar nashr ettirilgan. V.I.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884-1912-yillar mobaynida bir necha marta nashr etilgan "Russko-sartovskiyy i sartovsk-russkiy slovar" (Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lug‘at), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927-yilda nashr ettirilgan 2 jildli "Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at" keyingi davrlarda O‘zbekistonda yaratilgan ikki tilli lug‘atlar uchun asos bo‘ldi. Ayniqsa, o‘zbek tiliga davlat maqomi berilgan mustaqillik yillarida o‘zbek lug‘atchiligi yanada shiddatli rivojlanish pallasiga kirdi. Bu davrda lug‘atchilikning yangidan yangi ko‘rinishlari paydo bo‘la boshladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida lug‘atchilikni tartibga soluvchi maxsus Atamalar qo‘mitasi tuzildi. Qo‘mita qisqa muddatda qator xayrli ishlarni amalga oshirdi. Natijada hozirgi kungacha 10 ga yaqin xorijiy til bilan o‘zbekcha qiyoslovchi xilma-xil tarjima lug‘atlari, fan sohalariga oid 100 dan ziyod lug‘at bir, ikki va uch tilli terminologik lug‘atlar bunyodga keltirildi. XX asr o‘zbek lug‘atchiligi rivojiga A.Zohiriy, A.Qodiriy, Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, S.Ibrohimov, Olim Usmon, Z.Ma‘rufov, Sh.T.Rahmatullayev, N.Mamatov, A.Hojiyev, T.Aliqulov va boshqalar munosib hissa qo‘shdilar.

70-mashq. Quyidagi fors-tojikcha soʻzlarni "**Oʻzbek tilining izohli lugʻati**"dan toping. Soʻzlarning shakli va maʼnosi qanday berilganligi hamda izohlanganligini ayting.

Roʻznoma, abr, band, bozor, gard, sergul, xushnud, xushovoz, hamshahar, hushyor.

71-mashq. Quyidagi frazeologik birikmalarni oʻqing, maʼnosini "**Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati**" dan toping. Maʼnosini nazarda tutib, ular ishtirokida 5-6 gap tuzing.

Til biriktirmoq, tilga kelmoq, tilga kirmoq, tilga olinmoq, til degan bir qarich, tili bir quloq, tilga tushmoq, tilni tishlamoq, tilni uzun qilmoq, tilni qismoq, tilni qichitmoq, tili uzun, tili chiqdi, tili qisildi, tili qisiq, til tegizmoq.

72-mashq. "**Paronimlar lugʻati**" dan "artikl-artikul", "arpa-arfa", "sallox-saloh", "arqon-arkon" paronim soʻzlarini izohi bilan daftaringizga koʻchirib yozing.

Namuna:

Artikl – Artikul

Artikl – baʼzi tillarda ot oldidan qoʻllanadigan grammatik koʻraskich.

Artikllar ot bilan qoʻshilib bir soʻzdek aytiladi. ("Fransuz tili" darsligi.)

Artikul – mahsulot yoki tovarning xili, turi, tipi.

Boya men kirganda gap allaqanday artikul toʻgʻrisida borardi. (Said Ahmad.)

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ikki tilli lugʻatlarning ijtimoiy-maʼrifiy ahamiyati nimada?
2. "Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lugʻat" ilk bor qachon nashr qilingan?
3. Oʻzbekistonda ikki tilli lugʻatlarni yaratishda qaysi lugʻatlar asos boʻlgan?
4. Lugʻat tuzish bilan shugʻullangan tilshunos olimlardan kimlarni bilasiz
5. Bir tilli va ikki tilli lugʻatlarning farqi nimada?

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. O'zbek tilida yozilgan lug'atlarning nomi, muallif-tuzuvchilarning ismi sharifi, nashr yili, jildini bexato va ko'proq yozishga harakat qiling.
2. **"O'zbek tilining izohli lug'ati"**dan lotin, lotinlashtirmoq, lotincha so'zlarni toping hamda izohini lug'at daftaringizga ko'chiring.
3. **"O'zbek tilining paremiologik lug'ati"**dan tanlangan paremalarni o'qib, mazmunini ayting va yod oling. Lug'at haqida ma'lumot tayyorlang.

Aql bilan ish tut, naql bilan el kut!
Aql boshdan chiqar, oltin – toshdan.
Aql bilan ishlasang – ish unar, har mushkul oson bo'lar.
Basharning ozodligi – dunyoning obodligi.
Bahsdan ham bahs tug'iladi.
Befoyda so'zni aytma, foydali so'zdan qaytma!
Bilimsiz birni yig'ar, bilimli – mingni.
Do'stdan molini ayamagan – eldan jonini ayamas.
Kishining hurmati – tilda, qudrati – qo'lda.
Ona yurtning – oltin beshiging.

MORFEMIKA

Bilib oling! Soʻz tarkibini oʻrganuvchi boʻlim morfemika deyiladi.

Soʻz tarkibi asos va qoʻshimchalardan iborat. Soʻzning asosiy maʼnosini ifodalab, mustaqil qoʻllana oladigan qismi *asos* deyiladi.

Mustaqil qoʻllana olmaydigan, asosga qoʻshilib, unga yangi yoki qoʻshimcha maʼno yuklaydigan, shuningdek, soʻzlarni bogʻlashga xizmat qiladigan qismga *qoʻshimcha* deyiladi.

Namuna: *yogʻ, yogʻli, yogʻsiz, yogʻla, seryogʻ...*

73-mashq. Matnni oʻqing. Yasama soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating. Ularning qaysi biri asos, qaysisini qoʻshimcha ekanini ayting.

Til

Shirin til-jon ozigʻi deb bejiz aytishmaydi. Madaniyatli inson muomalada shirinsuxan boʻladi, aslo qoʻpollik va dilozorlik qilmaydi. Miltiq oʻqi insonning turli joyiga tegishi mumkin, lekin tildan otilgan oʻqning nishoni bitta, u faqat inson qalbiga tegadi. Shirin va oqil soʻz umr ozigʻi va doʻstlikning mustahkam kalitidir. Qoʻpol va yomon soʻz qahraton qishdagi yoqimsiz izgʻiringa yoki muzxonaga oʻxshaydi, hech kim uning yoniga borib "muzlashni" istamaydi. Zahar til odamlarning asablarini buzadi. Zaharli ilonning zaharli tishini olib tashlay oladigan jarroh topiladi, lekin yoshligidan zahar soʻzlashga oʻrganib qolgan odamning tilini shirin qilish ogʻir va mushkul ish.

Har jihatdan barkamol inson qaysi soʻzni, qayerda va qay xilda qoʻllashni yaxshi biladi. Zero, xalqimiz "Til – aql tarozisi" deb bejiz aytishmagan, chunki har bir aytilgan soʻz aqlu zakovatdan darak beradi.

74-mashq. Paxta, meva, suv, ish, mazmun soʻzlarini asos qilib olib soʻzlar qatorini tuzing.

QO'SHIMCHALAR TASNIFI

Bilib oling! Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: a) so'z yasovchi qo'shimchalar, masalan, *oq* asosiga *-la* qo'shimchasining qo'shilishidan «oq rangga kiritish» ma'noli yangi so'z yasalgan; b) shakl yasovchi qo'shimchalar, masalan, *-lar* qo'shimchasi *qalam* asosiga qo'shib, uning ma'nosidan boshqa yangi ma'no yasamaydi, *qalamning* birdan ortiq ekanligini bildiradi.

Asosga qo'shib, yangi ma'no hosil qiluvchi qo'shimchalar *so'z yasovchi qo'shimchalar* deyiladi. Masalan: *do'ppi + do'z, ser + qatnov, foyda + li, taqsim + la*.

Asosga qo'shib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklash yoki o'zi qo'shilayotgan so'zni boshqa so'zga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalarga *shakl yasovchi qo'shimchalar* deyiladi.

ESDA TUTING. Shakl yasovchi qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: a) lug'aviy shakl yasovchilar; b) sintaktik shakl yasovchilar.

BILIB OLING. Asosga qo'shib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklovchi qo'shimchalar *lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar* deyiladi. Ularga ko'plik, kichraytirish-erkalash, sifat darajalari va boshqa qo'shimchalar kiradi.

O'zi qo'shilayotgan so'zni boshqasiga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar *sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar* yoki *munosabat shakllari* deyiladi. Ularga egaiik, kelishik, shaxs-son va boshqa qo'shimchalar kiradi.

75-mashq. Berilgan matndagi so'zlarning asos va qo'shimchalarini aniqlang. Qo'shimchalarning asos ma'nosidan yangi ma'no hosil qilayotgan yoki qilmayotganini ayting.

1. Bo'ynidan bog'langan tozi ovga yaramaydi. (Maqol) 2. Devorlari nurab qolgan hovlining kungay tomonidagi ayvonda keksagina bir xotin kamzuliga tugma qadab o'tiribdi. (S.A.)

3. Amirzodamning so'zlari qulingizga sari toj bo'lsin! Ertagayoq novvoylarga un berib, ochlarga non yoptirib tarqatishni men o'z zimmamga olurman! (P.Q.) 4. Mehmonxona eshigini ochib gugurtni chaqqan vaqtida mehmonxonaning o'rtasida ikki qulochini keng yozib Poshshoxon turardi. (Ch.) 5. Bilib qo'ying, o'rtoq Komilov! haqiqat egiladi, lekin sinmaydi! Kelajak va tarix sizning bu xatti-harakatlaringizni kechirmaydi! (O.Y.) 6. Yigit yalt etib qo'shni dalaga qaradi. U yerda xotin-xalajlar, bola-chaqalar chuvillashib paxta terishayotgan edi. (M.I.)

76-mashq. Nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi mos qo‘shimchani qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. Rais qo‘llarini orqaga qo‘yib, katta qo‘rada unga-bunga ko‘z tashlab, otboqar yo arava...(-chi, -soz, -kash)lar bilan u-bu to‘g‘risida so‘zlashib, kimni otalarcha koyib, kimni maqtab, asta yura boshladi. 2. Xobgohdan ikki xona narida hashamat...(-li, -lik, -kor) tanobiy uyda allaqachon tuzib qo‘yilgan dasturxon Mirzoga muntazir edi. 3. Pastda qamishzor, botqoq...(-cha, -lik, -zor) va uning ustidan o‘tgan uzun yog‘och ko‘prik bor edi. 4. Biz tavakkalchi qimor...(-chi, -boz, -paz) emasmiz. 5. Biz xalq ishonch bildirib saylagan rahbarlarmiz. 6. Mard...(-chi, -lik, -kor) – bu ezgu tuyg‘u, muqaddas fazilat, tabarruk meros. 7. Uning joziba...(-li, -lik, -dor) chehrasidagi alomat shodlikmi, qayg‘umi, payqab bo‘lmas edi.

SO‘Z TARKIBIDA TARTIB

Bilib oling! So‘zning ma’noli qismlari ma’lum tartibga ega. Ularning joylashuvi quyidagicha bo‘ladi: asos + so‘z yasovchi + lug‘aviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi. Ularni shartli belgilar orqali shunday ko‘rsatish mumkin:

asos + so‘z yasovchi + lug‘aviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi.

Namuna: *ish + chi + lar + imiz-*

77-mashq. She’rni o‘qing, ulardagi yasama so‘zlarni aniqlab daftaringizga ko‘chiring. So‘z tarkibi tartibini ko‘rsating.

BAHOR

Abdulla Oripov

Qir, adirda ko‘k maysa gilam,
Butoqlarda jilmayar kurtak.
Yana keldi erkatoy ko‘klam,
Yoshlikday sho‘x, nurday yugurak,

Gul bahorning maftuni bo‘lib
Saxiy quyosh sochar zarrin nur.
Bahor! Dilni rom etdi o‘zga
Jilvasida yoshlik ham g‘urur.

Bahor, bahor, o go‘zal bahor!
Yoshlik kabi dilga yaqinsan.
Yuraginga she‘r bo‘lib kirgan
Shodlik, ilhom, zavqqa to‘kinsan.

Bahor keldi gul sepin yoyib,
Tengsiz chiroy kasb etdi o‘lka.
Gul bahorning nurli jilvasi
So‘ngsiz sevinch baxsh etdi qalbga.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. So‘z tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. *Do‘stlarimizni* so‘zining tarkibini aniqlang.
3. So‘zning qanday qismi asos deyiladi?
4. Qo‘shimcha nima?
5. Asos va qo‘shimchaning farqi nimada?
6. Lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar qaysilar?
7. Sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar qaysilar?
8. So‘z yasovchi qo‘shimchalar asos qismning qaysi tomoniga qo‘shiladi?
9. Qo‘shimchalarning qaysi turi asosga birinchi bo‘lib qo‘shiladi?

Mavzuni o‘zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. «Yoshlar – kelajak poydevori» mavzusida matn tuzing. Unda ishlatilgan so‘zlarni asos va qo‘shimchalarga ajrating.
2. *-bon, -don, -chi, -iy, -aki, -illa, -ona* qo‘shimchalari yordamida so‘zlar hosil qiling va ular ishtirokida gaplar tuzing.
3. Sintaktik shakl yasovchi qo‘shimcha lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchadan oldin kelgan so‘zlarga misollar keltiring.

SO‘Z YASALISHI

Bilib oling! Tilda oldin mavjud bo‘lgan so‘zga ma’lum yasovchi vositalar qo‘shish bilan yangi so‘z hosil qilinishiga so‘z yasalishi hodisasi deyiladi.

So‘z yasalishi atamasi ikki ma’noda: a) so‘z yasalishi hodisasi ma’nosida va b) so‘z yasalishi hodisasini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi ma’nosida qo‘llaniladi.

SO‘Z YASALISHINING TUZILISHI

78-mashq. *Ishchi, ishsiz, ishlamoq* so‘zlaridagi so‘z yasovchi qo‘shimchalarni toping. Ulardagi umumiy holatlarni izohlang.

Bilib oling! So‘z yasalishi hodisasi o‘zining ichki tuzilishiga ega bo‘ladi va ikkita tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi: a) yasashga asos qism; b) yasovchi vosita. Yasashga asos qism bilan yasovchi vosita birgalikda yasalmanni tashkil qiladi. Masalan, *terim* so‘zida *ter* qismi yasashga asos, *-im* qismi yasovchi vosita, ikkala qismning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan hosila esa – *terim* yasalma hisoblanadi. *Terimchi* so‘zida esa *terim* yasashga asos qism, *-chi* yasovchi vosita, *terimchi* esa yasalma sanaladi.

So‘zning yasalish tuzilishi bilan morfemik tuzilishi bir-biridan farqlanadi. So‘zning ma’noli qismlarga bo‘linishi uning morfemik tuzilishi sanaladi.

So‘zda nechta ma’noli qism bo‘lsa, uning morfemik tuzilishi shuncha qismga ajraladi. Masalan, *terimchi* uchta ma’noli qismdan tashkil topgan: *ter-im-chi*. *Terimchilar* so‘zi esa to‘rtta ma’noli qismdan iborat: *ter-im-chi-lar*. *Ter-imchilarga* so‘zi beshta ma’noli qismdan iborat: Shuning uchun u morfemik tuzilishga ko‘ra besh qismga bo‘linadi: *ter-im-chi-lar-ga*.

Ko‘rinadiki, so‘zning morfemik tuzilishi yasovchi qo‘shimchalarni ham, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni ham o‘z ichiga oladi. So‘zning morfemik tuzilishini belgilashda ma’noli qismlarning so‘z yasovchi yoki so‘z o‘zgartiruvchi ekanligining ahamiyati bo‘lmaydi. Qanday ma’noli qismlardan – morfemalardan iborat ekanligi e’tiborga olinadi.

So‘zning yasalish tizimi esa faqat yasovchilarnigina o‘z ichiga oladi. So‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar so‘z yasalishi tizimiga kirmaydi.

Soʻz yasalihi tizimi doimo ikkita tarkibiy qismni – yasashga asos va yasovchi vositani oʻz ichiga oladi. Agar soʻzda birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalar ishtirok etsa, eng oxirgisi yasovchi vosita sanaladi, oldingilari esa yasashga asos qism tarkibiga kiradi. Masalan, *suvoqchi* soʻzida *-chi* yasovchi vosita, *suvoq* yasashga asos, *suvoqchi* yasalma, *suvoq* soʻzida esa *-q* yasovchi vosita, *suva* yasashga asos, *suvoq* yasalma hisoblanadi.

Shuni taʼkidlash kerakki, soʻz yasalihi tizimida yasashga asos qism bilan yasalma oʻrtasida mazmuniy bogʻliqlik, mazmuniy davomiylilik boʻladi. Yasalmada yasashga asos davom etadi. Masalan, *paxtakor* soʻzi yasalma boʻlib, *-kor* yasovchi vositasida *paxta* soʻzidan yasalgan. *Paxtakor* yasashga asos qism maʼnosini davom ettiradi: *Paxtakor* paxta terish bilan shugʻullanuvchi kishi.

79-mashq. Matnni oʻqing, tagiga chizilgan soʻzlardagi yasalihi oʻrinlariga izoh bering.

Nuqtaning qudrati

Mir Alisher Navoiy oʻz gʻazallarini zamonasining eng zoʻr bilimdon xattotlariga koʻchirtirardi. Nima boʻldi-yu, oʻz xattotining tobi qochib qoldi. Bundan xabardor boʻlgan, oʻzini mashhur xattotlardan deb yurgan bir olifta kishi: "rozi boʻlsa, Navoiyning xizmatini jonim bilan bajarardim", – dedi.

Shoir uning bu gapini eshitib, sheʼrlarini koʻchirtirishga berdi. Bir payt katta mushoirada Alisher Navoiyning qulogʻiga: "Malikul shuaroning oʻzlari nuqson-qusurga yoʻl qoʻyibdilarmi, boshqalardan nimani ham kutish mumkin", – degan gap qulogʻiga chalinibdi.

Gap nimadaligini darrov fahmlagan shoir boyagina koʻchirtirgan gʻazallarini olib oʻqibdi, qarasa oʻzi aytgan gap emas emish. Maqtanchoq xattot tushmagur "koʻz" soʻzidagi bir nuqtani tushirib qoldirganidan, bu soʻz "koʻr" boʻlib qolgan va sheʼr maʼnosi oʻzgarib, aksincha chiqib qolgan ekan.

Navoiy ahli fozillarga qarab:

– Koʻzimni koʻr qilganlar koʻr boʻlsin, – debdi-da, xattotga javob berib yuboribdi ("Allomalar ibratini" nomli kitobdan).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Soʻz yasalishi deganda nimani tushunasiz?
2. Soʻz yasalishi tizimi qanday qismlarni oʻz ichiga oladi?
3. Soʻz yasalishining tizimi bilan soʻzning morfemik tuzilishi oʻrtasidagi farqni ayting.
4. *Tilak, ishchi, oʻroq* soʻzlaridagi yasashga asos bilan yasalma oʻrtasidagi mazmuniy bogʻlanishni tushuntiring.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Badiiy asardan 30-40 soʻzdan iborat matn tanlab, undagi yasama soʻzlarni ajratib koʻrsating.
2. Yasama soʻzlar qatnashgan maqollardan misollar yozing.
3. Matnni oʻqing. Unda ishtirok etgan soʻzlarning yasash tizimini koʻrsating. Matn mazmunini soʻzlab bering.

Uch buyuk tabib

Bir tabib qattiq kasal boʻlib yotib qoldi. Uning shogirdlari yigʻilib ustodlarini davolashga kirishdilar.

Kasal ustod ularga:

– Sevimli shogirdlarim, meni davolash uchun behuda zahmat chekmang, tuzalishdan umid uzganman, oʻlimim yaqin qolganga oʻxshaydi. Vafot topganimdan keyin juda qaygʻurib oh-voh qilmang, chunki oʻrnimga uchta buyuk tabib qoldirib ketaman. Shu zoʻr uch tabibning maslahatlariga hammangiz eʼtibor bering va boshqalarni ham shunga daʼvat qiling, – dedi.

Shogirdlardan biri:

– Bizlarning aziz ustodimiz, sizdan keyin oʻrningizga qoladigan uchta tabib kimlar, – deb soʻradi. Ustod koʻzlarini ochdi, yonidagi shogirdlariga shunday javob berdi:

– Sizlarga soʻzlaganim uchta zoʻr tabibning birisi – poklik, ikkinchisi parhyez, uchinchisi badantarbiyadir. Doimo pok, ozoda boʻlishlik, oʻz miqdorida ovqatlanish, badantarbiya bilan shugʻullanish – mana shularning hammasi salomatlikni saqlovchi eng yaxshi choralardir.

SO‘Z YASALISH USULLARI

Bilib oling! So‘z yasashga asos qismning qanday xususiyatga ega ekanligiga ko‘ra so‘z yasalishining bir necha usullari bor: 1) yasashga asos qismga qo‘shimchalar qo‘shish orqali (affiksatsiya); 2) so‘zlarni qo‘shish orqali (kompozitsiya). Masalan, *ishla* so‘zi *ish* qismiga (yasashga asos) *-la* qo‘shimchasini qo‘shish yo‘li bilan hosil bo‘lgan. *Atirgul, e‘lon qilmoq, tekintomoq* singari so‘zlar esa ikki so‘zni bir-biriga qo‘shish asosida hosil qilingan.

Hozirgi o‘zbek tilida so‘z yasashning mahsuldor usuli qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan so‘z yasash – affiksatsiyadir. Bu usul tilda mavjud bo‘lgan muayyan so‘z yasash qoliplari asosida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham so‘zlovchi xotirasida so‘z yasashning qoliplari mavjud bo‘ladi. Masalan, ot+chi «shaxs oti yasovchi» (*traktorchi, ishchi, temirchi*); ot+li «belgining mavjudligi yoki ortiqligi» (*suvli, mevali*) va boshq. Ana shu so‘z yasash qoliplari asosida turli-tuman yasama so‘zlar hosil qilinadi.

So‘zlovchi xotirasida, so‘z yasash qoliplari va ularning ma’nolari haqida ko‘nikmaning mavjud bo‘lishi har qanday yangi yasalmaning oson tushunilishiga imkon beradi.

So‘z yasash qoliplari va ularning ma’nolari bir xil yasovchi qo‘shimchali so‘zlarni ma’lum uyalarga birlashtirish asosida aniqlanadi. Masalan:

etikchi	belgila	san’atkor
tarbiyachi	chopqila	g’allakor
suvchi	qo‘lla	paxtakor
navbatchi	oqla	o‘ymakor
tikuvchi	ishla	sholikor

80-mashq. Quyidagi so‘zlardan affiksatsiya usuli bilan yangi so‘zlar yasang: quvna, taraf, yaqin, tez, ish, top, yuza, bil, chiroy, tasodif, foyda, dard, o‘t, olma, gul, mehnat, bog‘, hazil, baland, mehmon, ishon, ko‘z, kuz, bahor, yulduz, supur, yashir, top, tut, chiz, suv, daromad, odam, tutat, siyoh, tila, chaqir.

81-mashq. Quyidagi jadval asosida so‘zlar yozib chiqing. Ular yordamida gaplar tuzing.

Affiksatsiya usulidagi yasamalar	Kompozitsiya usulidagi yasamalar

82-mashq. Gaplarni o‘qing, so‘zlardagi yasalish hodisalarini aniqlab, ularni izohlang.

1. To‘riga quyma tilladan yasalgan o‘ymakor kursi o‘rnatilgan salomxona nimqorong‘i edi. (O.Y.) 2. U, usta Hazratqul bilan xayrlashar ekan, qurilish materiallari olish uchun yordam qilishga va‘da berdi. So‘ngra, epchillik bilan Boychivorga mindi-yu, Oltinsoyga qarab yo‘l oldi. (Sh.R.) 3. Lekin u otlanib, uyiga qaytayotganda sal hovuridan tushdi-yu, Uzun Hasan aytgan so‘nggi gaplarda ochchiq bir haqiqat borligini sezdi. (P.Q.) 4. Xobgohdan ikki xona narida hashamatli tanobiy uyda allaqachon tuzib qo‘yilgan dasturxon Mirzoga muntazir edi. (P.Q.) 5. Ko‘ksaroyni kungurador devorlari qorong‘ida cho‘ng qoyaday haybatli tuyuladi. (O.Y.)

Bilib oling! Tarkibi asos va yasovchi qo‘shimchalarga bo‘linmaydigan so‘zlarga tub so‘zlar deyiladi. Masalan: tosh, temir, quyosh.

Asosga so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilishi orqali hosil qilingan yangi asos sodda yasama so‘zlar deyiladi. Masalan qumloq, temirchi, temirchilik, serquyosh.

Bir umumiy asosga ega bo‘lgan so‘zlar asosdosh so‘zlar sanaladi: tashvishli, sertashvish, tashvishlanmoq kabi.

ESDA TUTING. So‘zning shakl yasovchi qo‘shimchalarsiz qismi asos sanaladi.

83-mashq. Berilgan gaplardagi so‘zlarni quyidagi jadvalga joylashtiring.

1. Mana, yor-do‘stlarining yuziga qarolmay qoldi. (S.A.) 2. Mabodo, uchrashsalar edi, balki oshno o‘zini O‘rtaqo‘rg‘onga katta ishlar yo‘liga ilk bor chiqarib qo‘ygan savobtalab karvonboshini tanigan bo‘larmidi. (M.Do‘st.) 3. – Anvar qori boyga murojaat etdi, – xalqimiz bid‘at, xurofot botqog‘iga qolib borur, buning boisi nedur? Ilm-urfondan mutlaqo mahrum, nodonlik-gumrohlikka muttasil g‘arq bo‘lmishlar. (O.) 4. Yo‘q, yo‘q, haqligimizga ishonaman, bu olijanob ishda odamlar bizni qo‘llab-quvvatlaydi. (Sh.R.) 5. – Mayli endi, azizim besh-olti yil emas, besh-olti, kun deyapti-ku? Kep qolar erta-indin. (O.Y.) 6. Qo‘rchiboshi uch tomoni devorday tik qoyatosh bo‘lgan tog‘ga durustroq qaradi-yu, taxtiravon ishlatish fikridan qaytdi. (P.Q.) 7. Uning

endigi hikoyasi Kenja aytgancha, bu kunning muhim mavzui – yer islohati to‘g‘risida edi. (A.Q.) 8. Bu xabarni eshitkuchi Kumushbibining qora ko‘zlari jiq yoshg‘a to‘lib, kipriklari yosh bilan belandilar. (A.Qod.)

Sodda		Qo‘shma so‘zlar
Tub so‘zlar	Yasama so‘zlar	

84-mashq. Matnni o‘qing, so‘zlarning yasaliish o‘rinlariga e‘tibor bering, ularni izohlang.

AMIR TEMUR

Amir Temur jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, ulug‘ davlat arbobi va mohir sarkarda bo‘lgan.

U 1336-yil 9-aprelda Kesh, ya‘ni Shahrisabz yaqinidagi Xo‘jailg‘or qishlog‘ida tug‘ilgan. Amir Temurning ajdodlari barlos urug‘idan bo‘lib, Chig‘atoy xonlarining bosh amirlari bo‘lganlar.

Amir Temurning otasi uni 7 yoshida maktabga bergan. U o‘z tengdoshlaridan aql-zakovati, shijoati va jismoniyati bilan ajralib turgan. U harbiy o‘yinni sevgan. Amir Temurning bolalik yillaridagi harbiy o‘yinlari badanini va ruhini chiniqtirgan.

Amir Temur o‘n sakkiz yoshida chavandozlik va jang mashqlari bilan jiddiy shug‘ullanadi. 25 yoshida Shahrisabz tumaniga hokim qilib tayinlangan. 1370-yil Balxning olinishi Temur hayotida hal qiluvchi voqyea bo‘ldi. Shu yil Temur Keshdan Samarqandga ko‘chib o‘tdi. U yerda mustahkam devorlar, saroylar qura boshladi.

1373-74-yillarda Xorazmni egalladi va u Temur davlati tarkibiga kirdi. 1390-yilda O‘rta Osiyoning butun hududi Temur qo‘l ostida birlashdi.

Amir Temur barvasta, qoshlari qalin, jismonan baquvvat inson bo‘lib, baland ovozda gapirar, jasur va xotirasi kuchli odam edi. Sotqinlarni, qo‘rqoqlarni yomon ko‘rar edi.

U o‘z yurtining haqiqiy egasi, adolatli va saxiy hukmdor edi. Amir Temur Samarqandda go‘zal binolar, masjidlar, madrasalar qurdirdi. “Shohi Zinda” ansambli, “Bibixonim” madrasasi, “Go‘ri Amir” maqbarasi butun dunyoga mashhur. Amir Temurning buyuk xizmati O‘rta Osiyoda qudratli markazlashgan davlat barpo qilganidir.

Buyuk sarkarda 1405 yil 18 fevralda Xitoyga yurish boshlagan vaqtda O‘tror shahrida vafot etdi.

Bilib oling! O'zbek tilida so'z yasash jarayonida so'z yasash asosiga yasovchi qismning qo'shilishi natijasida asos qismning tovush tarkibida ba'zan o'zgarish ro'y berishin kuzatiladi. Masalan: *sust, past* singari so'zlarga *-ay* yasovchi vositasi qo'shilganda, yasashga asos qismda mavjud bo'lgan oxirgi «t» undoshi tushib qoladi, *susay, pasay* kabi. *Qizil, sariq* kabi ikki bo'g'inli so'zlardan *-ar, -ay* yasovchi vositalari yordamida yangi so'z yasalganda, yasashga asos qism bo'lgan *qizilning* «il» qismi va *sariq* ning ikkinchi bo'g'indagi «i» unlisi tushib qoladi, *qizar, sarg'ay* kabi. *Bo'ya, so'ra* kabi ikkinchi bo'g'ini «a» bilan tugagan so'zlarga *-q* yasovchi qo'shimchasi qo'shilganda, yasashga asos qism oxiridagi «a» unlisi «o» unlisiga aylanadi, *bo'yoq, so'roq* kabi.

85-mashq. Maqollarni o'qing. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan so'zlarni aniqlab, ularni izohlang.

Yaxshilik qilolmasang, yomonlik ham qilma. Ilmsiz bir yashar, ilmi ming yashar. Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim. Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur. Tiling bilan ko'nglingni bir tut. Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz. Eli baquvvatning-beli baquvvat. Vatan taqdiri har bir kishining taqdiridir. Vatanparvarlik-bobolardan qolgan meros. Ona yurtim-oltin beshigim. O'z diyorini gullatganning baxti gullaydi. Vatan uchun qurbon bo'lganlarning hokimuqaddasdir.

86-mashq. Quyidagi qo'shimchalarni jadvalga joylashtiring va ular ishtirokida gaplar tuzing.

-roq, -lab, -in, -(i)ngiz, -li, -boz, -dor, -paz, -kaz, -ga, -zor, -man, -shunos, -k, -ik, -miz, -ay, -gin, -sin, -chi, -choq, -loq, -iy, -gi, -simon, -san, -la, -chak, -ona, -no, -ser, -m, -ng, -inch, -ing, -dan, -lik, -ni, -oq.

So'z yasovchi affikslar	Lug'aviy shakl yasovchi affikslar	Sintaktik shakl yasovchi affikslar

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. So'z yasashning qanday usullarini bilasiz?
2. Affiksatsiya usuli haqida so'zlang.
3. Kompozitsiya usuli haqida so'zlang.
4. So'z yasash qolipi nima?

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Kompozitsion usul bilan yasalgan so'zlarga 10 ta misol yozing.
2. Mavzu yuzasidan 5 ta test tuzing.
3. Tarkibida tovush o'zgarishlari sodir bo'lgan yasama so'zlarga 10 ta misol yozing.

Test

1. Mustaqil qo'llana olmaydigan, asosga qo'shib yangi yoki qo'shimcha ma'no yuklaydigan, shuningdek, so'zlarni bog'lashga xizmat qiladigan qism nima?

- A) Asos; B) Urg'u;
C) Bo'g'in; D) Qo'shimcha.

2. Qaysi qatorda tub so'z bor?

- A) uyg'oq; B) tarqoq; C) quvnoq; D) porloq.

3. So'zning asosiy ma'nosini ifodalab, mustaqil qo'llana oladigan qismini aniqlang.

- A) Bo'g'in; B) Qo'shimcha;
C) Asos; D) Urg'u.

4. Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra necha turli bo'ladi?

- A) 2 turli; B) 3 turli;
C) 4 turli; D) 5 turli.

5. Qaysi qo'shimchalar asosga qo'shib yangi ma'no hosil qiladi?

- A) Shakl yasovchi qo'shimchalar;
B) So'z yasovchi qo'shimchalar;
C) Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar;
D) Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.

6. Qaysi qatorda lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar berilgan?

- A) -chi, -dosh, -kor; B) -li, -lik, -chilik;
C) -cha, -xon, -roq; D) -ning, -ingiz. -dan.

7. Qaysi qatorda so'z yasovchi qo'shimchalar mavjud?

- A. -paz, -bon, -shunos; B. -ni, -da. -ning;
C. -ingiz. -i, im; D. -gach. -gani, -guncha.

8. Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarni belgilang.

- A) -lar, -cha, -xon; B) -ga, -da. -dan;
C) -gi, be-, -siz; D) -chi, -lik, -kor.

9. Qaysi qatorda tub so'z berilgan?

- A) Toshloq; B) Guldon;
C) Suhbatlashdi; D) Quyosh.

10. Qaysi qatorda yasama soʻzlar berilgan?

- A) Sezgir, dorishunos; B) Giyohlarni, ajratildi;
C) Birinchi, kuzda; D) Ikkita, mehnatdan.

11. Qaysi qatorda tub soʻz berilgan?

- A) Muomalalarimizni; B) Bogʻbon;
C) Bugʻdoyzor; D) Begʻubor.

12. Egalik qoʻshimchasi qoʻshilganda tovush oʻzgarishiga uchragan soʻzni aniqlang.

- A) Ishtiroki; B) Idroki;
C) Yuragi; D) Huquqi.

13. Egalik qoʻshimchalari vazifasiga koʻra qanday qoʻshimcha hisoblanadi?

- A) Soʻz yasovchi qoʻshimcha;
B) Lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha;
C) Sintaktik shakl yasovchi qoʻshimcha;
D) Koʻplik qoʻshimchasi.

14. Soʻzlar qanday tarkib topadi?

- A) Asosdan;
B) Qoʻshimchalardan;
C) Asos va qoʻshimchalardan;
D) Toʻgʻri javob yoʻq.

15. Tub soʻzni aniqlang.

- A) yuksak; B) boylik; C) aqlli; D) sana.

16. Yasama soʻzlar qatorini toping.

- A) shaftolizor, musobaqa, tepalik;
B) bilim, olim, tilim;
C) gulla, chirilla, oʻzim;
D) oʻkinch, oʻroq, unum.

17. Tub soʻzni toping.

- A) toʻkin(kuz), sogʻin (sigir) soʻz;
B) quruq, erkin;
C) toʻqmoq, tarmoq;
D) barchasi tub soʻz.

GRAMMATIKA

Bilib oling! Grammatika tilshunoslikning mustaqil bo‘limlaridan biri bo‘lib, yunoncha - “*harf o‘qish va yozish san’ati*” degan ma’noni ifodalaydi. Grammatika termini keng va tor ma’noda ishlatiladi:

Keng ma’noda – fan nomi. O‘zbek tili grammatikasi, ya’ni shu tilga xos grammatik qonuniyatlarni o‘rganuvchi fan;

Tor ma’noda – tilshunoslikning bo‘limlaridan biri.

Grammatika tildagi mavjud so‘zlarning **morfologik** va **sintaktik xususiyatlariga** ko‘ra qaysi so‘z turkumiga mansubligini, shuningdek, gap bilan bog‘liq muammolarni o‘rganadi. Shunga ko‘ra grammatika bir-biriga uzviy bog‘langan tarkibiy ikki qismdan iborat:

I. Morfologiya.

II. Sintaksis.

Morfologiya hamda sintaksis bo‘limlari ta’kidlanganidek bir-biri bilan bog‘liq, lekin o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifasiga ko‘ra o‘zaro farq qiladi. Keling, ozgina bo‘lsa-da, shularni qiyoslab ko‘raylik.

Morfologiya	Sintaksis
Yunoncha–“ <i>morhfos</i> ”–“ <i>shakl</i> ”, “ <i>logos</i> ” –“ <i>ta’limot</i> ”, ya’ni so‘z shakllari haqidagi ta’limotdir .	Bu termin ham yunoncha “ <i>syntaxis</i> ” so‘zidan olingan bo‘lib, “ <i>tuzish</i> ”, <i>yopishtirish</i> , <i>bog‘lash</i> deganidir.
Morfologiya o‘rganadigan obyekti “ so‘z ”dir.	Sintaksisning o‘rganadigan obyekti so‘z birikmasi va gap dir
Morfologiya tildagi mavjud so‘zlarni morfologik, sintaktik belgilariga ko‘ra <i>so‘z turkumiga</i> ajratib o‘rganadi.	Sintaksis gap bilan bog‘liq: 1. So‘z qo‘shilmalarini: a) <i>teng so‘z qo‘shilmasi</i> ; b) <i>tobe so‘z qo‘shilmasi</i> , ya’ni so‘z birikmalarini o‘rganadi.
Har bir so‘z turkumining so‘roqlari, yasalihi, tuzilishiga ko‘ra turini, shakl yasalihini hamda grammatik kategoriyalarni o‘rganadi.	Gap tarkibidagi so‘zlarning sintaktik vazifasini, ya’ni gap bo‘laklarini hamda gap bo‘laklari bilan aloqaga kirishmaydigan birliklarni – undalma va kiritma (kirish so‘z, kirish birikma, kirish gap) larni o‘rganadi.
So‘zlarning egalik, kelishik qo‘shimchalarni qabul qilib,	Gapning tuzilishiga ko‘ra turlari: a) sodda gap;

turlanishini hamda shaxs-son qo'shimchalarini olib turlanishini o'rganadi. M.: <i>kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan; yozyapman, yozyapsan, yozyapsan, yozyapti...</i>	b) qo'shma gap; c) murakkab qo'shma gaplarni o'rganadi.
--	--

SO'Z TURKUMLARI

Bilib oling! So'zlarning ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, umumiy grammatik ma'no ifodalashiga ko'ra, guruhlariga ajratilishiga so'z turkumlari deyiladi.

Tilimizdagi mavjud so'zlar quyidagi xususiyatlariga ko'ra so'z turkumlariga ajratiladi.

I. Leksik ma'no ifodalash, ifodalamasligiga ko'ra.

II. Umumiy grammatik ma'nosiga ko'ra.

III. So'rog'iga ko'ra.

IV. So'zlarning yasalish bilan bog'liq xususiyatlari.

V. Morfologik xususiyatiga ko'ra.

VI. So'zlarning sintaktik belgilariga ko'ra.

HO'AT ga mansub so'zlar yuqoridagi xususiyatlariga ko'ra uch guruh, ayni paytda 12 ta so'z turkumiga ajratiladi.

So'z turkumlari guruhi va ularning bir-biridan farqi

Mustaqil so'z turkumlari	Yordamchi so'z turkumlari	Alohida so'z turkumlari yoki oraliqdagi so'zlar
1. Ot so'z turkumi. 2. Sifat so'z turkumi. 3. Son so'z turkumi. 4. Fe'l so'z turkumi. 5. Ravish so'z turkumi. 6. Olmosh so'z turkumi.	1. Bog'lovchi so'z turkumi. 2. Ko'makchi so'z turkumi. 3. Yuklama so'z turkumi.	1. Taqlid so'z turkumi 2. Undov so'z turkumi 3. Modal so'z turkumi

I. Mustaqil soʻz turkumlariga mansub soʻzlar leksik maʼnoga ega (olmoshlar bundan mustasno). M.: <i>Bugun bitta yangi kitob oldim.</i>	I. Mutlaqo leksik maʼno ifodalamaydi. M.: <i>va, ammo, yoki, chunki; bilan, uchun, kabi; axir, faqat.</i>	I. Ular oʻziga xos tushunchalarni ifodalab keladi: <i>assalom-u aleykum, hormang, pish-pish (undov); taqtuq, baka-bum (taqlid); albatta, ehtimol, (modal)</i>
II. Maʼlum bir UGM atrofida birlasha oladi. (olmoshlar bundan mustasno).	II. Lugʻaviy maʼno ifodalamagani singari UGM ga ham ega emas, balki XGM ifodalaydi.	II. Qandaydir UGM atrofida birlasha olmaydi.
III. Yasalish xususiyatiga ega.	III. Yasalish xususiyatiga ega emas.	III. Yasalish xususiyatiga ega emas.
IV. Mustaqil soʻz turkumlarining har birining oʻz soʻrogʻi bor. (olmosh bundan mustasno); Otning soʻrogʻi: <i>kim? nima? qayer? Sifat: qanday? qanaqa? qaysi? Feʼl: nima qilmoq? nima boʻlmoq? Son: qancha? necha? nechanchi? Ravish: qachon? qayerga..?</i>	IV. Oʻz soʻrogʻiga ega emas.	V. Alohida soʻz turkumlari oʻz soʻrogʻiga ega emas, lekin gap tarkibida muayyan soʻroqqa javob boʻladi: <i>Momaqalldiroqning gumbur-gumburi eshitildi (nimasi?). Shivir-shivir ovoz (qanday?).</i>
V. Shakl yasovchi qoʻshimchalarga ega.	V. Shakl yasovchi qoʻshimchalarga ega emas.	V. Shakl yasovchi qoʻshimchalarga ega emas, biroq otga xos koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi.

VI. Mustaqil soʻz turkumlari GK ga ega.	VI. GK ga ega emas.	VI. GK ga ega emas, lekin otlashib otga xos kategorial qoʻshimchalarni qabul qiladi.
VII. Egalik, kelishik qoʻshimchalarini qabul qilib, turlanish xususiyatiga ega.	VII. Turlanish xususiyatiga ega emas.	VII. Alohida soʻz turkumlari otlashadi. Demak, egalik, kelishik qoʻshimcha-larini qabul qilib turlanadi.
VIII. Mustaqil soʻz turkumlarining har birini xoslangan sintaktik vazifasi bor. Shuningdek, gapda oʻziga xos gap boʻlaklari vazifasida keladi. M.: <i>Bugun oʻquvchilar ikkitadan yangi variant yechishadi.</i> Eslatma! Olmosh soʻz turkumining maxsus sintaktik vazifasi yoʻq.	VIII. Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil holda gap boʻlagi vazifasida kelmaydi; <i>Unutmang!</i> <i>Yordamchi soʻz turkumlaridan koʻmakchilar gapda oʻzidan oldingi soʻzga bogʻlanib, quyidagi gap boʻlaklarini hosil qiladi:</i> 1. Vositali toʻldiruvchi: <i>Doʻst bilan obod uying.</i> 2. Sifatlovchi-aniloqovchi: <i>Muxlis singari oʻquvchilarimiz koʻpaysa.</i> 3. Hol: <i>Bola sutini ishtaha bilan ichyapti. Poytaxtga Samarqand orqali boriladi.</i>	VIII. Alohida soʻz turkumi gapda maʼlum bir sintaktik vazifada kela oladi. M.: Undov soʻz turkumi kiritma – kirish soʻz vazifasida keladi: <i>Oh, qanday goʻzal bu odam.</i> Modal soʻz: <i>Men, albatta, shu yili oʻqishga kiranman.</i> Shuni taʼkidlash lozimki, alohida soʻz turkumlari otlashib otga xos sintaktik vazifalarda kela oladi.

87-mashq. Matnni oʻqing, yordamchi hamda alohida soʻzlar guruhiga mansub soʻzlarni ikki ustunga ajratib yozing. Xalqimiz nima sababdan nonni hamma neʼmatlar ichida eng azizi deb biladi?

Nonni e'zozlash

Mashhur olim va podshoh Mirzo Ulugʻbek kunlardan bir kun oʻz amaldorlari bilan safarga ketayotgan ekan.

Ulugʻbekning nigohi yoʻl yoqasida yotgan non burdasiga tusharkan, darrov otdan tushadi va nonni olib qoʻyniga soladi. Vazir: "Nega bizga buyurmay, oʻzingiz otdan tushdingiz?" – deb soʻraydi. Ulugʻbek: "Nonni dastlab men koʻrdim, uni yerdan olishni birovga buyurish nonga nisbatan hurmatsizlik boʻlardi", – deb javob bergan ekan.

Darhaqiqat, xalqimiz – xoh shoh boʻlsin, xoh gado – nonni azaldan hurmat qiladi, uni hamma narsadan afzal, aziz deb biladi. Udum va anʼanalarimizga binoan hatto nonni dasturxonga teskari qoʻymaydilar, uning ustiga boshqa narsa qoʻyish ham mumkin emas. Nonning ustidan xatlab oʻtish gunoh sanaladi. Bularning barchasi nonni eʻzozlash, isrof etmaslikdan kelib chiqqan yaxshi odatlardir ("Hamrohim" nomli toʻplamdan).

88-mashq. Mustaqil leksik maʼno ifodalay oladigan soʻzlarni topib, ularga soʻroq bering, yordamchi soʻzlardan farqini ayting.

1. Inson moli va nasabi bilan emas, ilmi va odobi bilan sharaflanadi. 2. Beshikdan qabrgacha ilm izla. 3. Hayo doimo yaxshilik keltiradi. 4. Insonlarga berilgan fazilatlarining eng yaxshisi axloqdir. 5. Qaysi birlaringda jahl va gʻazab qoʻzisa, darqol sukut saqlashga oʻtsin. 6. Dunyodan oʻtib ketganlarning faqat yaxshi sifatlarini yod eting. Yomon sifatlardan tilingizni tiyinglar. 7. Jannat onalar oyogʻi ostidadir. 8. Avval onangga, yana onangga va yana onangga, soʻngra otangga yaxshilik qil. 9. Yolgʻon ishlatib bir-birlaringizga tuhmat qilmanglar. 10. Qabr ustida oʻtirgandan choʻgʻda oʻtirib, kiyim kiyib, badanga yetib borgani yaxshiroqdir. 11. Har xil yamoqlari boʻlsada oʻz kiyimingizni kiyganingiz birovdan omonatga kiyim olib kiyganingizdan yaxshiroqdir. 12. Lagandagi taomni atrofidan englar, oʻrtasidan emanglar, chunki baraka oʻrtasiga tushadi ("Hadis" kitobidan).

89-mashq. Jadvalning bo'sh katakchalarini misol yozib to'ldiring. Yozgan misollaringizni savollarini aniqlang.

Ot	Sifat	Son	Fe'l	Ravish	Olmosh

90-mashq. So'z turkumlarning har bir so'roqlariga javob bo'ladigan misol yozing va ularning o'zaro farqlarini ayting.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Tilshunoslikning grammatika bo'limi necha qismga bo'linadi?
2. So'z turkumlarini o'rganuvchi bo'lim nomini ayting.
3. Morfologiya so'zi qanday ma'noni anglatadi?
4. So'z turkumlari deb nimaga aytiladi?
5. Nima sababdan so'zlar mustaqil, yordamchi kabi guruplarga bo'linadi?
6. Mustaqil so'zlar deganda nimani tushunasiz?
7. Mustaqil so'z turkumlarini sanab bering.
8. Yordamchi so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Yordamchi so'z turkumlari qaysilar?
10. Alohida olingan so'zlar guruhi qanday xususiyatlari bilan mustaqil va yordamchi so'zlardan farq qiladi? Ular qaysilar?

Test

1. Grammatika bo'limining qismlari to'g'ri berilgan qatorni toping.

- A) morfemika, morfologiya;
- B) morfologiya, frazeologiya;
- C) sintaksis, leksikologiya;
- D) morfologiya, sintaksis.

2. Soʻz turkumlarini oʻrganuvchi boʻlim nomi toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

- A) leksikologiya;
- B) sintaksis;
- C) morfologiya;
- D) morfemika.

3. Mustaqil soʻzlarga xos xususiyatlar toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni toping.

A) mustaqil leksik maʼno ifodalaydi, gapda biror boʻlak vazifasida kela olmaydi;

B) leksik maʼno ifodalamaydi, gapda soʻzlarni bir-biriga bogʻlash uchun xizmat qiladi;

C) nisbiy mustaqil maʼno ifodalab, gapda biror boʻlak vazifasini bajaradi;

D) mustaqil maʼno ifodalaydi, maʼlum bir soʻroqqa javob boʻlib, gap boʻlagi vazifasida kela oladi.

4. Mustaqil soʻzlar toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

A) ona, gul, xuddi, yomgʻir, oʻqimoq, ichmoq, lekin, va;

B) osmon, falak, koinot, kulmoq, jilmaymoq, qizil, ikkinchi;

C) hamda, ammo, yigʻladi, er, tak-tuk, yalt-yult, soch;

D) tom, uy, beka, biroq, voy, kimsa, faqat.

5. Yordamchi soʻzlarning xususiyatlari toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni toping.

A) mustaqil maʼno ifodalaydi, yakka holda gap boʻlagi vazifasida keladi, soʻroqqa javob boʻlmaydi;

B) mustaqil maʼno ifodalamaydi, soʻroqqa javob boʻlmaydi, yakka holda gap boʻlagi vazifasida kela olmaydi;

C) mustaqil maʼno ifodalamaydi, soʻroqqa javob boʻladi, gapda yakka holda biror boʻlak vazifasini bajaradi;

D) mustaqil maʼno ifodalaydi, yakka holda gap boʻlagi vazifasida kelmaydi, soʻroqqa javob boʻladi.

6. Mustaqil soʻz turkumlari toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

A) ot, sifat, feʼl, bogʻlovchi, olmosh, ravish;

B) ot, sifat, feʼl, olmosh, koʻmakchi, ravish;

C) ot, sifat, son, feʼl, olmosh, ravish;

D) ot, yuklama, koʻmakchi, ravish, feʼl, olmosh.

7. Yordamchi soʻz turkumlari toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

A) koʻmakchi, sifat, bogʻlovchi; .

B) bogʻlovchi, feʼl, yuklama;

- C) yuklama, ravish, fe'l;
D) ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

8. Mustaqil ma'no anglatmaydigan so'zlar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A) ona, keldi, bog'lamoq, bilan, uchun, biroq.;
B) kabi, yanglig', bilan, va, ammo, axir;
C) faqat, hatto, goh-goh, kurash, dam-dam, sayin;
D) hatto, tezroq, yangicha, hattoki, kino, qadar.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

"Bizning mahallamiz" mavzuida matn tuzing. Mustaqil so'zlarni tartib bilan yozib, qaysi so'roqqa javob bo'lganini ayting.

OT SO'Z TURKUMI

Bilib oling! Predmetlik ma'nosini ifodalaydigan so'zlar turkumi **ot** deyiladi. Ot kim? (ota, aka, Gulnoza, singil), nima? (suv, gul, tosh), qayer? (maktab, dala, ko'cha) so'roqlariga javob bo'ladi.

Predmetlik ma'nosi tirik mavjudotlar (kishi, qush, chumoli, asalari kabi), yer va osmonga oid narsalar (yer, quyosh, tog', daryo, tuproq kabi), o'simliklar (paxta, gul, arpa kabi), voqea- hodisa, xususiyat va munosabat (to'y, yig'in, kurash, shodlik, muhabbat, samimiyat kabi), o'rin va vaqt (yoz, bahor, joy, pastlik) kabilarning nomini ifoda qiluvchi so'zlarni o'zida birlashtiradi.

Ot egalik va kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi, birlik va ko'plikda ishlatiladi: kitob - kitobim - kitoblar - kitoblarni.

Ba'zi otlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda so'z o'zagida o'zgarish ro'y beradi: o'rtoq - o'rtog'ing, og'iz - og'zi, o'rin - o'rnim, singil - singlim...

Otlar gapda ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi, hol, shuningdek, undalma bo'lib keladi.

Ega: Opam parrandachilik fermasida ishlaydi.

Kesim: O'zbekiston - kelajagi buyuk **davlat**.

Aniqllovchi: Mehnatning tagi rohat.

To'ldiruvchi: Bugungi **ishni** ertaga qo'yma!

Hol: Bahorda tog'lar yam-yashil o't va alvon lolalarga burkanadi.

Undalma: Yoshlar, vatanimiz kelajagi sizning qo'lingizda!

91-mashq. Ot soʻz turkumiga taalluqli soʻzlarni toping. Eralik qoʻshimchasi qoʻshilgach, oʻzagida oʻzgarish roʻy bergan otlarni izohlang.

1. Oʻrnimdan turib eshikni ochsam, oʻgʻlim oʻrtogʻi bilan qulogʻi - burni qizargan holda kulib turardi. 2. Qishlogʻimiz yildan yilga goʻzallashib boryapti. 3. Qizning oʻshandagi nidosi hali ham Tohirning qulogʻiga eshitilib turganday boʻladi. 4. U karvonlarga qoʻshilib yurib, iloji boʻlgan joydan Robiyani qidirdi, "singlim edi", deb soʻroqladi, ammo hech qaerdan daragini topolmadi. 5. Olacha toʻni ham, oyogʻidagi chang bosgan chorigʻi ham yirtilib ketgan novcha bir yigit koʻzlari yaltirab, kulimsirab, unga qarab yurdi. 6. Tohirning yoshligi va baquvvatligi ustun kelib, asta-sekin tuzalib ketgan edi. 7. Istagim shul, oʻchmasin yongan chirogʻing. 8. Yulduzday nur sochsin chashming, qarogʻing. 9. Magar chinor boʻlsang chinordek yasha, bevaqt uzilmasin biror yaprogʻing. 10. Tohir bundan uch yil oldin Quvasoy koʻprigini buzib, yov qoʻshiniga katta talafot keltirgan... 11. Tohirning sherigi xoʻrjunidan oʻram qilingan arqon oldi. 12. Choʻqmor zarbidan jarohatlangan bilagi qattiq ogʻri yotganini mavlono Fazliddin qorongʻi bir hibsxonada yolgʻiz oʻzi qolganda sezdi (Pirimqul Qodirov ijodidan).

92-mashq. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlar qaysi turkumga oidligini aniqlang va gapda qanday boʻlak vazifasida kelganini ayting.

1. Bashorat shosha-pisha sandal chetiga oʻtirdi (U.Q.). 2. Oyim fabrikada tukuvchi. 3. Yomgʻirli tun saroyini choʻlgʻab olgan (P.Q.). 4. Kunning ikkinchi yarmida Navoiy kutubxonasiga borishdi (M.). 5. Moʻrilardan chiqqan tutunlar erinibgina osmonga oʻralaydi (N.F.). 6. Dugonam kitob doʻkonidan qiziqarli kitoblar sotib oldi. 7. Oyogʻimni qoʻlga olib bostirmaga yugurdim (U.X.). 8. U otining boʻshashib, majolsizlanib borayotganligini allaqachon seza boshlagandi (Ch.A.). 9. Koʻcha tomondan bolalarning quvnoq qiyqiriqlari keldi (T.M.). 10. Balki aqlingni ham yashirmoqdasan. 11. Goʻzal koʻzlaringni yashirgan misol...(R.B.)

93-mashq. Topishmoqlarni oʻqing va javobini toping.

1. Maʼnosida narsa nomi,
Ham kim? nima? soʻrogʻi.

2. Atash bor maʼnosida,
Bosh harf bor imlosida

3. Mehnatsevarlik
Bu – farovonlik.
Odamsevarlik.
Qanday so‘z bo‘lar?
O‘ylab topaylik.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Tilshunoslikning grammatika bo‘limi necha qismdan iborat?
2. Morfologiya so‘zining ma’nosini ayting. U nimani o‘rganadi?
3. So‘z turkumlari deb nimaga aytiladi?
4. So‘z turkumlari necha guruhni tashkil etadi?
5. Qanday so‘zlar ot turkumiga kiradi?
6. Otlar qaysi gap bo‘lalaklari vazifasida keladi.
7. Ayrim otlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda o‘zakda qanday o‘zgarish ro‘y beradi?

Test

1. Ot so‘z turkumining to‘g‘ri ta’rifini toping.

- A) narsa va hodisalarning nomini bildirib, kim? nima? qaer? so‘roqlariga javob bo‘ladigan mustaqil so‘z turkumiga ot deyiladi;
- B) predmetlik ma’nosini ifodalab kim? nima? qaer? so‘roqlariga javob bo‘ladigan yordamchi so‘z turkumi ot deyiladi;
- C) predmetning belgisini ifodalab, kim? tima? so‘roqlariga javob bo‘ladigan mustaqil so‘z turkumi ot deyiladi;
- D) predmetning sonini bildirib, qancha? necha? so‘roqlariga javob bo‘ladigan mustaqil so‘z turkumiga ot deyiladi.

2. Faqat ot turkumiga oid so‘zlar qatorini toping.

- A) yaxshilik, havo, suv, ancha, qo‘lla, birinchi;
- B) bormoq, olomon, falak, yaxshi, gulzor, sersuv;
- C) kitob, armon, quvonch, o‘quv, bog‘bon, nonushta;
- D) farishta, yog‘du, yo‘lbars, daftar, olim, o‘quvchi.

3. Kim? so‘rog‘iga javob bo‘ladigan so‘zlar qaysi bandda berilgan?

- A) tuyay, xo‘roz, choynak, aka, amaki, guldona;
- B) odam, xola, uka, telefon, kompyuter, surat;
- C) opa, aka, Gulnora, rektor, singil, qizaloq;
- D) yulduz, sayyora, yer, tog‘a, Salim, Nodira.

4. Nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladigan otlarni toping.

- A) daryo, gul, tosh, telefon, yulduz, opam, buvim;

- B) suv, qozon, bog‘, piyoz, ovqat, yulduz, surat;
- C) tog‘, dengiz, ko‘l, qayiq, baliq, singil;
- D) anxor, kitob, Karim, o‘rdak, g‘oz, ko‘ylak.

5. Egalik qo‘shimchasi qo‘llangan gapni toping.

- A) qo‘qiroq chalindi va xonaga o‘qituvchi kirib keldi;
- B) Nurxon, darsni tayyorladingmi?
- C) Yangi yilingiz muborak bo‘lsin!
- D) Shu payt telefon jiringladi.

6. Egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda o‘zagida o‘zgarish yuz bergan so‘zlar qatorini belgilang.

- A) Alimardon qayrilib qaraguncha, boshqa odamlar o‘zini o‘rab oldi;
- B) U quchog‘iga to‘lib, ko‘z o‘ngini to‘sib qolgan gullarni qayerga qo‘yishini bilmas, shu topda oyog‘ining tagigacha gulga to‘lib ketgan edi;
- C) Parda yopilgandan keyin gullarni konferans’e qizga topshirdi-da, tor yo‘lakdan o‘tib hovliga chiqdi;
- D) Zaldagi katta qandil uchdi. Chekka-chekkadagi eshiklar ustida yonib turgan qizil chiroqlargina qoldi.

7. Gapda ega vazifasida kelgan otni toping.

- A) Alimardon torini ko‘ksiga bosib, tomoshabinlarga zimdan qarab qo‘ydi;
- B) U ana shunday o‘ylar bilan yo‘lga otlandi;
- C) Qora Lochinimning bo‘yniga osilib, ho‘ng-ho‘ng yig‘lay boshladim;
- D) Chuqur yaqiniga sandiqday-sandiqday ikkita xarsangtoshni yumalatib keltirib o‘rnattirdi.

8. Qaysi gapda ot turkumiga oid so‘z kesim bo‘lib kelgan?

- A) U savdogarga buyurib ziyofat bo‘ladigan joydan nariroqqa kattagina chuqur qazdirdi;
- B) Dugonamning singlisi shahardan o‘n chaqirim naridagi fabrikada tikuvchi;
- C) Nevarasi kelganda malika Bayda daryo bo‘yidagi marmar qo‘shqning nimqorong‘i ichki xonasida xastalarday shiftga tikilib yotardi;
- D) Qora Lochin yarmi tuproqqa to‘lgan okopga ko‘mganini berib tuzaladi.

ATOQLI, TURDOSH, ANIQ VA MAVHUM OTLAR

94-mashq. Matnni o'qing. Shaxs va shaharlar nomini bildiruvchi atoqli otlarni ikki ustunga ajratib yozing. Gap kim va nima haqda ekanini ayting.

Hijriy beshinchi asrda Eronning Hamadon shahrida tug'ilgan Yusuf Hamadoniylar degan bir odam diniy ilmlarni o'rganib, katta shuhrat egasi bo'lgach, tasavvufga ham berilgan edi. Mana shul mulla-mutasavvuf Marv, Buxoro, Samarqand (Samarqand) shaharlarida xonaqohlar qurub shayxlik qila boshlaydi. Bizning Ahmad Yassaviyimiz ham mana shul Yusuf Hamadoniylarning muridi, uchunchi xalifasidir.

Ahmad Yassaviy, bir rivoyatga ko'ra Yassi (bugungi Turkiston) shahrida, bir rivoyatga ko'ra Sayramda tug'ilgan. Uning qachon tug'ilgani ma'lum emas. Biroq vafotining hijriy 562 da bo'lganini hamda "Devoni hikmat" idagi:

To'rt yuz yildan keyin chiqib ummat bo'lgay,

Necha yillar yurub xalqqa xizmat qilg'ay

baytini nazarda tutib, har holda uning hijriy to'rtinchi asrning ikkinchi yarmida tug'ilganiga hukm qilish mumkindir.

Yassaviylarning otasi Shayx Ibrohim ismli eshon bo'lub, u yoshligida o'lgan. Yetim qolgan Yassaviy u zamonning mashhur shayxlaridan Arslonbobodan (boshlang'ich tarbiya) olgan. U kishi vafot etgandan keyin bizning Yassaviy pir izlab Buxoroga kelgan, Yusuf Hamadoniylarga uchrab, unga murid bo'lgan. Yusuf Hamadoniylar o'lgandan so'ng uchinchi xalfasi bo'lib shayxlik qilgan. Bir ozdan so'ng Buxoro shayxligini Yusuf Hamadoniylarning to'rtinchi xalfasi bo'lgan Abduxoliq G'ijduvoniylarga topshirib, o'zi Yassigacha qaytgan. Onda dala xalqidan ko'p murid yig'ib, xonaqoh ochib shayxlik qilgan. Yassaviylarning fors adabiyoti vazn va uslubida emas, turk milliy vaznida, xalq adabiyoti uslubida yozgani mana shul Yassigacha qaytib dala xalqidan muridlarga to'planganidan keyin boshlangan bo'lsa kerak. Yassaviy oltmish uch yoshiga kirgach, xonaqohda yer osti (dan) bir chillaxona qozdirib, shunga kirgan va dunyodan aloqasini kesgan kabi ko'runub shayxlikni davom ettirgan ham shunda o'lgan. Vafoti hijriy 562 nchi yildadir (Abdurauf Fitratning "Tanlangan asarlari" kitobidan, II jild).

Bilib oling! Otlar ma'no jihatdan ikki turga bo'linadi:

1. Atoqli otlar. 2. Turdosh otlar.

Atoqli otlar - shaxs yoki predmetga atab qo'yilgan nomlardir. Atoqli otlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi: Alisher, Rustam, Foniylar.
 2. Geografik nomlar: Buxoro, Pomir, Amudaryo.
 3. Turli tashkilot, korxona nomlari: "Nuroniy" jamg'armasi, "Mashhura" korxonasi.
 4. Planeta va yulduzlarning nomlari: Mars, Zuhra, Yupiter.
 5. Ro'znoma va oynomalar, tarixiy hodisa va asar nomlari: "Ma'rifat", "O'zbekiston adabiyoti va san'at", "Xalq so'zi", "Ma'rifat", "O'zbek tili va adabiyoti", "Boshlang'ich ta'lim", "Tafakkur" oynomalari, "O'tkan kunlar" romani.
 6. Hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar: Olapar, Qashqa, Boychibor.
- Atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi.
- Atoqli otlarning katta qismi turdosh otlardan va boshqa turkumga mansub so'zlardan hosil bo'lgan: a) turdosh otlardan – Asal, Arslon, Rayhon, Ra'no, Anor, Lola; b) sifatlardan - Shirin, Buyuk, Aziza, Ulug', Go'zal; v) sonlardan - Yetmishboy, Sakson, Oltiboy, To'qsan; g) olmoshdan -Kimsanboy; d) fe'llardan - Xudoyberdi, Tursun, Sotiboldi, O'lmas.
- Aksincha, rentgen, amper kabi turdosh otlar atoqli ot (ularni kashf etgan shaxslar nomi) asosida paydo bo'lgan. **Turdosh otlar** - bir turdagi predmetning umumiy nomini bildirgan otlardir: bola, shahar, mamlakat. Turdosh otlar ikki xil bo'ladi: aniq va mavhum otlar.
- Bevosita predmetni anglatadigan otlar **aniq otlar** deyiladi. Ular anglatgan predmetlarni sanash va ko'rish mumkin. Shuning uchun ular sof ko'plik ma'nosiga ega bo'ladi: kitob-kitoblar, daraxt - daraxtlar, beshta daftar, yuzlab odam.
- Mavhum tushunchalarni ifoda qiluvchi otlar **mavhum otlar** deyiladi. Bular mavhum belgi, xususiyat, holat, kasb - kor kabilarning nomlarini bildiradi: sevgi, tuyg'u, yaxshilik, pishiqchilik, mung, gina, did, ibo, rashk, istehzo, rohat. Ular odatda sof ko'plik ma'nosiga ega bo'lmaydi. Ko'plik qo'shimchasi ularga ma'noni kuchaytirish uchun qo'shiladi: tuyg'u – tuyg'ular. Quvonchlarim dilda cheksiz.

95-mashq. Atoqli va turdosh otlarni topib tagiga chizing. Ularning qanday hosil bo'lganini tushuntiring.

1. Biri "Boburnoma", qozon bosmasi, yana biri German Vamberining "Sayohatnoma"si, Sodiqlar bu kitoblarning ta'rifini eshitgan-u ko'rmagan edi, juda quvonib ketdi.
2. Qodir Mirsalimning hovlisini ko'rmagan edi.
3. Aziza xursand bo'lib, qo'l silkib qoldi (Sh.)
4. Bu muvaffaqiyatdan Azamat o'zida yo'q xursand edi.
5. Saodat buvi qo'lidagi qog'ozni sekin yerga qo'ydi (M.I.).
7. Shu gapdan keyin o'n-o'nbeshtun kun o'tar-o'tmas

o'zingning Anzirat xolang xosiyatxon atlasidan ko'ylak kiyib keldi.
4. Sottixon boshini ko'tarmay paxta teraverdi (S.A.). 8. Aravada Kimsan akamning qopi, qopning bog'ichidan ushlab oyim o'tiribdi (U.Q.)
9. Xudoyberdi To'xtaboyev Farg'ona viloyatining O'zbekiston tumanida 1933-yili tug'ildi (S.M.).

96-mashq. Matnni o'qing. Aniq va mavhum otlarni topib, ma'nolaridagi farqni izohlang.

Yaxshilik

Yaxshilik – dil ravshanligi va yurak pokizaligini namoyon etuvchi insoniy fazilat. Yaxshilik ishonch, mehr, oqibat kabi axloq - odob sifatleri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, qorong'ilikda ham yoritib turadi. Yaxshi fikrlar, yaxshi tuyg'ular, yaxshi kayfiyat, yaxshi ishlar kishi ko'nglini tog'dek ko'tarib, diliga quvonch bag'ishlaydi. Shuning uchun ham yaxshilik - hamisha odamlarga ezgulik qilish, ularning og'irini yengil qilish, el-yurt mustaqilligi va farovonligi uchun ishlash demakdir.

Yaxshilik chinakam insoniylik bo'lib, xalqimizning insonparvarlik qarashlarini, quvonchlarini ifodalaydi. Yaxshi gap aytish, yaxshi so'z eshitish, yomonlikdan ko'z yumish, nafsdan qochish - bularning hammasi insoniylikka kiradi. Zero, insonning kechirgan hayoti uning qilgan har qanday yaxshiligi, xalqqa bo'lgan nafi, mehr-muhabbati, rahm-shafqati bilan o'lchanadi.

Ota-bobolarimiz o'z turmushlarida doimo yaxshi niyat bilan, orzu-istaklarini dillarga jo qilib yashaganlar. Ular o'zlarining yaxshi nomlari bilan butun jahonga dong taratganlar. Sohibqiron Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur kabi xalqimizning buyuk allomalari o'z hayotlarida doimo kishilarga yaxshilik qilish maqsadida yashaganlar. Shu bois Amir Temur: "Yaxshilarga yaxshilik qildim, yomonlarni o'z yomonliklariga topshirdim. Kim menga do'stlik qilgan bo'lsa, do'stligi qadrini unutmadim va unga muruvvat, ehson, izzatu ikrom ko'rsatdim", – deganlar o'z o'gitlarida
(Ulfat Mahkamov).

97-mashq. "Samimiylik" she'rini ifodali o'qing. Aniq va mavhum otlarni aniqlang.

Sen borsanki, hayot shirin, ishq barqaror, samimiylik,
Sen borsanki, do'stlik mangu, yor vafodor, samimiylik.
Sen bor joyda ko'ngil ravshan, dillar charog'on hamisha,
Sen bor joyda yo'q kin, g'araz, yo'qdir ozor, samimiylik.
Sen bor joyda turmush go'zal, kulib boqar baxt, istiqbol,

Sen bor joyda yaxshilik bor, ezgulik bor, samimiylik.
Sen borsanki, sofdil odam, el farovon, zamon xurram,
Sen bor joyda bo‘lmas gumon, yo‘q hech g‘ubor, samimiylik.
Sen borsanki, ko‘ngillarda doim bahor, samimiylik.
Sen bilandir saodat ham, pok xislatlar, sadoqat ham,
Mangu yasha sen jahonda, bo‘lg‘in bisyor, samimiylik...

Murodjon Rahmonov

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Otlarning ma‘no turlarini tushuntirib bering.
 2. Atoqli otlar deb nimaga aytiladi?
 3. Turdosh otlardan yoki boshqa turkumga kiruvchi so‘zlar asosida vujudga kelgan atoqli otlarga misol keltiring.
 4. Atoqli otdan turdosh otga o‘tgan so‘zlarga misol keltiring.
 5. Ong yordamidagina idrok qilinadigan otlar qanday ataladi?
 6. Mavhum otlarga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilganda qanday vazifa bajaradi?
 7. Qanday otlar faqat birlikda qo‘llanadi?
 8. Otlar gapda qanday sintaktik vazifalarda keladi?
- Misolalar bilan tushuntiring.
9. Otlardagi ko‘plik ma‘nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?

Test

1. Otlarning ma‘no turlari qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) atoqli va turdosh;
B) aniq va mavhum;
C) sanaladigan va sanalmaydigan;
D) kishi otlari va narsa otlari.
2. **Atoqli ot deb nimaga aytiladi?**
A) Bir turdagi predmetning umumiy nomini ifodalaydigan otlarga atoqli otlar deyiladi;
B) Ayrim shaxs yoki predmetga atab qo‘yilgan otlarga atoqli otlar deyiladi;
C) Atoqli otlarga faqat kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi kiradi;
D) Sanaladigan otlarga atoqli otlar deyiladi.
3. **Atoqli otdan turdosh otga o‘tgan so‘zlar ishtirok etgan misolni aniqlang.**
A) Xosiyat opa xosiyatxon atlasidan ko‘ylak kiyib keldi;

- B) Sotiboldi bu yil o'n besh gektar yerga bug'doy ekdi;
- C) Charos universitetning birinchi kursida o'qiydi;
- D) Unsin To'xson otaning yakka-yolg'iz farzandi edi.

4. Sifatdan atoqli otga o'tgan so'z ishtirok etgan gapni toping.

- A) Aziza oliygohni tugatib, maktabda o'qituvchilik qilmoqchi;
- B) Safar Barnoyev – bolalarning sevimli yozuvchisi bo'lgan;
- C) Lola – gullar ichida eng go'zali;
- D) Ikkita qirq sakson bo'ladi.

5. Fe'ldan atoqli otga o'tgan so'z ishtirok etgan gapni toping.

- A) Guruh qizlari Go'zalni faqat a'lochiligi uchun emas, odobi, shirinso'zligi uchun ham hurmat qilishadi;
- B) Bahorda Tursun ota sakson besh yoshga to'ladilar;
- C) Shirin yomg'irpo'sh kiymaganidan afsuslandi;
- D) Saylixon allaqanday sharpadan cho'chib uyg'ondi.

6. Qaysi qatordagi sondan atoqli otga o'tgan so'z ishtirok etgan ?

- A) O'ktamjon, oh, bolaginam, – deya shivirladi va beixtiyor Yasha bilan Nastyani bag'riga bosdi;
- B) Bu yil Yetmishboy g'alladan mo'l hosil oldi;
- C) Nahotki, bular o'sha qizni, Ziyodani gapirishayotgan bo'lsa, degan savol ich-ichimni kemirardi;
- D) Halima yalt etib menga qaradi.

7. Olmoshdan atoqli otga o'tgan so'z berilgan qatorni toping.

- A) Halima yonginamda o'tirib olib, o'tlardan "ajina kavush" to'qir, uzun-uzun barmoqlarining shunchalik chaqqon harakat qilishiga hayron qolardim;
- B) Muqaddam Shavkat uyg'onmasdan ishlarini bitirib olish uchun yelib - yugurar edi;
- C) Oyim Kimsan akamni tanidilar;
- D) Anvar yomg'irdan sirg'anchiq bo'lib ketgan yakkacho'p ustida anchagacha suvga tikilib turdi-da, avaylabgina yurib, narigi sohilga o'tib oldi.

8. Aniq otlarning ta'rifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) Aniq otlar bosh harf bilan yoziladi;
- B) Bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildirgan otlar aniq otlar deyiladi;
- C) Kitob, daftar, sevgi, xalq so'zlari aniq otlarga kiradi;
- D) Bevosita predmetni anglatadigan otlar aniq otlar deb yuritiladi.

9. Aniq otlar to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A) boq, dala, mashina, muhabbat, maktab, qo'l;
- B) sevgi, vafo, yaxshilik, poklik, mehr, yomonlik;
- C) paxta, g'alla, chumoli, qor, barg, piyola, gultojixo'roz;

D) choynak, piyola, internet, televizor, kitob.

10. Mavhum otlar deb nimaga aytiladi?

A) Bevosita predmet anglatadigan otlarga mavhum otlar deyiladi;

B) Ma'naviy olam hodisalarini bildirgan otlarga mavhum otlar deb yuritiladi;

C) Modda otlari mavhum otlar deb yuritiladi;

D) Mavhum otlar har doim bosh harf bilan yoziladi.

11. Mavhum otlar ishtirok etgan gapni toping.

A) Kim ko'ribdur ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshilig';

B) Rang-barang kiyingan otliqlar uning orqasidan yurib borar, tug' yoki yalovlar baland ko'tarilgan edi;

C) Osmonni qop-qora bulut qopladi;

D) Olmos bo'lib yarqirar tog'lar qoyasi, Yo'llaringga bosh urar bog'lar soyasi.

12. Mavhum otlar ishtirok etmagan gapni toping.

A) Ozodaning ko'ngli negadir g'ash edi;

B) Muhabbat-inson qalbidagi eng oliy tuyg'u;

C) Oftob chiqdi olamga, yugurib bordim xolamga;

D) Malikaxon mehmonlarga dasturxon yozdi.

13. Quyidagi gapda nechta mavhum ot bor? Uyg'oqlik uzayib ketsa, uyqusizlik paydo bo'lib, nafslarda ham bezovtalikni vujudga keltiradi.

A) 2 ta; B) 3 ta; C) 4 ta; D) 5 ta.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **"Muomala odobi"** mavzusida matn tuzing.

Tuzgan matningizdan atoqli, turdosh, aniq va mavhum otlarni topib, ma'nolaridagi farqni izohlang.

2. **"Gulzorni bulbul bezaydi"** sarlavhali matnni o'qing, atoqli va aniq otlarni aniqlab, daftaringizga ko'chirib yozing.

Gulzorni bulbul bezaydi

Mahtumquli mushoirada qatnashishni juda yaxshi ko'rar, qayerda mushoira boshlansa jon-jon deb ishtirok etarkan. Kunlardan bir kuni Samarqand chetidagi "Bog'i bo'ston"da beqiyos katta mushoira boshlanibdi. Shoiralar ko'p she'r bilishlik, badihago'ylik, hozirjavoblik, she'rni san'atkorona o'qish va hokazolarda bir-biridan qolib chiqish uchun bor mahoratlarini ishga solishibdi. Mahtumqulining quvvayi hofizasi kuchli bo'lib: Navoiy, Fuzuliy va boshqa qanchadan-qancha shoirlarni

boshidan-oyoq yod bilishi, o'zi ham bir nafasda qanchadan-qancha g'azal to'qib, ularni qoyilmaqom o'qishi bilan kishilarni hayratga solardi. Saroyga sultonning o'zlari ham tashrif buyurib, bir chetda mushoiraga quloq solibdilar, hammadan ko'ra Mahtumqulining hozirjavoblighi, topqirlighi, turkiy va forsiy tillarda she'rni soz o'qishiga maftun bo'lib Sulton unga tikilib qolibdi. Buni ko'rgan vazir: "Bu sahroyi shoirning mushoirada bo'lishligi Sultonga ma'qul tushmadi", – deb o'ylab:

– Hoy, ahli fozillar, – debdi mushoirani bo'lib, – shunchalik xilma-xil, chiroyli gullardan iborat gulzorga, – u Mahtumqulini ko'rsatibdi, buning aralashgani yaxshi bo'lmabdi.

Vazirning noo'rin luqmasiga javoban Sulton lutf qilibdi:

– Unday demang, gulzorni bulbul bezab turibdi-ku.

– Sulton shunday debdi-da, Mahtumquliga qarab:

– Barokallo, zehningu xotirangga, sendan ulkan shoir chiqqusidir, g'olibga boshdan-oyoq sarpo berilsin, – deb buyuribdi. Tolibu-ilmlar, shoirning do'stlari Mahtumqulini olqishlashibdi.

("Allomalar ibрати" nomli kitobdan)

KELISHIK KATEGORIYASI

98-mashq. Matnni o'qing, gap nima va kim haqida ekanligini ayting. Kelishik qo'shimchalarini aniqlang.

Ilon qayt qilgan sut

Abu Ali ibn Sino har kuni ertalab uyidan chiqayotganida, uning eshigi oldida bemorlar ikki tomonga tizilishib qator o'tirishar ekan. Uydan chiqib ketayotgan vaqtida u bir tomonda o'tirgan kasallarga qarab, ulardan hol-ahvol so'rar va: "Siz falon narsa bilan kasalsiz, buning davosi falon narsa", deb o'tib ketar ekan. Uyga qaytayotganda esa ikkinchi tomondagilarga qarab, ularning kasallariga davo bo'ladigan narsani aytib o'tar ekan.

Bir kuni u bir bemorga juda diqqat bilan qarab turibdi-da, unga lom-mim ham demasdan, boshqalardan hol so'ragani o'tib ketibdi. Bu holdan bemor juda xafa bo'lib, hatto hayotdan ham umidini uzibdi. Uyga qaytib kelib: "Men shu kasalimdan o'lar ekanman. Agar o'lmaydigan bo'lganimda edi, Ibn Sino sal e'tibor berib qarardi, u bo'lsa so'rashga ham loyiq ko'rmadi. Endi go'r-u kafanimning hozirligini ko'raveringlar", – debdi.

Shu tariqa, bemor o‘zining o‘limini kutib yotibdi. Bir vaqt uyning burchagidagi teshikdan bir zaharli ilon chiqib, o‘rmalab kelaveribdi. Ilon uyning o‘rtasida turgan bir kosa sutga yaqinlashib, sutni o‘z domiga tortibdi, bir ozdan keyin ichgan sutni qaytadan kosaga qayt qilib tashlabdi. Buni kuzatib turgan bemor ilon iniga qaytib ketgandan keyin, o‘zicha o‘ylab, bari bir o‘lar ekanman, tuzalishimdanku hech darak yo‘q, kel, shu zaharli sutni ichay-da, o‘lsam o‘lib qo‘ya qolay, degan qarorga kelibdi. So‘ngra u sutni simirib ichibdi. Lekin bemor o‘lmay, aksincha, tobora tuzala boribdi. Kundan-kunga tuzalib borayotganini sezgan bemor o‘zining o‘lmaganini, balki sog‘lig‘i borgan sari yaxshilanayotganini aytib, e’tiroz bildirish niyatida Abu Ali ibn Sino oldiga boribdi. Ibn Sino uning ahvolini ko‘rib, juda hayron qolibdi va bemorga:

– Sen ilon qayt qilgan yegulikni qachon va qanday qilib topding? Kasalingning davosi zaharli ilonning qayti edi. Uni topishning iloji bo‘lmaganidan u kuni men sening kasalingni ham so‘rab o‘tirmagan edim, debdi. Shunda kasal Abu Ali ibn Sinoga qoyil qolib, bo‘lgan voqeani batafsil gapirib bergan ekan.

("Abu Ali ibn Sino. Afsonalar, rivoyatlar, hikoyatlar" nomli kitobdan).

Bilib oling! Ot yoki otlashgan so‘zning boshqa so‘zlarga bo‘lgan sintaktik munosabatini ko‘rsatuvchi ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi formalar sistemasi **kelishik kategoriyasi** deyiladi. Otlarning kelishik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi **turlanish** deyiladi. O‘zbek tilida oltita kelishik mavjud.

Bosh kelishikdagi so‘z **kim? nima? qayer?** so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Bosh kelishik shakli maxsus morfologik ko‘rsatkichga ega emas. Gapda asosan, quyidagi vazifalarda keladi:

Ega : Nodira universitetning birinchi kursida tahsil oladi.

Kesim: Onam oliygohda o‘qituvchi.

Hol: Shu kuni qizlar kechgacha gurunglashib, gaplashib o‘tirishdi (M.).

Undalma: Abdulla, badiiy o‘qish to‘garagiga qatnashasanmi?

Qaratqich kelishigi **-ning** qo‘shimchasi orqali shakllanadi. Biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan narsa yoki shaxsga qarashligini, xosligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigidagi ot **kimning? nimaning? qayerning?** so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Qaratqich kelishigidagi ot doim otga bog‘lanadi: maktabning hovlisi, kitobning varag‘i, Umidaning daftari.

Qaratqich kelishigi ikki ko‘rinishda - belgili va belgisiz qo‘llanadi: 1. Yangi yilni oyimning oldida kutib olgim kelardi (O‘.H). 2. Olma shoxida sa‘valar uchib-qo‘nib turardi (O‘.H.).

Baʼzan poeziyada qaratqich kelishigi qoʻshimchasi **-n**, mumtoz adabiyotda **-im**, jonli til va shevalarda esa **-ni** shaklida ham qoʻllanadi: Gapni qisqasi, ishni puxtasi yaxshi. Menim orzum.

Qaratqich kelishigidagi soʻz gapda qaratqichli aniqllovchi vazifasida keladi: Yaxshining soʻzi qaymoq, yomonning soʻzi toʻqmoq.

Tushum kelishigidagi ot gapdagi ish-harakatni oʻziga qabul qilgan predmetni anglatadi, **-ni** qoʻshimchasi orqali shakllanadi, kimni?, nimani?, qaerni? soʻroqlariga javob boʻladi. Tushum kelishigidagi ot doim feʼl bilan bogʻlanadi: vatanni sevish, kitobni oʻqish.

Poeziyada baʼzan **-n**, mumtoz adabiyotda **-i**, jonli til va shevalarda **-di**, **-ti** shakllarida ham qoʻllanadi:

1. Togʻ oʻtirar vodiya tanho,
Oq sochlari qoplagan koʻksin (A.O.).
2. Adl qulogʻi-la eshit holimi. (M.).
3. Saodatni ukasi chaqirdi.

Tushum kelishigi belgili va belgisiz qoʻllanadi: Kitob oʻqidi – kitobni oʻqidi, xat yozdi – xatni yozdi.

Tushum kelishigidagi soʻz gapda toʻldiruvchi vazifasida keladi: Ahmad sheʼrni baland ovozda oʻqidi.

Joʻnalish kelishigidagi ot ish-harakat yoʻnalgan predmetni anglatadi, **kimga? nimaga? qayerga?** soʻroqlariga javob boʻladi.

Bu kelishikning morfologik belgisi: **-ga** soʻz oxiridagi tovushga qarab **-ka**, **-qa**, poeziyada baʼzan **-a** shakliga ham ega boʻladi: ukamga, boqqa, ishga, toqqa: 1. Kelinlar tushgan avtobus Oynatokka kunbotar chogʻi kelib toʻxtadi. (Oʻ.H.). 2. Ovoz qilib haryona, bizlarni, e durdona, chaqirdingmi buyona (V.S.). 3. Allaqayoqdan yuzimga shamol kelib urildi (Oʻ.H.).

Joʻnalish kelishigidagi ot gapda vositali toʻldiruvchi, oʻrin-payt, maqsad holi vazifalarida keladi.

Oʻrin-payt kelishigi ish-harakatning bajarilish oʻrnini, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi maʼnolarni ifodalaydi, **kimda? nimada? qayerda?** soʻroqlariga javob boʻlib, **-da** qoʻshimchasi orqali shakllanadi: uyda, bahorda, sovuqda.

Chiqish kelishigi ish-harakatning chiqish nuqtasini ifoda etadi. Chiqish kelishigi **-dan** qoʻshimchasi bilan shakllanib, kimdan? Nimadan? Soʻrogʻiga javob boʻlganda vositali toʻldiruvchi (Bobur Hindoldan xat-savodni qanchalik oʻrganganini, qanaqa sheʼrlar yod bilishini soʻradi. (P.Q.). U mashinasidan sakrab tushdi. (Oʻ.H.), qayerdan? soʻrogʻiga javob boʻlganda oʻrin holi (Toshkentdan keldi.), qachondan? soʻrogʻiga javob boʻlganda payt holi (Erta tongdan to shomgacha kitob mutolaasi bilan band boʻldi), baʼzan kesim vazifasida keladi:

(Ishoning, soʻzlarim yurakdan) (O.)

99-mashq. Gaplarni o‘qing, ajratib ko‘rsatilgan so‘zlar qaysi kelishikda va qanday shaklda (belgisi, belgisiz) qo‘llanganini ayting. Kelishik qo‘shimchalari bilan qo‘llangan otlarni o‘zi bog‘langan so‘z bilan birga ko‘chiring.

1. Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o‘lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o‘zlikni anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi (I.K.). 2. Eh, siz tog‘lar, naqadar ko‘rkam! Sizga berar ilk nurin quyosh (A.Q.). 3. Halol mehnat - inson qadr-qimmatining, qalbi pokligining, farovonlikning mezoni (M.M.). 4. Yaxshi oshini yeydi, yomon boshini (Maqol). 5. Saylixon shamadan ko‘zin uzmay shivirladi (S.A.). 6. Eh, siz tog‘lar, dilrabo tog‘lar, yosh qalbimni maftun etgansiz (A.O.). 7. Ko‘zimda aks etar sho‘x olovli ranglar, ranglar tinchim oldi bu kun, onajon! (H.X.). 8. Toju taxtlar qutqarmadi qiynoqdan mitti jonni, o‘z ko‘nglida tuyib o‘tdi jahonning bor firoqin. 9. Garchand aqli yoritsa ham yarim ro‘yi jahonni, yoqolmasdan o‘tgan kabi o‘z kulbasin chiroqin (H.X.). 10. Men nechun sevaman O‘zbekistonni Tuprog‘in ko‘zimga aylab to‘tiyo. 11. Sohibqiron xayolini qadam tovushlari buzdi (X.D.). 12. Fasli bahor vasli yora yolchimaganlar haqi, men bu kun sozimni sozlay bor orzu armon oldida (H.X.). 13. Dunyoda odamlarni yaxshi ko‘rishdan ham kattaroq baxt yo‘q (O‘.H.). 14. Yong‘oq shoxida zag‘izg‘on sayradi. (O‘.H.).

Otlarning turlanishi

t/r	Kelishik larning nomi	So‘roqlari	Qo‘shim- chasi	Misollar
1.	Bosh kelishik	kim? nima? qayer?	-	O‘quvchi, guruh, fan
2.	Qaratqich kelishik	kimning? nimaning? qayerning?	-ning	O‘quvchining, guruhning, fanning
3.	Tushum kelishigi	kimni? nimani? qayerni?	- ni	O‘quvchini, guruhni, fanni
4.	Jo‘nalish kelishigi	kimga? nimaga? qayerga?	- ga (-ka, qa)	O‘quvchiga, guruhga, fanga
5.	O‘rin-payt kelishigi	kimda? nimada? qayerda?	- da	O‘quvchida, guruhda, fanda
6.	Chiqish	kimdan?	- dan	O‘quvchidan,

	kelishigi	nimadan? qayerdan?		guruhdan, fandan
--	-----------	-----------------------	--	------------------

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qaysi qo‘shimchalar turlovchi qo‘shimchalar deyiladi?
2. Turlanish deb nimaga aytiladi?
3. Kelishiklarni qo‘shimchalari bilan sanab bering.
4. Tushum kelishigi qo‘shimchasi poeziyada, mumtoz adabiyotda va jonli tilda qanday shakllarda qo‘llanadi?
5. Kelishik qo‘shimchalarining belgisi va belgisiz qo‘llanishi haqida gapiring.
6. Nutqda bir kelishik qo‘shimchasi o‘rniga boshqa kelishik qo‘shimchasini ishlatish mumkinmi?
7. Chiqish kelishigi qo‘shimchasi poeziya va jonli nutqda qanday shakllarda qo‘llanadi?
8. **-ga** qaysi kelishik qo‘shimchasi? U yana qanday shakllarda ishlatiladi?
9. O‘rin-payt kelishigi belgisiz qo‘llanadimi?

Test

- 1. Qaysi qo‘shimchalar turlovchi qo‘shimchalar deyiladi?**
 - A) egalik qo‘shimchalari;
 - B) shaxs-son qo‘shimchalari;
 - C) kelishik qo‘shimchalari;
 - D) fe‘l nisbatlarini qosil qiluvchi qo‘shimchalar.
- 2. Ko‘k... boqma, ko‘p... boq (maqol). Nuqtalar o‘rniga qaysi kelishik qo‘shimchalarini qo‘yish mumkin?**
 - A) qaratqich kelishigi;
 - B) jo‘nalish kelishigi;
 - C) o‘rin-payt kelishigi;
 - D) chiqish kelishigi.
- 3. -ga qo‘shimchasining ko‘rinishlari to‘g‘ri berilgan qatorni toping:**
 - A) k tovushi bilan bitgan otlarda -ka shakliga ega bo‘ladi;
 - B) q tovushi bilan bitgan otlarda -qa shakliga ega bo‘ladi;
 - C) mumtoz adabiyotda -qa, -na, -a shaklida qam uchraydi;
 - D) barcha javoblar to‘g‘ri.
- 4. Qaysi qatordagi gapda ko‘plik qo‘shimchasi ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan?**

- A) Saodatning qo‘llari chaqqon harakat qilar edi;
- B) Tumanli kunlarda muzlar erib, suvlar oqa boshladi;
- C) Yo‘q, akamdan naq balolarga qolaman;
- D) Shu payt olimlar kirib keldilar.

5. Quyida berilgan gapdagi nuqtalar o‘rniga qaysi qatordagi qo‘shimchalarni qo‘yish mumkin? U... voqea... bexabar ekani... bilib, butun vujudi... qorqinlik sezdi.

- A) -ni, -da, - ning, -ga;
- V) -ning, -dan, -ni, -da;
- C) -ga, -dan, -ning, -ni;
- D) -ning, -ni, -ga, -dan.

6. Tushum kelishigi qo‘shimchasining qisqargan shakli berilgan gapni aniqlang:

- A) Har oila o‘chog‘ining o‘z qutluq tarixi bor;
- B) Olmazorlar gulin to‘kadi. Meva bog‘lab shoxin bukadi;
- C) Botirlari kanal qazadi. Shoiri g‘azal yozadi;
- D) Tutmang hargiz nomimni, baxtiqaro deb axtaring.

7. Qaysi gapdagi qaratqich kelishigi qo‘shimchasini chiqish kelishigi qo‘shimchasi bilan almashtirish mumkin?

- A) Maqtanganning uyini ko‘r, kerilganning to‘yini;
- B) Mehmonlarning yoshi ulug‘i gapirdi;
- C) Do‘stimning do‘sti - mening ham do‘stim;
- D) Universitet kutubxonasi birinchi qavatda.

8. Tushum kelishigi qo‘shimchasi -i shaklida berilgan qatorni toping:

- A) Tog‘lardagi qip-qizil lola. Bo‘lib go‘yo yoqut piyola;
- B) Adl qulog‘i-la eshit holimi;
- C) Har fasl o‘z ishin bilsin. Qishvoy qishligin qilsin;
- D) Birdan Alisherni dahshatli yolg‘izlik tuyg‘usi chulg‘ab oldi.

9. Berilgan she‘riy parchada nuqtalar o‘rniga qaysi kelishik qo‘shimchasini ishlatish mumkin?

Har fasl... o‘z xislati bor,
 Har fasl... o‘z fazilati.
 Kumush qish... zumrad bahor...
 Qolishmaydi kuz... ziynati.

- A) o‘rin-payt va tushum kelishigi
- B) chiqish va tushum kelishigi
- C) qaratqich va chiqish kelishigi
- D) qaratqich va jo‘nalish kelishigi

10. "Yer haydasang, kuz hayda" maqolida qaysi kelishik qo‘shimchalari belgisiz qo‘llangan?

- A) o‘rin-payt va chiqish kelishigi;
- B) tushum va o‘rin-payt kelishigi;
- C) chiqish va o‘rin-payt kelishigi;
- D) tushum va jo‘nalish kelishigi.

SIFAT

100-mashq. Alisher Navoiyning **"Insonni so‘z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin"** hikmatining mazmun-mohiyatini quyidagi matnga tayangan holda izohlab bering. Xususiyat va holatni bildiruvchi sifatlarni topib, daftaringizga ko‘chirib yozing.

So‘z qudrati

Shirinsuxanlik inson faoliyatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Chunki uning aql-sahovati, fikr-tuyg‘ulari, bilimi va madaniyati, saviyasi, tafakkuri ma‘lum darajada so‘zda ifoda etiladi. Yaxshi so‘z bilan kishilarning ishonchi, qalbini egallash mumkin.

Yaxshi so‘z hayotning quroli bo‘lib, unda olam-olam ma‘no yotadi. So‘z tilning tayanchi hamda go‘zalligidir. So‘z tilning ko‘rki hisoblanadi.

"So‘zning otasi aql, onasi til", – deyishadi keksalar. Muomala madaniyatida so‘z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi. Til shunday kuchga egaki, suyaksiz bo‘lsa ham suyakni tebratadi.

Kishining odobi dastavval uning tilida, keyin tili orqali bilimida ko‘rinadi. Odob doirasidagi muomala madaniyatini o‘zlashtirgan kishilarga farosatli, fahmli, odobli, aqlli, es-hushli, madaniyatli deb baho beramiz. Shunday ekan, inson yoqimli, foydali, zaruriy mavzularda so‘zlamog‘i, behuda va ma‘nisiz so‘zlardan ehtiyot bo‘lmog‘i lozim. Hadisi Sharifda ta‘kidlanishicha, so‘zning foyda-zararini o‘ylab so‘zlagan kishi odamlar oldida buyuk o‘rin olgani kabi, Alloh taollo qoshida ham marhamatga tegishli odam bo‘ladi. Aqli bor odam har vaqt o‘ziga zarar keltiradigan so‘zlardan saqlanur. Musulmon odam yolg‘on so‘zlamaydi, o‘ziga foydali, zararli bo‘lishiga qaramasdan har vaqt to‘g‘ri so‘zlar. Yolg‘on so‘zlamovchilik tuban kishilar odatidir. Inson tili orqali o‘zining yaxshi fazilati va yomon xislatini namoyon etadi. Ota-bobolarimizdan meros bo‘lib kelayotgan yaxshi so‘z kishilarni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Yomon so‘z esa do‘stni dushmanga aylantiradi. Insonlar o‘rtasida fitna-nizo uyg‘otadi. Shirin muomala har bir kishiga quvonch, bemorga malham va najot bag‘ishlaydi, sovuq so‘z esa odamni xasta qilishi mumkin. Shuni

unutmaslik kerakki, muomala madaniyatini egallagan kishi el-yurt oldida baobro‘bo‘ladi.

Bizlar bir o‘tkinchi, jahon barqaror
Odamdan faqat so‘z qolur yodgor.
Yaxshi nom qolsa bas, shudir maqsud - kom,
Tanamiz o‘tkinchi, qolajagi nom !

Ulug‘ mutafakkir Firdavsiy ta’kidlaganidek, so‘zimizni odamlarga yodgorlik, yaxshilik qilib qoldiraylik. Shirin so‘z har birimiz uchun ham qarz, ham farz bo‘lib qolsin. Xalqimizning "**Aytilgan so‘z – otilgan o‘q**", "**Og‘izdan chiqqan so‘zni ot bilan quvib yetolmaysan** " kabi naqlariga amal qilib, o‘ylab muomalada bo‘laylik.

So‘zning dami qilichdan o‘tkir. Tig‘ yarasi bitadi, dil yarasi bitmaydi. Shunday ekan, hech bir inson dilini yomon so‘z tig‘i bilan tilmaylik. Aksincha, shirinsuxanlik, halollik, izzat - ikromni o‘z joyiga qo‘yaylik.

Shirin so‘z ilonni inidan chiqarganidek, muloyim so‘z vahshiylarni ulfatga aylantiradi.

(Ulfat Mahkamovning "Axloq-odob saboqlari" kitobidan).

Bilib oling! Narsa-buyumning belgisini bildirib, **qanday? qanaqa? qaysi?** so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlar turkumi **sifat** deyiladi. Sifatlar predmetning rang-tusi, shakl-hajmi, xil-xususiyati, o‘rin va paytga munosabati kabi belgilarini bildiradi. Sifat ko‘pincha otga, ba‘zan fe‘lga bog‘lanadi. Gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

Aniqlovchi: Go‘zal bir qiz ro‘paramda turardi.

Kesim: Osmon tiniq va beg‘ubor.

Sifatlar otlashadi. Ular otlashganda egalik va kelishik qo‘shimchalarini oladi. Gapda ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi bo‘lib keladi.

Ega: Yaxshi oshini yeydi, yomon boshini.

To‘ldiruvchi: Yaxshiga yondash, yomondan qoch.

Aniqlovchi: Yaxshining so‘zi qaymoq, yomonning so‘zi to‘qmoq.

101-mashq. -li, -chan, -dor, -siz, no-, be-, -simon qo‘shimchalari yordamida sifat yasang. Ular ishtirokida gaplar tuzing. Qaysi so‘z turkumidan yasalganini ayting.

Namuna: odobli - Odobli bola elga manzur (ot so‘z turkumidan yasalgan).

102-mashq. Jadvalda berilgan sifatning ma’noga ko‘ra turlari va misollarini o‘qing. Har biriga beshtadan misol yozing.

Sifatning ma'noga ko'ra turlari

1.	Xususiyat bildiruvchi sifatlar	yaxshi, yomon, aqlli, sergak, so'zamol, ayyor, aldamchi, axmoq, bilag'on, biyron, vijdonli.
2.	Holat bildiruvchi sifatlar	baxtiyor, behol, bedor, chiroyli, go'zal, xunuk, iliq, issiq, sovuq, to'q, farovon, gavjum, obod, alamzada, saranjom, mast-alast, mashhur, navqiron, noqulay.
3.	Rang-tus bildiruvchi sifatlar	oq, qora, sariq, ko'k, yashil, zangori, oqish, ko'kimtir, tim qora, jigarrang, novvotrang.
4.	Shakl-ko'rinish bildiruvchi sifatlar	dumaloq, qiyshiq, doira, do'mboq, lo'ppi, lo'nda, miqti, to'garak, do'ng, tekis, sharsimon.
5.	Hajm-o'lchov bildiruvchi sifatlar	keng, tor, og'ir, engil, vazmin, uzun, qisqa, katta, kichik, mo'jaz, bepoyon, tubsiz, ulkan, ulug'.
6.	Maza-ta'm bildiruvchi sifatlar	sho'r, achchiq, shirin, nordon, chuchuk, taxir, chuchmal, laziz, xushta'm, talxa.
7.	Hid bildiruvchi sifatlar	Xushbo'y, muattar, sassiq, badbo'y..
8.	O'rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar	tonggi, kechki, yozgi, bahorgi, kuzgi, qishki, avvalgi, ilk, dastlabki, bugungi, burungi, tungi, uydagi, tashqi.

103-mashq. Ertakni o'qing, mazmunini ayting. Undagi sifatlarni aniqlab daftaringizda yozing. Jadvalning bo'sh katakchalarini to'ldiring.

Ot bilan kiyik

Kunlardan bir kun Ot ko'm-ko'k maysalar bilan qoplangan keng dalaga kelib qolibdi. Ko'klamazor maydon unga juda ma'qul bo'libdi. Mazza qilib o'tlabdi, u yoqdan bu yoqqa yuguribdi. Xullas, rosa yayrabdi.

Ammo ko'p o'tmay qaerdandir juda chiroyli, kelishgan, kiyik paydo bo'lib qolibdi. Kiyik qarabdiki, o'tloq keng, barra maysalar o'sgan, Otga ham, unga ham bemalol yetadigan. U taklifni kutib o'tirmay, o'tlashga kirishib ketibdi.

Otga bo'lsa ortiqcha yemxo'rning paydo bo'lgani aslo yoqmabdi. Negaki, u keng maydonda yakka sayr qilib o'tlashga o'rganib qolgan ekan-da. Ammo har qancha urinmasin, Kiyikni haydab yubora olmabdi. Shunda Ot maslahat so'rab odamning oldiga boribdi.

Odam unga:

– Men Kiyikni qanday qilib haydab yuboraman? Har qancha yugurganim bilan unga yetolmayman-ku. Seni jilovlab ustingga minsam, boshqa gap edi. Kiyikni bir pastda dalangdan quvib chiqara olardim, – debdi.

Ot odamning gapiga rozi bo‘libdi. Odam uni yaxshilab egarlab, ustiga minib olibdi. Ular kiyikni osongina quvib yuborishibdi. Biroq ot o‘sha paytdan boshlab o‘z erkini yo‘qotib, Odamga xizmat qila boshlabdi. Chunki Odam Otga bir minib olganicha uning ustidan tushmagan ekan-da.

Otning ranglari	Otning turlari	Otning nomlari

104-mashq. Maqollarni o‘qing, mazmunini tushintiring. Ulardagi sifatlarni topib tagiga chizing.

1. Qizil tilim bo‘lmasa,
Kishnar edim elimda.
Yashil tilim bo‘lmasa,
Yayrar edim elimda.
2. Qizil tilim tiyolmadim,
Qizimnikiga borolmadim.
3. Quloqdan kirgan sovuq so‘z,
Ko‘ngilga borib muz bo‘lar.
4. Quruq so‘z bosh og‘ritar,
Yoriq qoshiq og‘iz yirtar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday soʻzlar sifat turkumiga kiradi?
2. Sifatlar gapda koʻpincha qaysi soʻzga bogʻlanib keladi?
3. Sifatning sintaktik vazifasi haqida gapiring.
4. Sifat maʼno va grammatik jihatdan qanday turlarga boʻlinadi?
5. Shakl-koʻrinish va hajm-oʻlchov bildiruvchi sifatlar haqida gapiring.
6. Rang-tus va maza-taʼm bildiruvchi sifatlar haqida soʻzlab bering.
7. Sifatlar otlashadimi?
8. Sifatlar otlashganda gapda qanday vazifa bajaradi?

Test

- 1. Sifat turkumiga oid soʻzlar berilgan qatorni toping.**
 - A) yongʻin, toshqin, tuzdon, kuldon;
 - B) uchqun, toʻlqin, bilimdon, qalamdon;
 - C) soʻlgʻin, turgʻun, suvdon, xumdon;
 - D) Yorqin, ozgʻin, gapdon, qadrdon.
- 2. Gapda kesim boʻlib kelgan sifat qaysi qatorda berilgan?**
 - A) Buyuk ishlar birdan qilinmaydi;
 - B) Yaxshiga yondash, yomondan qoch;
 - C) Goʻzallikdan ezgulik yaxshiroqdir;
 - D) Topshiriq yaxshi bajarildi.
- 3. Gapdagi sifatning maʼno turini aniqlang. Uning yuzi uzunchoqroq edi.**
 - A) Hid bildiruvchi;
 - B) Shakl-koʻrinish bildiruvchi;
 - C) Hajm-oʻlchov bildiruvchi;
 - D) Holat bildiruvchi.
- 4. Gapda hol boʻlib kelgan sifatni aniqlang.**
 - A) Yaxshi kulgu ruhni yengillashtiradi;
 - B) Moviy osmon begʻubor, tiniq;
 - C) Yaxshidan yomonlar ham yomonlik kutmas;
 - D) Bir narsani qadrlash uchun uni avvaldan yaxshi bilish kerak.
- 5. Otlashgan sifat qaysi gapda qoʻllangan?**
 - A) Dilshod tunu kun tinmay ishladi;
 - B) Chiroyli kiyingan bolalar saf tortishdi;
 - C) Safimizda qoloqlar qolmadi;
 - D) Kasal bolani darrov shifokorga koʻrsatdik.
- 6. Rang-tus bildiruvchi sifat ishtirok etgan gapni toping.**

A) Hilola uning ko‘zidagi ayyor tabassumni ko‘rib ataylab beparvo gapirdi;

B) U nafis pushti rang jemper kiyib olgan, sochini baland qilib turmaklagan edi;

C) Hilola yolg‘on gapirganidan uyalib, yuzini o‘girdi-da, sekin-sekin yurib ketdi;

D) Jimjit bog‘ ustida Maratning kulgisi jaranglab aks sado berdi.

7. Hid bildiruvchi sifatlarni belgilang.

A) xushbo‘y, muattar, qo‘lansa, ifor;

B) muattar, qo‘lansa, chuchmal, sassiq;

C) sassiq, badbuy, yozgi, shirin;

D) achchiq, sassiq, xushbo‘y, yassi.

8. Holat bildiruvchi sifat berilgan gapni toping.

A) Qishning sovuq kunlarida archa bizga mehmon bo‘ldi;

B) Ko‘r tutganini qo‘ymas, kar eshitganini;

C) Senga o‘xshash bilmasvoy bolalarga ketgan mehnatlarimga achinaman;

D) Safimizda qoloqlar qolmadi.

9. *Hovli tor, devorlari baland, xuddi kattakon hovuzga o‘xshar, buning ham to‘rtidan birini ayvon egallagan edi.* Berilgan gapda ishtirok etgan sifatlarning soni va ma’no turini aniqlang.

A) 3 ta, hajm-o‘lchov sifatlari;

B) 2 ta, xususiyat bildiruvchi sifatlar;

C) 4 ta, holat bildiruvchi sifatlar;

D) 3 ta, shakl-ko‘rinish bildiruvchi sifatlar.

10. *Chumchuqlar ham nima shirin, nima achchiqligini bilsa kerak.*

Gapdagi sifatlarning ma’no turini aniqlang.

A) rang-tus bildiruvchi sifatlar;

B) hid bildiruvchi sifatlar;

C) maza-ta’m bildiruvchi sifatlar;

D) xil-xususiyat bildiruvchi sifatlar.

SIFAT DARAJALARI

105-mashq. Matnni o'qing, sifatlarni topib qaysi darajaga mansubligini ayting. Sifat yasovchi qo'shimchalarning tagiga chizing.

Uning qora zulfi par yostiqlarning turli tomoniga tartibsiz suratda to'qib, quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi...to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizillikka aylanganda, kimdandir uyalgan kabi...Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi. Sariq ro'pok atlas ko'ylakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi bir oz ko'tarilib turmoqda edi...Kumush kiyinib uydan chiqdi, To'ybeka tomonidan hozirlanib berilgan issiq suv bilan yuzini yuvdi ("O'tkan kunlar" romanidan).

Bilib oling! Predmetlardagi bir xil belgining ortiq-kamlik jihatdan farqlanishi **sifat darajasi** deyiladi.

Sifatning quyidagi darajalari mavjud: **oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja.**

Oddiy darajadagi sifatlarda belgi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydi. Bu daraja maxsus grammatik ko'rsatkichga ega emas: chiroyli qiz, aqlli bola, xushbo'y atir...

Odobli bola elga manzur. Toza yurakni qo'rqitish qiyin **Qiyosiy (ozaytirma) darajadagi** sifatlarda bir narsa-buyumdagi belgining boshqalariga nisbatan ortiq yoki kamligi qiyoslanadi. **Qiyosiy daraja** quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Morfologik vosita:** -roq, -ish, -g'ish, -mtir, -imtir, -tob qo'shimchalari yordamida: go'zalroq, chiroyliroq, ko'kish, qizg'ish, sarg'imtir, qiziltob.

2. **Leksik vosita:** sal, biroz, andak, och, nim kabi so'zlar yordamida: andak kichik, biroz yengil, sal baland...

Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq.

Orttirma darajadagi sifatlarda bir narsa-buyumdagi belgining boshqa predmetdagi belgidan eng ko'p ekanligi ifodalanadi.

Quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Fonetik vosita:** a) sifatning boshlang'ich tovushlarini olib, ularga **p, m, s** tovushlarini qo'shish va sifatning o'zini keltirish orqali (ko'm-ko'k, sap-sariq, bus-butun); b) sifatning dastlabki tovushlari bilan o'zini juftlashtirish orqali (pak-pakana, dum-dumaloq).

2. Leksik vosita . Bu sifatdan oldin to‘q, tim, jiqqa, juda, biram kabi so‘zlarni keltirish orqali (tim qora, jiqqa ho‘l, juda baland). Uning ko‘zlari tim qora.

106-mashq. Sifatlarni toping va darajalarini aniqlang.

1. Yonbosh tomondagi tik ko‘tarilib turgan sip-silliqlik cho‘qqi botayotgan quyosh nurida targ‘il alanga bo‘lib yonar, butun qishloq uning shafaqida olovlanib ko‘rinardi. 2. Halimaning katta-katta, qop-qora ko‘zlari jiqqa yosh edi. 3. Halima yonginamda o‘tirib olib, o‘tlardan "ajina kavush" to‘qir, uzun-uzun barmoqlarining shunchalik chaqqon harakat qilishiga hayron qolardim. 4. Shiftdagi qog‘oz qalpoq kiygizilgan lampochkaning xiragina nuri deraza oynasiga qo‘ngan tomchilarda, tokchalardagi atir shishachalarda jilolanadi. 5. Bu o‘zi qachondan buyon orzu qilib yurgan to‘q kulrang palto edi. 6. Zamira sarg‘ish qoshlarini uchirib qo‘ydi. 7. Qizg‘ish chiroq yonib turgan simyog‘och tagidagi skameykaga o‘tirishdi. 8. Suv jimgina oqar, qop-qora to‘lqinlar ustida qirg‘oqdagi chiroqlar shodasining aksi silkinib turardi. 9. Aqlimni taniganimdan keyin bilsam, men shirin, juda shirin tush ko‘rayotgan ekanman-u, To‘lash bir og‘iz gapi bilan ustimdan muzday sovuq suv qo‘yib uyg‘otib yuborgan ekan (O‘tkir Hoshimov).

107-mashq. Qiyosiy va orttirma daraja bildiruvchi sifatlarning tagiga chizing, qanday hosil bo‘lganini tushuntiring.

1. To‘q qizil rangli gullardan biri Bobur mingan saman otning yoliga kelib tushdi. 2. Musavvirning iltimosi bilan xonni qip-qizil kimxob ko‘rpa ustiga o‘tkazdilar. 3. Xonning beliga bog‘langan ingichka oltin kamarning uchi chalmashgan oyoqlar tagidan xuddi qoramtir boshli sariq ilonga o‘xshab buralib chiqib turar edi. 4. Botib ketgan quyoshning quyuq shafag‘idan daryo suvi qizg‘ish ko‘rinadi. 5. Oq sallasi va ko‘ylagingning oqligi o‘siq soqolini odatdagidan qoraroq ko‘rsatar edi. 6. Tushga yaqin yomg‘ir tindi-yu, bulutlar orasidan ko‘m-ko‘k osmon va issiq yoz oftobi ko‘rindi (Pirimqul Qodirov).

108-mashq. Berilgan gaplardagi sifat darajalarini aniqlab, namunada ko‘rsatilganidek yozing.

1. Oppoq nur yuqoridan poyandoz singari tushib oyoqlar ostida to‘xtadi. (T.M.). 2. Ulardan chiqayotgan qora tutunlar butxona ustini xuddi kufr va isyon zulmati kabi qoplab yotardi.(A.N.). 3. Menimcha, adolat bilan adolatsizlik o‘rtasida katta maydon emas, kichkinagina ariqcha bor.(T.M.). 4. U yo‘g‘on, chorpaxil gavdali, yakkam-dukkam qizg‘ish mo‘ylabli, keng, qoramtir yuzining yonoqlari bo‘rtgan.(O.). 5. Tashqarida

havo bulut bo'lgani uchun, oqish qandillar ertalabdan yoqib qo'yilibdi.(O'.Q.).

Namuna: Uning yonoqlari uzunchoqroq edi. (uzunchoqroq – qiyosiy daraja)

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Sifat darajasi deb nimaga aytiladi?
2. Oddiy darajadagi sifat qanday belgini bildiradi?
3. Qiyosiy daraja sifatlari qanday hosil qilinadi?
4. Qiyosiy darajaning leksik usul bilan yasalishi haqida gapiring.
5. Orttirma daraja qanday belgini bildiradi?
6. Orttirma darajaning fonetik va leksik usul bilan hosil bo'lishi haqida gapiring.

Test

- 1. Oddiy darajadagi sifatlar qaysi qatorda berilgan?**
A) yam-yashil, oppoq, qop-qora;
B) go'zal, pushyor, odobli;
C) tushunadigan, ishlaydigan, mayin;
D) oqish, qizg'ish, sarg'img'ir.
- 2. Belgining me'yordan ortiqqligini bildirgan sifat shakli...**
A) oddiy daraja;
B) qiyosiy daraja;
C) ozaytirma daraja;
D) orttirma daraja.
- 3. Maktabga qatnay boshlagandan keyin uning ko'z o'ngida yangi olam ochildi. Gapdagi sifatning darajasini aniqlang.**
A) oddiy daraja; B) qiyosiy daraja;
C) orttirma daraja; D) ozaytirma daraja.
- 4. Biram yoqimli havo. Birikmadagi sifatning darajasi va daraja hosil qiluvchi vositani aniqlang.**
A) orttirma daraja, fonetik vosita;
B) orttirma daraja, leksik vosita;
C) ozaytirma daraja, fonetik vosita;
D) orttirma daraja, morfologik vosita.
- 5. Berilgan gapdagi sifatning darajasi va daraja hosil qiluvchi vositani aniqlang. Qoshi qoraroq yigit edi.**
A) orttirma daraja, leksik vosita;

- B) orttirma daraja, morfologik vosita;
- C) ozaytirma daraja, morfologik vosita;
- D) qiyosiy daraja, leksik vosita.

6. Narsa-buyumlardagi belgining ortiq-kamlik jihatidan farqlanishi... deyiladi.

- A) nisbiy sifat;
- B) sifat darajasi;
- C) tub sifat;
- D) sifatlarning otlashishi.

7. Orttirma daraja shaklidagi sifatlar berilgan qatorni belgilang.

- A) tim qora, qizg'ish, oppoq, juda katta;
- B) qip-qizil, sap-sariq, qoraroq, ko'kimtir;
- C) yam-yashil, qop-qora, to'q, ko'k, g'oyat yaxshi;
- D) g'oyat ko'rkam, sal kichik, juda baland, to'q qizil.

8. Sadoqat qop-qora barmoqday-barmoqday uzumni yeya boshladi.

Gapdagi sifatning darajasini aniqlang.

- A) orttirma daraja, fonetik usul;
- B) orttirma daraja, leksik usul;
- C) qiyosiy daraja, leksik usul;
- D) ozaytirma daraja, fonetik usul.

9. Fonetik usul bilan hosil bo'lgan orttirma darajadagi sifat berilgan gapni toping.

- A) qishki kiyimlarni yig'ishtirib qo'ydim;
- B) Dum-dumaloq lo'ppi yuzi, kichkina burni yodimda qoldi;
- C) Atrofda go'zal va ajoyib gullar o'sar edi;
- D) Shamning qizg'ish shu'lasi kulbaga fayz berib turar edi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Berilgan gaplardagi sifat darajalarini aniqlab, namunada ko'rsatilganidek yozing.

Namuna: Uning yonoqlari uzunchoqroq edi. (uzunchoqroq - qiyosiy daraja)

1. Oppoq nur yuqoridan poyandoz singari tushib oyoqlar ostida to'xtadi (T.M.). 2. Ulardan chiqayotgan qora tutunlar butxona ustini xuddi kufr va isyon zulmati kabi qoplab yotardi (A.N.). 3. Menimcha, adolat bilan adolatsizlik o'rtasida katta maydon emas, kichkinagina ariqcha bor.(T.M.) 4. U yo'g'on, chorpaxil gavdali, yakkam-dukkam qizg'ish mo'ylabli, keng, qoramtir yuzining yonoqlari bo'rtgan (O.).

SON

110-mashq. Matnni o'qing. Unda ishtirok etgan sonlarni topib, ma'noga ko'ra turini ayting. Matn mazmunini so'zlab bering. Tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar lug'atini tuzing.

Temuriy malikalar

Xonzoda begim Umarshayx Mirzoning qizi, Bobur Mirzoning opasi edi. U 1478-yilda Andijonda tug'ilgan. Tarixiy manbalarning shohidlik berishicha, Xonzoda begim did-farosatli, o'tkir zehnli va aql-zakovat sohibasi bo'lgan.

Xonzoda begim ayni balog'at yoshiga yetganda otasi Umarshayx Mirzo tasodifan jordan yiqilib, olamdan o'tadi. Ota taxtiga o'tirgan 12 yoshli Bobur Mirzoning qismatida darbadarlik davri boshlanadi. Yosh Bobur Mirzoda bobokaloni Amir Temur taxtini egallash havasi uyg'onib, Samarqandga bir necha harbiy yurishlar qiladi. Nihoyat, 1501-yili Samarqandni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ladi. Ko'p o'tmay Shayboniyxon qo'shin tortib kelib, Samarqandni qamal qiladi. Qamal ko'pga cho'zilib, shaharda dahshatli ocharchilik, o'lim avjiga chiqadi. Ana shunday og'ir vaziyatda Shayboniyxon Bobur Mirzoga sulh taklif qiladi.

Bu voqeani Bobur Mirzoning qizi – Gulbadan begim "Xumoyunnoma" asarida quyidagicha tasvirlaydi: "Shayboniyxon" agar o'z egachingiz Xonzoda begimni menga xotinlikka bersangiz, oramizda sulh tuziladi va hamjihatlik aloqalari o'rnatiladi", – deb aytgizib yubordi". Gulbadan begimning bu fikrini "Tarixi Rashidiy" asari muallifi Haydar Mirzo ham tasdiqlab, "Shayboniyxon bilan sulh tuzib, o'z egachisi Xonzoda begimni unga xotinlikka berdi", – deb yozadi. Shunday qilib, Xonzoda begim Shayboniyxon nikohiga kiradi va undan bir o'g'il ko'radi. Ismini Xurrambek deb ataydilar. Shayboniyxon qatlidan so'ng Xonzoda begim ukasi Mirzo Bobur saroyiga qaytib keladi. Ko'p o'tmay, o'g'li Xurrambek ham vafot etadi. Xonzoda begim o'zining aql-idrokligi, tadbirkorligi natijasi o'laroq, saroy malikalari orasida yuksak e'tiborga ega bo'ladi. U Boburshoh va Xumoyunshoh saroyida maslahatchi vazifasini bajargan. 1544-yili Xonzoda begim Kobulhaq degan joyda olamdan o'tadi. Oradan uch oy o'tgach, uning xokini Kobulga keltirib, Boburshoh maqbarasiga dafn qiladilar.

Gulbadan begim - Bobur Mirzoning Dildor begim nomli xotinidan tug'ilgan uchinchi qizi. U 1523-yili Kobulda tug'ilgan. Gulbadan begim otasi Boburshoh farmoniga ko'ra katta onasi, ya'ni Xumoyun Mirzoning onasi Mohim begim qo'lida tarbiyalanadi. Gulbadan begim har ikkala

onasini ham samimiy e'zozlagan. U o'z zamonasining oqila, donishmand ayollaridan edi. Jiyani Jaloliddin Akbar podshohning "Firdavs makon va jannat oshyon hazrat haqidagi voqealardan nimaiki bilsangiz, yozingiz", - degan ishoriga muvofiq, "Humoyunnoma" nomli muhim tarixiy asar yozadi. Bu asar Bobur podshoh va Humoyun podshohning hayot tarzi va sarguzashtlarining muxtasar tarixi bo'lib, mantiqan "Boburnoma"ning davomidir.

Gulbadan begim o'z asarida saroy ahlining hayot tarzi, shuningdek, tarixiy asarlarda uchramaydigan Boburshoh xonadonining nozik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, to'y va aza bilan bog'liq udumlar, uy-ro'zg'or asboblari, kiyim-kechak turlari kabi jihozlar haqida mufassal hikoya qiladi.

"Akbarnoma" asarining muallifi Abul Fazlning ma'lumotiga qaraganda, 1575-yilda Gulbadan begim Ka'ba ziyoratiga jo'nab ketadi va 1582-yilda ko'p qiyinchiliklar bilan ziyoratgohdan qaytib keladi. 1603-yilda 80 yoshida vafot etadi. Akbarshohning o'zi Gulbadan begim tobutini o'g'il sifatida ko'tarib, dafn marosimida o'g'illik burchini oxiriga yetkazadi. (Turg'un Fayziyevning "Temuriy malikalar" risolasidan).

Bilib oling! Sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirib, **qancha? necha? nechta? nechanchi?** so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar turkumi **son** deyiladi.

Sonlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra dastlab ikkiga bo'linadi: **miqdor sonlar va tartib sonlar**. Miqdor sonlar predmetning miqdori, sanog'iga ko'ra belgisini, tartib sonlar esa ularning tartibga ko'ra belgisini bildiradi.

Tartib sonlar -nchi(-inchi), -lamchi qo'shimchalari yordamida sanoq sonlardan hosil qilinadi: birinchi, ikkilamchi, beshinchi. Miqdor sonlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sanoq son.

2. Dona son.

3. Chama son.

4. Jamlovchi son.

5. Taqsim son.

Sanoq sonlarning ko'rsatkichi yo'q: bir, to'qqiz, o'n, yigirma...

Dona sonlar narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Ular -ta qo'shimchasi, dona, nafar, bosh, tuyoq so'zlari orqali qosil qilinadi: ikkita qalam, besh nafar o'quvchi, uch dona olma, besh bosh sigir, ikki yuz tuyoq qo'y.

Dona son qo'shimchasi (**-ta**) bir soniga qo'shilganda **r** tovushi **t** bilan almashadi: bir - bitta.

Chama sonlar narsa-buyumning taxminiy sonini bildiradi va **-tacha, -lab, -larcha** qo'shimchalari, taxminan, qariyb kabi ravishlar orqali hosil qilinadi: o'nlab xizmatkorlar, yuzlarcha o'quvchi, beshtacha o'quvchi, taxminan yigirmata.

Jamlovchi son narsa-buyumning umumiy sonini bildiradi. Jamlovchi sonlar - **ov, -ala, -ovlon** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: ikkovimiz, uchovi, beshovlon, to'rtala. Ikki, olti, yetti sanoq sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, o'zakdagi oxirgi unli (i) tushib qoladi: yettovi, oltovlon.

Jamlovchi sonlar odatda ikkidan yettigacha bo'lgan sonlardan hosil qilinadi.

Taqsim sonlar narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini bildiradi va sanoq songa -tadan qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi: ikkitadan, beshtadan, yuztadan.

Sonlar ko'pincha otga bog'lanadi. Gapda aniqlovchi, hol, kesim bo'lib keladi.

Aniqlovchi: Bozordan ikkita issiq non oldim.

Hol: Bunday hodisani umrimda birinchi ko'rishim.

Kesim: Ikki karra ikki - to'rt.

Ba'zan otlashib, otning sintaktik vazifalarini bajaradi. Otlar kabi egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: Ikkalasi inoq, do'st.

Uch ikkiga qoldiqsiz bo'linmaydi.

111-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Sonlarni topib, ular bog'langan so'z bilan qo'shilgan holda birikma shaklida daftaringizga ko'chiring.

1. Bir kun emas bir kun ikkovlari qattiq to'qnashib qolishlarini bilardi. 2. U qishloqqa kelgan birinchi kunlaridayoq sezgandi buni. 3. Dunyoda bir-biriga aynan o'xshaydigan ikki odamni hech qachon uchratib bo'lmaydi. 4. Ikkalamiz yonma-yon tushsak maylimi, domla?. 5. - Bu-ikkinchi o'g'lim,- dedi u... 6. U bundan uch yil ilgari jurnalda chiqqan hikoyasini esladi. 7. Nonushta paytida Odilboyni birinchi marta ro'yi rost ko'rib oldim. 8. Tirkash, aravadan uch-to'rt qadam narida ... uxlab yotgan cholg'a qaradi. 10. Sizga havas qilar minglarcha yoshlar (O'tkir Hoshimov ijodidan).

112-mashq. Maqollarni o'qing, mazmunini tushuntiring. Son so'z turkumini topib tagiga chizing.

1. Bir bosh - balo bosh,
Ikki bosh - mardona bosh.

2. Bersa - bir balo,
Bermasa - ikki.
3. Ikki xo‘roz xirmon sochar,
O‘z ketini o‘zi ochar.
4. Yetti yashar safardan kelsa,
Yetmish yashar ko‘rgani kelar.
5. Moldan molning farqi bor,
O‘ttiz ikki narxi bor.
6. Besh barmoq yig‘ilsa, musht bo‘lar.
7. O‘ttiz kun ro‘zaning bir kun hayiti bor.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so‘zlar son turkumiga kiradi?
2. Sonlar ma’no jihatdan necha turga bo‘linadi?
3. **-ta** qo‘shimchasi sonning qaysi turini hosil qiladi?
4. **-larcha, -tacha, -lab** qo‘shimchalari sonning qaysi turini hosil qilishda ishtirok etadi?
5. Tartib sonning hosil bo‘lishi haqida gapiring.
6. Jamlovchi son qo‘shimchalari ko‘pincha qaysi sonlardan yasaladi?
7. Sonlar gapda qanday vazifa bajaradi?
8. Sonlar otlashish xususiyatiga egami?
9. Sonlar otlashganda qanday sintaktik vazifa bajaradi?

Test

1. *Qurbon ota ikkinchi samovarga xumdan suv olib qo‘ymoqda edi.*
Ushbu gapdagi sonning turini aniqlang.

A) dona son;	S) chama son;
B) tartib son;	D) jamlovchi son.

2. Jamlovchi son qaysi qatorda joylashgan?

- A) Zuhraning shundoq yoniga ikki dona olma tushibdi;
- B) Shunday qilib, to‘rtala nomzod ham ro‘yxatda qoldi;
- C) Tavba, bir ota, bir onadan ikki xil farzand;
- D) Saida uyiga kech soat o‘n birda qaytdi.

3. Chama son qo‘llangan qatorni toping.

A) Ularning har ikkalasi ham shu haqda o‘ylar edi;
B) Hozir ular bo‘lajak shiypinning to‘rtinchi ustunini tayyorlashyapti;

C) ...to‘rt-beshtacha chakana havaskorlarga kelibdi;

D) Maston o‘tgan yili yuz ellik olti pud bug‘doy olganini aytganda, yigitlardan biri qizarib ketdi.

4. Olti so‘zidan sonlarning qaysi turini hosil qilishda tovush tushishi hodisasi yuz beradi?

A) dona son;

B) chama son;

C) tartib son;

D) jamlovchi son.

5. Chama son hosil qiluvchi qo‘shimchalar berilgan qatorni toping.

A) -tacha, -larcha, -lab;

B) -ta, -tacha, -nchi;

C) -inchi, -ov, -tadan;

D) -ala, -ovlon, -lab.

6. Dona son ishtirok etgan gap berilgan qatorni toping.

A) Bir gektar yerni bog‘u bo‘stonga aylantirdi;

B) Bir yil tut ekkan kishi yuz yil gavhar teradi;

C) Shahrimizda o‘nlab teatrlar bor;

D) Bu sinfda yigirma beshta o‘quvchi ta’lim oladi.

7. Otlashgan son qaysi gap tarkibida qo‘llangan?

A) Ikkalasi navqiron aktrisa bamisoli sehrlanganday tikilishardi;

B) Shu xatlardan ikkitasini sho‘xroq yigit yozgan ekan;

C) Rais bir buzoq bilan bir qo‘y so‘ydirgan;

D) A va B.

8. -nchi, -inchi qo‘shimchalari sonning ma’no jihatdan qaysi turini hosil qilishda ishtirok etadi?

A) tartib sonni;

B) chama sonni;

C) jamlovchi sonni;

D) dona sonni.

9. Qaysi miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilganda o‘zak oxiridagi bir tovush tushib qoladi?

A) ikki, to‘rt, uch;

B) ikki, olti, yetti;

C) olti, besh, etti;

D) to‘qqiz, yigirma, yetti.

10. Jamlovchi sonlar odatda qaysi sonlardan hosil qilinadi?

A) ikkidan yigirmagacha bo‘lgan sonlardan;

B) ikkidan o‘n beshgacha bo‘lgan sonlardan;

C) beshdan o‘ngacha bo‘lgan sonlardan;

D) ikkidan ettigacha bo‘lgan sonlardan.

OLMOSH

113-mashq. Matnni o'qing, olmosh so'z turkumini topib daftaringizga yozing. Matn mazmunini ayting. "**Ovqatlanish odobi**" mavzuida o'zaro suhbat uyushtiring.

Dasturxonda tansiq taom bo'lsa-yu, oz bo'lsa, unga hirs bilan tashlanmaslik kerak. Aksincha, iltifot yuzisidan uni boshqalarga havola qilmoq lozim. Ovqat yeyilayotgan paytda har kim o'z sherigining yeyayotgan luqmasiga qaramasligi, o'z oldidan olmog'i, biroq meva-cheva bo'lsa, boshqa joydan ham tanlab olmog'i mumkin.

Og'ziga solingan ovqatdan suyak yoki biror nomunosib narsa chiqsa, og'zidan olib dasturxonga qo'ymasin. Masalan, og'zida suyak bo'lsa, uni o'zgalarning diqqatini jalb qilmasdan, bekitib olsin. O'zgalar ishtahasini buzadigan va iffatini ketkizadigan harakatdan nihoyatda ehtiyot bo'lsin. Og'zidan qaytarib olingan narsani qaytarib idishga solmasin. Shunday yo'l tutsinki, undan qolgan ovqatdan tabarruk sifatida ichuvchi o'zga kishilarning nafratini qo'zg'otmasin.

Kishi mehmon bo'lsa, qo'lini mezbondan oldin artishga harakat qilsin. Ko'pchilik qo'l tortsa, u ko'pchilikka ergashsin. Och bo'lsa ham uning ahamiyati yo'q. Bordi-yu, mezbon bo'lsa o'zgalar qo'l tortganda ham u qo'l tortishdan tiyilib tursin. To ki mehmonlarning birortasida yeyishni davom ettirish xohishi bo'lsa uyalib qolmasin.

Ovqat orasida suv ichish istagi paydo bo'lsa, suvni ohistalik bilan ichsin. Toki ichayotganda kishilar uning og'zi va xalqumi ovozi eshitmasin. Odamlar ovqat yeyayotganda tishini kovlamasin. Tishdan chiqqan narsani shunday joyga tashlasinki, toki odamlarning nafratini qo'zg'otmasin. Qo'l yuvayotganda qo'lni va tish ostini tozalashga alohida diqqat qilsin ("Xulosat al-hukamo" dan).

Bilib oling! Ot, sifat, son va ravish o'rnida qo'llanadigan so'zlar turkumi **olmosh** deyiladi. Olmoshlarning o'ziga xos bo'lgan so'roqlari yo'q. Olmosh ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Kishilik olmoshlari** shaxsni bildiradi: **men, sen, u, biz, siz, ular**. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. **Men, sen** olmoshlariga qaratqich, tushum kelishigi va xoslikni bildiruvchi **-niki** qo'shimchasi qo'shilganda bir **n** tovushi tushib qoladi: **seni, mening, meniki**. U kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda bir **n** tovushi orttiriladi: unda, unga, undan.

2. **O'zlik olmoshi** shaxs yoki predmetning tanholigini bildirish uchun ishlatiladigan **o'z** so'zidir: o'z uyi, o'z akasi. O'zlik olmoshi egalik

qo'shimchasini olib, har uchala shaxs o'rnida ishlatiladi va kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: **o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u.**

3. **Ko'rsatish olmoshlari** narsa-buyum va shaxsni ko'rsatish uchun ishlatiladi: **u, bu, shu, o'sha, ana, mana, mana bu, ana shu, anovi.**

4. **So'roq olmoshlari** narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildiradi. **kim? nima?** so'roq olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan ishlatiladi: Kim keldi? Nimalar olding?

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: qaysi kitob, qanday kishi.

Qayerda, qani, qachon, nega, qayoqqa olmoshlari o'rin, payt, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: **qachon kelding? nega kelding? qayerda eding? qayoqqa ketyapsan?**

5. **Belgilash olmoshi** narsa-buyum yoki ish-harakatni belgilash uchun ishlatiladi. Predmet va shaxslarning yig'indisini yoki ularni ayirib ko'rsatadi: **hamma, barcha, bari, jami, butun, yalpi, har kim, har nima, har bir, har qaysi, har qachon.**

6. **Bo'lishsizlik olmoshlari** inkor ma'nosini bildiradigan olmoshlardir: **hech narsa?, hech kim?, hech nima?, hech qachon?, hech qanday?, hech qanaqa?, hech qancha?**

7. **Gumon olmoshlari** shaxs, narsa-buyum, hodisa haqidagi noaniq tasavvurni bildiradi. Gumon olmoshlari **alla-** yordamida hamda **-dir** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi: **allakim, allanima, allaqancha, allaqayerda, nimadir, kimdir, qayerdadir, qanchadir.**

Olmoshlar birlik va ko'plik hamda kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi.

114-mashq. Jadvalda berilgan olmoshlarini atama daftaringizga ko'chirib yozing. Daftaringizni yopib, xotirangizda qolgan olmoshlarni ayting.

Turlari	Olmoshlar
Kishilik olmoshlari	men, sen, u; biz, siz (sizlar), ular
O'zlik olmoshi	O'z
Ko'rsatish olmoshlari	bu, shu, u, o'sha, ana, mana, mana bu, mana shu, manavi, anovy
So'roq olmoshi	Kim? nima? qayer? qanaqa? qayda? qaysi? qalay? qancha? necha? nega?
Belgilash olmoshi	hamma, barcha, bari, har bir, har nima, har narsa, har handay, har haysi
Bo'lishsizlik olmoshi	hech kim, hech narsa, hech hachon, hech qanaqa, hech qaysi

Gumon olmoshi	kimdir, nimadir, allakim, allaqanday, qaysidir, allanarsa, allaqancha, allaqanday
---------------	---

115-mashq. Berilgan gaplarni ko‘chiring. Olmoshlarni topib, turini aniqlang.

1. Bola allanarsani sezgandek shartta burilib qaradi (O‘.H.). 2. Yo‘q, Otaqo‘zi hech qachon hech kimga xushomad qilgan emas! (O.). 3. Alimardon bir qarashdaek otalik mehri bilan shu bola Shavkat ekanini, o‘zining o‘g‘li, yagona ovunchog‘i ekanini aniq bilib olgandi (O‘.H.). 4. - hu o‘sha qovun polizida tuzoqqa ilingan bedanalar sizga intizor bo‘lib yetishibdi,-dedi (S.A.). 5. Endi uni hech kim, hech nima bu aziz olamdan sug‘urib ololmasdi (O‘.H.). 6. Men hamma yozuvchilar o‘zining boshidan o‘tganini yozadi, deb o‘ylayman (O‘.H.). 7. ... "Ilhom parisi", "ilhom gulshani" yana allanimalar deyishadi-ku (O‘.H.). 8. Bari ostin-ustin bo‘lib ketdi (S.A.). 9. Chorshanba degan kun Hilolaning xayolida hech qachon shunchalik ko‘p charx urmagan edi (O‘.H.).

116-mashq. Quyidagi olmoshlarni turlarga bo‘lgan holda jadvalga joylashtiring.

Hamma, men, hech qachon, allakim, nega, qancha, bari, birov, o‘zim, bizlar, necha, jami, kimdir, allaqayer, mana, o‘sha, o‘shancha, har kim, anovi, nechun, har qaysi, siz, bu, ular, allaqancha, bir nima, hech kim, har qachon, bir necha, o‘zlari, qayerga, hech nima, kimdir, allaqachon, shuncha, qaysi, sen, qachondir, ular, har qayerda, ana shu, u, butun, yalpi, barcha, nechanchi, o‘zingiz.

Kishilik olmoshi	Ko‘rsatish olmoshi	O‘zlik olmoshi	Bo‘lish-sizlik olmoshi	Gumon olmoshi	Belgilash olmoshi	So‘roq olmoshi

117-mashq. Maqollarnini o‘qing, mazmunini tushuntiring. Olmoshlarni aniqlab tagiga chizing.

1. Har kim o‘z uyida sulton.
2. Har kim o‘ziga – xon, o‘ziga – bek.
3. Har kimning o‘z fikri bor.
4. Har kim o‘z uyasida erkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Olmosh deb nimaga aytiladi?
2. Olmosh ma’nosiga ko‘ra necha turga bo‘linadi? Ular qaysilar?
3. Olmoshning qaysi turi har uchala shaxs o‘rnida ishlatiladi?
4. Barcha, hamma, bari, yalpi, butun so‘zlari ma’nolariga ko‘ra olmoshning qaysi turiga mansub?
5. So‘roq olmoshlari haqida gapiring.
6. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
7. Bo‘lishsizlik olmoshlari qanday hosil bo‘ladi?
8. Olmoshga aloqador tovush o‘zgarishlari haqida so‘zlab bering.

Test

1. Egalik qo‘shimchasini olib, kishilik olmoshini uchala shaxsda ham ko‘rsata oladigan so‘zni toping.

A) kim?	B) hamma;
C) o‘sha;	D) o‘z.

2. Boshqalarni hurmat qilish o‘z-o‘zini hurmat qilishga olib keladi. Ushbu gapda olmoshning qaysi turi qo‘llangan?

A) kishilik olmoshi;	B) o‘zlik olmoshi;
C) ko‘rsatish olmoshi;	D) gumon olmoshi;

3. Belgilash olmoshi ishtirok etgan gapni toping.

A) Axloqqa tayanmagan ilm hech narsaga arzimaydi;
B) O‘zini hurmat qilgan odam boshqalarni ham izzat-ehtiromga o‘rgatadi;
C) So‘z qanday ishga yo‘llashi bilangina qimmatlidir;
D) Hamma qiyinchiliklardan faqat mehnat bilan qutulish mumkin.

4. U, bu, shu, o‘sha olmoshlari qaysi kelishik qo‘shimchalari bilan qo‘llanganda bir -n tovushi orttiriladi?

A) jo‘nalish, o‘rin-payt, tushum kelishigi;
B) o‘rin-payt, qaratqich, jo‘nalish kelishigi;
C) jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi;

D) qaratqich, chiqish, o‘rin-payt kelishigi.

5. Jamlash, umumlashtirish ma’nosini ifodalovchi olmoshlar berilgan qatorni aniqlang.

A) har kim, har qaysi, har qachon;

B) qay bir, allakim, hech nima;

C) har doim, ba’zan, allaqanday;

D) barcha, hamma, bari.

6. Kelishik qo‘shimchalarini qabul qilmaydigan so‘roq olmoshini toping.

A) necha? B) qancha? C) nega? D) nima?

7. Qaysi turdagi olmoshlarning ba’zilariga qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchalari qo‘shilganda bir -n tushib qoladi?

A) o‘zlik olmoshiga;

B) ba’zi ko‘rsatish olmoshlariga;

C) ba’zi kishilik olmoshlariga;

D) ba’zi so‘roq olmoshlariga.

8. Qaysi qatordagi olmosh shaxsning tanholigini bildiradi?

A) hech kim, hech nima, hech qanday;

B) bu, shu, o‘sha;

C) allakim, nimadir, hamma;

D) o‘zim, o‘zing, o‘zi.

9. Bo‘lishsizlik olmoshi qaysi gapda qo‘llangan?

A) Olqirlar hech narsadan jirkanmaydilar;

B) O‘z tilini idora qilolmaydigan odamda haqiqat bo‘lmaydi;

C) Iroda barcha dori-darmonlardan ko‘ra ko‘proq yordam beradi;

D) Yoshlikda nimani eksang, ulg‘ayganda o‘shani o‘rasan.

10. Tarkibida gumon olmoshi qo‘llangan gapni belgilang.

A) Hech kim uni xunuk demaydi;

B) Birov uni boqayotgandek yelkalarini qimirlatib, nafasini rosladi;

C) Bu hovuz ikki odam bo‘yi chamasi chuqur edi;

D) Faqat o‘zigagina tushunarli doirachalar chiza boshladi.

FE'L

118-mashq. Matnni o'qib, fe'llarni toping. qanday so'roqqa javob bo'lishi va gapdagi vazifasini ayting. Kesim vazifasida kelgan fe'llarni ega bilan birga ko'chiring.

Ko'kaldosh madrasasi

Ko'kaldosh madrasasi Toshkentdagi me'moriy yodgorlik. Madrasa shahar markazining Chorsu maydonida joylashgan. Buxoro xonining vaziri Qulbobo Ko'kaldosh 1551-1557-yillarda qurdirgan. Buxoro shahrida ham shu nomdagi madrasani Qulbobo Ko'kaldosh 1568-1569-yillarda qurdirgan. Binoda hozir Buxoro viloyat "Oltin meros" jamg'armasi joylashgan.

Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi peshtoqi janubga qaragan. Darvozadan kiraverishda chapda masjid, unda darsxona joylashgan.

Masjid va darsxonalarning tomi o'zaro kesishgan ravoqlar ustiga o'rnatilgan gumbazlardan iborat. Miyonsaroy yetti gumbazli. Chorsu hovlisi keng, hujralar va ochiq ayvonlar bilan o'ralgan. Hovlining atrofidagi hujralar 38 ta bo'lib, darsxona va masjid bilan o'zaro bog'langan. Madrasa dastlab uch qavatli bo'lgan. Peshtoqi bilan birga balandligi 19 metr 73 sm bo'lib, sirkor parchin va girihli naqshlar bilan bezatilgan.

Ko'kaldosh madrasasi XVII asr boshlarida qarovsiz holga kelib qolgan va undan karvonsaroy ombori sifatida foydalanilgan. 1886-91-yillarda Furqat, 1910-11-yillarda Hamza unda istiqomat qilgan.

Madrasaning old tomoniga an'anaviy usulda zinapoya ishlangan. Ko'kaldosh madrasasi 1991-yildan O'zbekiston Musulmonlari diniy idorasi tasarrufida. Binoda shu idoraga qarashli o'rta maxsus islom bilim yurti joylashgan.

Bilib oling! Predmetning harakatini bildirib, **nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi?** so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar turkumi **fe'l** deyiladi.

Fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shakllarga ega, zamon, shaxs-son ifodalay oladi, o'timli-o'timsizlik xususiyatiga ega, o'zining vazifadosh shakllariga ega. Fe'llar gapda ko'pincha kesim vazifasini bajaradi: Bahor keldi. Bahor- ega, keldi - kesim.

Bo'lishli fe'llar bajarilgan, bajarilayotgan va bajarilishi kutilayotgan harakatni ifodalaydi: o'qidi, boryapti, yozmoqchi.

Bo'lishsiz fe'llar bajarilmagan, bajarilmayotgan va bajarilmaydigan harakatni ifodalaydi: o'qimadi, yozmayapti, bormaydi yoki bormoqchi emas.

Fe'lning bo'lishli shakli maxsus qo'shimcha orqali yasalmaydi. Bo'lishsiz shakl esa maxsus grammatik vositalar orqali (fe'l negiziga **-ma** qo'shimchasini qo'shish, fe'llardan keyin **emas, yo'q** so'zlarini keltirish, fe'llardan oldin **na** so'zini keltirish yoki ohang yordamida) hosil qilinadi: Kelgani yo'q. Na yozdi, na o'qidi.

O'timli fe'llar tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llardir: yozdi (nimani?), ko'rdi (kimni?), tanidi (kimni?). Xatni yozdi. Kitobni o'qidi. Dugonamni ko'rdim. Shoirani tanimadi.

O'timsiz fe'llar tushum kelishigidagi so'zga bog'lana olmaydi: yugurdi, bordi, o'tirdi, keldi. Maktabga bordi. Uyda o'tirdi.

119-mashq. O'timli va o'timsiz fe'llarni topib, ma'nosidagi farqni izohlang.

1. Mehmonxona yonidagi yer osti yo'lidan o'tib, gulzor maydonga chiqishdi. 2. Muqaddam uning sidqidildan gapirayotganini payqadi. 3. U xuddi oyga o'xshardi. 4. Alimardon o'zining nima uchun bunchalik tez tanilib ketganligini biladi. 5. U odamlarning yuragini qitiqlash sirlarni o'rganib oldi. 6. Qo'shiqdagi har bir yangi ohang, tomoshabinning zavqini toshirib yuboruvchi har bir harakat olam-olam olqish hadya etishi aniqligini tushunib qoldi. (O'.H.). 8. Bashirjon ustma-ust jiringlayotgan trubkani olib: "Alyo", deganda Vafo attor qabulxonaga chiqib ulgurgan edi (N.A.). 9. Nurmat tog'a shiyponda mudrab o'tirardi.(S.A.). 10. Mirvali qoshlarini chimirdi. (S.A.).

120-mashq. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni aniqlang. Ularni ikki ustun shaklida yozib, bo'lishsizlik ifodalovchi vositalarning tagiga chizing hamda bo'lishsiz fe'llarni bo'lishliga aylantiring.

1. U osilib qolgan joydan na pastga tushib bo'lardi, na yuqoriga chiqib bo'lardi (S.A.). 2. Bundan boshqa yordamga na ona, na Himmatilla muhtoj! (Sh.). 3. Aslida Satimxon ishxonasiga bugun borgani yo'q (Sh.). 4. Uni hech kim tanimaydi. 5. O'g'lining g'amida adoyi tamom bo'libdi, bu yaqin haftada ichiga issiq kirganga o'xshamaydi, lekin ko'zi o'g'liniki kabi chaqnab turibdi (Sh.).

121-mashq. Gaplarni o'qing. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni aniqlab, bo'lishsizlikni ifodalovchi vositalarning tagiga chizing.

1. Tolibjon singlisini ko‘p yillardan beri ko‘rmagan.(S.A.). 2. U osilib qolgan joydan na pastga tushib bo‘lardi, na yuqoriga chiqib bo‘lardi. (S.A.). 3. Bundan boshqa yordamga na ona, na Himmatilla muhtoj! (Sh.). 4. Aslida Satimxon ishxonasiga bugun borgani yo‘q (Sh.). 5. Uni hech kim tanimaydi. 6. O‘g‘lining g‘amida adoyi tamom bo‘libdi, bu yaqin haftada ichiga issiq kirganga o‘xshamaydi, lekin ko‘zi o‘g‘liniki kabi chaqnab turibdi (Sh.). 6. Hilola bunday javobni kutmagan edi (O‘.H.). 7. Bir yildan so‘ng Otabek usta Olim bilan birga Toshkentga keldi. 8. Hoji va O‘zbek oyim og‘iz ochib undan ranjiy olmadilar. 9. Otasi va onasi bilan ochilib so‘zlashmadi (A.Q.). 10. Otabek ortiga qaramasdan arava haydar edi (A.Q.).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Fe‘l so‘z turkumi deb nimaga aytiladi?
2. Fe‘l gapda, asosan, qanday vazifa bajaradi?
3. Tushum kelishigidagi so‘zni qanday fe‘llar boshqarib keladi?
4. O‘timsiz fe‘llar tushum kelishigidagi so‘z bilan bog‘lana oladimi?
5. Bo‘lishli fe‘l deb nimaga aytiladi?
6. Harakatning bajarilmaganligi, bajarilmayotgani va bajarilmasligini ifodalovchi fe‘llar nima deb ataladi?
7. Bo‘lishsizlik qanday grammatik vositalar orqali hosil qilinadi?

Test

1. Fe‘l so‘z turkumiga to‘g‘ri ta’rif berilgan qatorni toping.

- A) Harakat ma’nosini bildirib, nima qildi? nima qilyapti? qay tarzda? so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlar fe‘l deyiladi;
- B) Predmetning harakatini bildirib, nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi? So‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘zlar turkumi fe‘l deyiladi;
- C) harakatning belgisini bildirib, qanday? qay tarzda? qancha? so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘z turkumi fe‘l deyiladi;
- D) Predmetning belgisini bildirib, qanday? qanaqa? so‘roqlariga javob bo‘ladigan so‘z turkumi fe‘l deyiladi.

2. Fe‘l so‘z turkumining so‘roqlari to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang:

- A) nima qilyapti? nima qilmoqchi? qay tarzda?
- B) nima qildi? qanaqa? nima qilyapti?
- C) qanday? nima qilmoqchi? nima qildi?
- D) nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi?

3. Qaysi qatorda bo'lishlilik ma'nosi ifodalangan?

- A) yozmay tur; B) yoza ko'rma;
C) yozmay qo'yma; D) na o'qidi, na yozdi.

4. Bo'lishsizlik shakli orqali bo'lishlilik mazmuni ifodalangan gapni aniqlang.

- A) Men xalqni aldamoqchi emasman;
B) Yordam bersangiz jamoa xo'jaligini ko'tarish uchun kuch quvvatimni ayarmidim;
C) Ismoiljon ba'zi masalalarda rais bilan kelisholmay qoldi;
D) Bu hol qishloqda sezilmay qolmaydi.

5. O'timli fe'llar qaysi kelishikdagi so'zlarni boshqarib keladi?

- A) tushum kelishigidagi so'zlarni;
B) chiqish kelishigidagi so'zlarni;
C) qaratqich kelishigidagi so'zlarni;
D) barcha kelishik shakllaridagi so'zlarni.

6. O'timli fe'llar to'g'ri berilgan qatorni belgilang?

- A) kitob o'qidi, xat yozdi, ishtahamni bo'g'di;
B) maktabni o'qiyman, yo'l yurdi, xat yozdi;
C) uyga yugurdi, maktab bordi, dars tayyorladi;
D) hikoya o'qidim, kitobdan o'qidim, xat yozmoqchiman.

7. Fe'llardan keyin "emas", "yo'q" so'zlarini keltirish, fe'llardan oldin "na" so'zini keltirish yoki ohang yordamida fe'lning qanday shaklini hosil qilish mumkin?

- A) fe'lning bo'lishli shaklini; B) fe'lning bo'lishsiz shaklini;
C) o'timli fe'llarni; D) o'timsiz fe'llarni.

8. Bo'lishsiz fe'llar qaysi qatorda berilgan?

- A) qiziqmoq, kiyinmoq, bajarmoq;
B) egallamoq, aytmoq, sezmoq;
C) ulug'lamoq, to'xtatmoq, eslamoq;
D) bormoqchi emas, o'qimay qo'ydi, qurmagan.

9. Tasdiq ma'nosi (bo'lishlilik)ni ifodalovchi fe'l qaysi gapda qo'llangan?

- A) Oftob ko'rinmas edi;
B) Buyuk ishlar birdan qilinmaydi;
C) Munisxon va'da bergan vaqtda kelmay qolmaydi;
D) Agar maqsadsiz bo'lsang, hech narsa qilolmaysan.

10. Fe'l qaysi qatorda kesim vazifasini bajargan?

- A) Ikki o'n besh-bir o'ttiz;
B) Opamning qizi sakkiz yoshda;
C) Akamning zehni juda o'tkir;
D) Izlagan imkon topadi.

FE'L NISBATLARI: ANIQ, ORRTIRMA, O'ZLIK, MAJHUL, BIRGALIK

122-mashq. Matnni o'qing, majhullik nisbatidagi fe'llarni topib, ko'chiring. O'zlik nisbatidan farqini ayting.

Mir Arab madrasasi

Buxorodagi me'moriy yodgorliklardan biri Mir Arab madrasasidir. Bu muhtasham bino Buxoro xoni, mumtoz shoir Ubaydullaxon in'om etgan mablag' hisobiga Shayx Abdulla tomonidan qurilgan. Mir Arab 22 yoshida Samarqandga kelib Xoja Ahrorga shogird tushgan. U naqshbandiya tariqatining rivojiga katta hissa qo'shgan. Madrasa qurilishini nihoyasiga yetkaza olmagan. 1536-yil boshida Mir Arab vafot etgan. Uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga yetkazgan.

Madrasa Minorayi Kalonning qarshisida joylashgan. Bosh tarzi ulkan peshtoqli, darvozasi orqasida besh gumbazli miyonsaroy, ikki yonida baland gumbazli keng darsxona va masjid shuningdek, go'rxona joylashgan. Koshinkori naqshlar yozuvlar bilan uyg'unlashgan (saqlanmagan). Go'rxona shipi va devorlari ganch o'ymakorligida bezatilgan.

Go'rxonada Ubaydullaxonning yog'ochdan hotamkori usulida ishlangan sag'anasi va Mir Arab, uning qarindoshlari qabrlari bor.

Madrasa hovlisi to'rtburchak shaklida bo'lib, atrofini oldi ravoqli, ikki oshiyonli 114 hujra o'rab turadi.

Rivoyatlarga ko'ra, madrasa asosi chuqur qilinib, tog' toshlari bilan mustahkamlangan. Qor, yomg'ir suvini qochirish uchun tazarlar ishlangan, ular orqali suvlar shahar qo'rg'onidan tashqariga chiqarilgan.

Mir Arab madrasasida O'rta Osiyo diniy maktablari qurilishiga xos an'anaviy loyiha va mujassamot o'z ifodasini topgan.

Buxoroning 2500-yilligi munosabati bilan madrasa peshtoqi va gumbazlaridagi to'kilib ketgan koshinkori naqshlar va yozuvlar qayta tiklandi. Hozirgi paytda binoda diniy o'quv yurti joylashgan. Madrasada o'quvchilar islom dinidan saboq oladilar.

Madrasa O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida. O'quv muddati to'rt yil. O'quv yurti kunduzgi bo'limga 15 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotli kishilarni o'qishga qabul qiladi. O'quv yurtida diniy fanlar hamda umumta'lim fanlari o'qitiladi. O'quvchilarga arab, ingliz, rus va fors tillari ham o'rgatiladi. Darslar o'zbek va arab tillarida olib boriladi.

Bilib oling! Ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabatning ifodalanishi fe'l nisbati deyiladi.

Ular 5 xil: aniq nisbat, o'zlik nisbat, majhul nisbat, birgalik nisbat, orttirma nisbat.

Aniq nisbatdagi fe'llar harakatning ma'lum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradi va ularda maxsus nisbat qo'shimchalari bo'lmaydi: o'qidi, boryapti, uxlamoqchi.

Demak, aniq nisbatdagi fe'llarda zamon va shaxs-son qo'shimchalaridan boshqa qo'shimcha, ya'ni fe'l nisbatlarini ko'rsatuvchi qo'shimcha bo'lmaydi: 1. Qor yog'a boshladi. 2. Ukam bog'chaga bormoqchi emas. 3. She'rni baland ovozda o'qidi.

O'zlik nisbatidagi fe'llar ish-harakatning boshqa narsa-buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi.

O'zlik nisbati fe'l o'zagiga **-n (-in), -l (-il)** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi: tarandi, sevindi, sudraldi.

Majhul nisbatdagi fe'llarda ish-harakatning bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Fe'l o'zagiga **-n (-in), -l (-il)** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi: olindi, borildi, boshlandi, to'plandi, yuvildi, taraldi, kiyildi, ko'rildi. 1. Majlis boshlandi. 2. Mehmonga borildi. 3. Kirlar yuvildi. 4. Ma'lumot to'plandi.

Birgalik nisbatdagi fe'llarda harakat bir necha shaxs tomonidan bajariladi. quyidagicha yasaladi: a) **-sh (-ish)**: yozishdi, so'zlashdi: gapirishdi; b) **-lash (la+ sh)**: bahslashdi, gaplashdi, suhbatlashdi.

Orttirma nisbatdagi fe'llarda ish-harakat boshqa birov ta'siri natijasida bajariladi. U quyidagicha yasaladi: 1. **-t**: ko'payt, qulat, uxlat. 2. **-tir (-dir)**: ayttir, kiyintir, kuldirdi. 3. **-qiz (-g'iz), -qaz (-gaz), -qiz, -piz: turg'iz, ketgiz, o'tkaz, tutqiz, o'tkaz, yurgiz**. 4. **-sat (sa+t)**: ko'rsat. 5. **-iz**: oqiz, tomiz. 6. **-ar, -ir**: chiqar, tushir, kechir.

Bir fe'lga orttirma nisbat hosil qiluvchi birdan ortiq qo'shimcha qo'shilishi ham mumkin: yozdir-yozdirtir, o'qit-o'qittir.

Fe'lga birdan ortiq nisbat yasovchi qo'shimchalar ketma-ket qo'shilishi mumkin: yuvintir, isitildi, yig'ishtirildi. Bunda fe'l nisbati oxirgi qo'shimchaga qarab belgilanadi.

Orttirma nisbat o'timsiz fe'llarni o'timli fe'lga aylantiradi: kel-keltir, yur-yurgiz.

123-mashq. Gaplarni o'qing. Aniq, o'zlik va majhul nisbatdagi fe'llarni topib, ularni uch ustunga ajratib daftaringizga yozing, ma'nosidagi farqni tushuntiring.

1. Muqaddam tikish-bichish to‘garagiga yozildi. 2. Bu shovqin-suron hech narsani isbotlamadi. 3. Bugun uzoq safardan qaytayotgan do‘stlarimni ko‘rib qoldim. 4. Otabek usta Olim bilan Marg‘ilonga jo‘nadi (A.Q.). 5. Qoq peshinda o‘rtoqlari bilan ariqda mazza qilib cho‘mildi. 6. Zaynabning kiyimi atala bilan belandi (A.Q.). 7. Chala-chulpa ovqatlandi-yu, tashqariga chiqib ketdi (T.M.). 8. Odamlar nazdida bu yilgi bahor uzoqqa cho‘zilgandek edi (N.A.). 9. Sal o‘tmay uy tomondan chinqiriq eshitildi (T.M.).

124-mashq. Birgalik va orttirma nisbat shaklidagi fe’llarni topib, ularning yasalishi va ma’nosini tushuntiring. Nisbat yasovchi qo‘shimchaning tagiga chizing.

1. Ular bir necha daqiqa jim qolishdi (Sh.). 2. Direktor Komilning kiftiga qo‘l tashlaganicha gap uqtiradi (T.M.). 3. Yangi ariq tomonga ketishdi (Sh.). 4. "Qizil etik moda emas! – deb o‘yladi. – qora xromdan tiktirish kerak... Ikkita ortiqcha tiktersam: bittasi o‘zimga, bittasi Shamsi akamga.." (N.A.). 5. Yakka cho‘pdan o‘tib o‘ngga burilishdi (Sh.). 6. Ariq labiga o‘tirishdi (Sh.). 7. Uning izidan chust do‘ppi, oq yaktak kiygan, beliga atlas qiyiqcha bog‘lagan uch sozanda bir xildagi qizil etikchalarini yaltiratib eshikdan chiqishdi (N.A.).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Fe’l nisbati deb nimaga aytiladi?
2. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Ish-harakatning boshqa buyumga o‘tmay, bajaruvchining o‘zida qolganini fe’lning qaysi nisbati orqali ifodalash mumkin?
4. O‘zlik va majhul nisbat hosil qiluvchi qo‘shimchalar bir xil. Ularni qanday farqlash mumkin?
5. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Birdan ortiq nisbat qo‘shimchasini olgan fe’lning qaysi nisbatda ekanligini qanday aniqlash mumkin?
7. Orttirma nisbat va uning ifodalanishini gapiring.

Test

1. Qaysi nisbatni hosil qiluvchi qo‘shimchalar bir fe’lga birdan ortiq qo‘shilishi mumkin?

- A) orttirma nisbat hosil qiluvchi qo‘shimchalar;
- B) o‘zlik nisbat hosil qiluvchi qo‘shimchalar;
- C) birgalik nisbat hosil qiluvchi qo‘shimchalar;

D) majhul nisbat hosil qiluvchi qo'shimchalar.

2. "Isitildi" so'zida qaysi nisbatlarni hosil qiluvchi qo'shimchalar mavjud?

- A) orttirma, aniq nisbat;
- B) o'zlik va majhul nisbat;
- C) orttirma va majhul nisbat;
- D) aniq va birgalik nisbat.

3. Qaysi qatordagi gapda majhul nisbatdagi fe'l ishtirok etgan?

- A) Tiniq ko'kda oq bulut parchalari ko'rindi;
- B) Ortiq yosh havaskorlar to'garagiga yozildi;
- C) Uylar, kutubxonalar, klublar kurildi;
- D) O'qituvchimiz ko'rsatmasi bilan safga tizildik.

4. Birdan ortiq nisbat qo'shimchalarini olgan fe'lning qaysi nisbatdaligini qanday aniqlash mumkin?

- A) nisbat hosil qiluvchi birinchi qo'shimchaga qarab;
- B) nisbat hosil qiluvchi oxirgi qo'shimchaga qarab;
- C) bir fe'lga birdan ortiq nisbat hosil qiluvchi qo'shimcha qo'shilmaydi;
- D) o'zakka nisbatan eng yaqin joylashganligiga qarab.

5. "Yuvintirishdi" fe'lining qaysi nisbatdaligini aniqlang.

- A) o'zlik nisbatda;
- B) majhul nisbatda;
- C) birgalik nisbatda;
- D) aniq, majhul va birgalik nisbatlarda.

6. Qaysi qatordagi fe'llarda ikkitadan nisbat qo'shimchasi mavjud?

- A) o'qittirdi, yozdirildi, kiyintirdi;
- B) surishtirdi, o'qitdi, o'tkazdi;
- C) keltirdi, yozdi, borildi;
- D) kulishdi, borishdi, yordamlashdi.

7. Quyidagi gapda fe'l nisbatini aniqlang. *Manzura shosha-pisha ovqatlanadi.*

- A) aniq nisbat;
- B) birgalik nisbat;
- C) orttirma nisbat;
- D) o'zlik nisbat.

8. Birgalik nisbat shaklidagi fe'llar qatorini belgilang.

- A) gullatmoq, bitirmoq, yedirmoq;
- B) taranmoq, to'latmoq, o'tkazmoq;
- C) kiyilmoq, taralmoq, yuvilmoq;
- D) kulishmoq, ekishmoq, kuylashmoq.

9. Yo'lchi og'ir xo'rsindi. Ushbu gapda qo'llangan fe'l qaysi nisbatda?

- A) aniq nisbatda;
- B) majhul nisbatda;
- C) orttirma nisbatda;
- D) o'zlik nisbatda.

10. O'zlik nisbat shaklidagi fe'l qaysi gap tarkibida berilgan?

- A) Feruza katta yo'lning toshlariga qoqilib, idora binosiga yetib keldi;
- B) ...texnika gektarga qarab bo'lib berildi;
- C) Anvar duradgorlik to'garagiga yozildi;
- D) Dasturxonga noz-ne'matlar tortildi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **Yechmoq, kiymoq** fe'llaridan besh xil nisbatdagi fe'l hosil qiling.
2. Badiiy asarlardan fe'l nisbatlarining har bir turiga ikkitadan gap topib, daftaringizga yozing.
3. Harakat va uning bajaruvchisi orasidagi munosabatga e'tibor bering.

Har kimki, vafo qilsa – vafo topqusidir!
Har kimki, jafo qilsa – jafo topqusidir!
Yaxshi kishi ko'rmagay yomonlik hargiz,
Har kimki, yomon bo'lsa – jazo topqusidur!

Kim bor anga tolibi – ilm kerak,
O'rgangani ilm tolibi ilm kerak!
Men tolibi ilmu tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi – ilm kerak.

Davlat bila shod-u shodmon bo'lg'aysen,
Shavkat bila mashhuri jahon bo'lg'aysen.
Ko'nglungdagidek dahr aro kom surub,
Bu dahr borincha Komron bo'lg'aysen.

Bobur, necha bu dahr meni zor aylar,
Sabrimni kam-u g'amimni bisyor aylar.
To dahr durur budur aning rasmikim,
Oyrib kishini azizidin xor aylar.

FE'L ZAMONLARI

Bilib oling! Harakatning nutq paytiga munosabatini ko'rsatuvchi kategoriya **zamon kategoriyasi** deyiladi. Fe'l zamonlari uch ko'rinishga ega:

1. O'tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon.

O'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganligini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'li quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

- **di** qo'shimchasi yordamida (yozdim, yozding, yozdi, o'qidim, o'qiding, o'qidi. M: Rustam akasiga xat yozdi); **-gan** qo'shimchasi yordamida (yozganman, yozgansan, yozgan, o'qiganman, o'qigansan, o'qigan. M: "O'tkan kunlar" romanini berilib o'qiganman); **-i(b)** qo'shimchali ravishdoshni shaxs-son bilan tushlash orqali (*yozibman, yozibsan, yozibdi, o'qibman, o'qibsan, o'qibdi*. M: Manzura darsdan so'ng kutubxonaga boribdi); **-gan (yotgan), -i(b), -ar** qo'shimchalariga edi to'liqsiz fe'lini qo'shish yordamida hosil qilinuvchi formalar (*yozgan edim, yozgan eding, yozgan edi, o'qib edim, o'qib eding, o'qib eding, yozar edim, yozar eding, yozar edi*. M: O'ktam do'stiga harbiy xizmatdan yozar edi).

Hozirgi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilayotgan yoki bajarilmayotganini bildiradi. Hozirgi zamon fe'li quyidagi qo'shimchalar va ko'makchi fe'llar yordamida hosil qilinadi:

-yap (o'qiyapman, kelyapman. Uydan kelayapman); **-yotir** (o'qiyotir, kelayotir. Kitobni o'qiyotirman); **-yotib** (o'qiyotibman, kelayotibman. Kutubxonadan kelayotibman); **-moqda** (o'qimoqdaman, kelmoqdaman. Qiziqarli kitob o'qimoqdaman); **yot, tur, o'tir, yur** ko'makchi fe'llari yordamida (yozib yotibdi, yozib turibdi, o'qib o'tiribdi, o'qib yuribdi. 1. Salim universitetda o'qib yuribdi. 2. Zulfiya uyda kitob o'qib o'tiribdi. 3. Jasur Toshkentdan xat yozib turibdi. 4. Karim insho yozib yotibdi).

Hozirgi zamon shakllari harakatning nutq momentidan oldin boshlanganligi va nutq momentida ham tugamaganligini bildiradi.

Kelasi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe'llari hozirgi zamon formalari bilan bog'langan bo'ladi. Chunki hozirgi zamon fe'l formalari orqali ifodalangan harakat nutq momentida tugallanib qolmay, undan keyin ham davom qilishi mumkin bo'lgan harakatni bildiradi. Kelasi zamon fe'llari quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-ajak, -yajak qo'shimchalariga shaxs-son formalarini qo'shish bilan

(borajakman, o'qiyajakman. Sayohatga albatta guruhimiz bilan borajakmiz!); **-moqchi, -digan** qo'shimchalariga shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan (bormoqchiman, o'qiydiganman. Ertaga darsdan keyin qishloqqa boradiganman); **-r, -ar** bilan yasalgan sifatdoshdoshlarga tegishli shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan (borarman, kelmasman. Qorli tog'lar turar boshida, gul vodiylar yashnar qoshida); **-a, -y** bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish orqali. Bu tipdagi fe'llar hozirgi, kelasi va umumzamon ma'nolarini ifodalaydi: 1. Akam zavodda ishlaydi. (Hozirgi zamon ma'nosida.). 2. Dugonamnikiga mehmonga boraman. (kelasi zamon ma'nosida.). 3. Inson taqdirini o'z qo'li bilan yaratadi. (umumzamon ma'nosida).

125-mashq. Nuqtalar o'rniga berilgan fe'llardan mosini qo'yib ko'chiring. O'tgan va hozirgi zamon fe'llarini hosil qiluvchi qo'shimchalarning tagiga chizing.

1. Paxtakorlar oppoq paxtalarni 2. Nafisa bog'dan chiroyli gullar ... 3. Majlis uzoq 4. Tog'da qip-qizil lolalar 5. Men bu kitobni juda maroq bilan 6. Singlimga xat 7. Mayin shamol 8. U bilan jiddiy 9. So'zlaring yuragimga bir olam quvonch 10. Quyosh damini gir-gir esgan shamol

So'zlar: baxsh etmoqda, terdi, kesar edi, ochilgan, ezyapman, gaplashdik, termoqdalar, davom etdi, esmoqda, o'qib chiqdim.

126-mashq. Gaplarni o'qing. Hozirgi va kelasi zamon fe'llarini aniqlab, ularni ikki ustunga ajratib yozing. Zamon hosil qiluvchi qo'shimchalarning tagiga chizing.

1. Dorini yotishimda ichib olaman. 2. Shahnoza bosh ko'tarmay kitob o'qib o'tiribdi. 3. Bugun majlisga boradiganman. 4. "Nima bo'lsayam obro'olib berasiz, jon uka!".. (N.A.). 5. Mana endi o'zim kirib salom beraman. (Sh.). 6. Chol bog' oralab o'tib borayotsa, daraxtning baland shoxida bir bulbul shunday xonish qilyaptiki, olam sukunatga quloq solib tinglamoqda (Sh.). 7. Pastda bolalar tuzoq qo'yib, poylab o'tiribdi (Sh.). 8. "Qo'y, bulbul, o'z kuyingga o'zing mast bo'lib g'aflatda qolma, tuzoqni ko'ryapsanmi?" (Sh.).

Test

1. *Bugun 62-poyezd bilan Buxoroga ketyapman. Ushbu gapda qaysi zamon ma'nosi ifodalangan?*

- A) o'tgan zamon;
- B) hozirgi zamon;
- C) kelasi zamon;
- D) umumzamon.

2. *Yuborilgan xatni oldim. Gapning qaysi zamonda ekanini aniqlang.*

- A) hozirgi zamon;
- B) kelasi zamon;
- C) umumzamon;
- D) o'tgan zamon.

3. *Hozir qorong'ida qaerga bordig-u, nimayam qildik. Ushbu gapda qaysi zamon ma'nosi ifodalangan?*

- A) kelasi zamon;
- B) hozirgi-kelasi zamon;
- C) zamon ma'nosi ifodalanmagan;
- D) o'tgan zamon.

4. *Berilgan gapdagi sifatdosh qaysi zamon ko'rsatkichini olgan? Derazasi ko'chaga qaragan uy oynalaridan tashqariga yorug'lik tarqalmoqda.*

- A) sifatdoshda zamon ko'rsatkichi bo'lmaydi;
- B) hozirgi zamon;
- C) bu gapda sifatdosh ishtirok etmagan;
- D) o'tgan zamon.

5. *Hozirgi zamon ko'rsatkichlari to'g'ri berilgan qatorni toping.*

- A) - di, - gan edi, - moqchi, - moqchi edi;
- B) - moqda , - moqchi, - moqda edi;
- C) - yap, - moqda, - yotir, - di;
- D) - moqda, -yotib, - yotir, - yap.

6. *Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib. Ushbu maqoldagi zamon ma'nosini aniqlang.*

- A) bu maqolning zamonini aniqlab bo'lmaydi;
- B) o'tgan zamon;
- C) umumzamon;
- D) o'tgan va kelasi zamon.

7. *Aytmagan bo'lsalar mana endi eshitamiz. Nima deding, mulla Yo'ldosh? Gapda qaysi zamon ma'nosi ifodalangan?*

- A) zamon ma'nosi ifodalanmagan;

- B) klassi zamon;
- C) hozirgi zamon;
- D) o'tgan zamon.

8. -digan, -moqchi qo'shimchalariga shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan fe'lning qaysi zamonini hosil qilish mumkin?

- A) o'tgan zamon;
- B) klassi zamon;
- C) zamon hosil qilib bo'lmaydi;
- D) hozirgi zamon.

9. Hozirgi zamon shaklida qo'llangan fe'llar qatorini toping.

- A) bormoqda edi, bormoqchiman, yozayapti;
- B) o'qimoqda, uxlamoqchi, kelayotir;
- C) o'qib yuribdi, o'qiyotgan edi, borajak;
- D) yozib yotibdi, gapirmoqda, kelayotir.

10. Klassi zamon shakllari to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A) - moqchi, -ar, - ajak;
- B) - moqda, -ar edi, -di;
- C) - yotir, -ajak, -ajak (-yajak);
- D) - moqchi edi, -ayotgan edi, - ar edi.

FE'L MAYLLARI

127-mashq. Matnni o'qing. Fe'l so'z turkumi va uning mayllarini aniqlang. Siz ota-ona hurmatini qanday va qay tarzda bajo keltirasiz? O'ringizdan turib bu haqda ma'lumot bering.

Ota va ona haqini bilmak zikrida

Ey farzand, bilgilkim, aql yuzasidan farzandga ota-onani izzat va hurmat qilish vojibdur, nedinkim uning asli ota va onadur. Ota va onani nima uchun hurmat qilurman deb ko'nglinga kelturmagil, bilgilki, ular sening uchun o'limga ham tayyor turadurlar.

Har farzandki, oqil va dono bo'lsa, hech vaqt ota-onaning mehr haqini ado qilmoqdan xoli bo'lmag'usidur. Ota-ona farmonbardordur. Bu farmonbardorlikda ham ish bo'lg'ay va ham farmon bo'lg'ay. Ota-onaning ishi seni parvarish qilmoqdur va farmoni senga yaxshilik o'rgatmoqdur. Ey farzand, shul vajdin ota-onangni sag'al ham ranjitmagil.

Aytishlaricha, amiralmo'minin Alidan so'radilarki, "Farzandda ota-onaning haqi qanchadur?" Hazrat Ali dedi: "Haq taolo bu adabni Rasulning ota-onasi o'limidan ko'rguzdi. Nedimki, bu Hazrat ota-onasining hayotlik

ayyomin topsa erdi, ularni o‘zidan ilgari tutmoq, ularning haqini bilmoq va ularga farzandlik yuzidan tavoze’ ko‘rguzmoq vojib bo‘lur erdi”.

Bas, ota-onaning haqiga din nuqtai nazaridan rioya qilsang ham, aql yuzasidan, muruvvat yuzasidan rioya qil va ko‘rgil: ota-ona aslida seni jon va dil bila parvarish qilmishlar. Agar ular haqida kamchiliklar qilsang, taksir ko‘rguzsang, sen hech yaxshilikka sazovor emasdursan, nedikim har kishi aslini yaxshiligini bilmasa, o‘zganing ham yaxshiligini bilmagusidur. O‘z farzandini sening haqingda qanday bo‘lishin tilasang, sen ham ota-onang haqida shunday bo‘lgil, nedinkim sen ota-onangga nima ish qilsang, farzanding ham sening haqingda shundoq ish qilur, chunki odam mevaga, ota-ona daraxtga o‘xshaydur. Daraxtni har qancha yaxshi tarbiyat qilsang, mevasi shuncha yaxshiroq va shirinroq bo‘lur. Ota-onaga izzat va hurmatni qancha ko‘p qilsang, ularning duosi shuncha tezroq mustajob bo‘lur.

Zinhor meros olmoq hirsila ota-onang o‘limin tilamagilki, ularning rizqi bila sening rizqing yetishur. Ota-onaning o‘limini tilamagil, chunki ota-ona o‘lmay yursalar ham rizqing yetishaveradi, nedinkim, rizq maqsumdur va u har yo‘l bila vosil bo‘lur. Ro‘ziy nasiba uchun o‘zingni ko‘p ranj-mashaqqatga kuymagil, ro‘ziy ranj va azob-uqubat bila ziyoda bo‘lmagusidur.

Holi-ahvoli sendan yaxshiroq bo‘lg‘on kishilarga qaramagil, holi-ahvoli sendan yomonroq bo‘lg‘on kishilarga qaramagil.

Agar molsizlikdan qashshoq bo‘lsang, aqldan boy bo‘lmoqqa say’ ko‘rguzgilki, mol bila boy bo‘lgondan, oqdur, nedinkim aql bila mol jam bo‘lur, ammo mol bila aql o‘rganib bo‘lmas. Bilgil, aql bir moldurki, uni o‘g‘ri ololmas, u o‘tda yonmas, suvga oqmas.

Bas, agar aqling bo‘lsa hunar o‘rgangil, nedinkim hunarsiz aql-boshsiz tan, suratsiz badandekdir. (Kaykovusning "Qobusnoma" sidan).

Bilib oling! So‘zlovchining ish-harakatga munosabatini ifodalovchi formalar yig‘indisi **fe’l mayli** deyiladi. Fe’lda quyidagi mayl turlari mavjud:

1. Xabar mayli. 2. Buyruq-istak mayli. 3. Shart mayli. 4. Maqsad mayli.

Xabar mayli ish-harakatning uch zamondan birida bajarilishi yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

1. O‘tgan zamon: (keldi, kelmadi). Dugonam kasalligi sababli darsga bormadi.

2. Hozirgi zamon: (kelyapti, yozmayapti). Qo‘ng‘iroq chalinyapti.

3. Kelasi zamon: (ketmoqchi, o‘qimoqchi). Singlim universitetda o‘qimoqchi.

Bunday fe’llar darak gapning kesimi bo‘lib keladi.

Buyruq-istak mayli buyurish, iltimos, maslahat, chaqirish, kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I sh.	bor(-ay), o'qi(-y)	bor(-aylik), o'qi (-ylik)
II sh.	bor (-gin) o'qi (-gin)	bor(-ingiz), o'qi (-ngiz)
III sh.	bor(-sin), o'qi(-sin)	bor(-sinlar), o'qi (-sinlar)

Ba'zan buyruq ma'nosini kuchaytirib yoki bo'shashtirib, iltimosni, ta'kidni bildirish uchun **II shaxs** birligiga **-gin** qo'shimchasi qo'yiladi: borgin, o'qigin, aytgin.

Shart mayli biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalaydi. U fe'l o'zagiga **-sa** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi: o'qisa, bormasa.

Shart maylidagi fe'llar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatini bildiradi: 1. Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. (maqol). 2. Quyosh chiqsa, qorlar tez eriydi.

2. Orzu-istak, iltimos, maslahat kabi ma'nolarni anglatadi: Qani edi, o'qishga kirsam.

3. Shart maylidagi fe'llar **kerak** so'zi bilan birga qo'llanganda, faraz, gumon, noaniqlik ma'nolarini anglatadi: Bugun yomg'ir yog'sa kerak.

Maqsad maylidagi fe'llar ish-harakatni bajaruvchining maqsadi, niyati, mo'ljalini bildiradi. Bu mayl **-moqchi** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi. Undan keyin shaxs-son qo'shimchalari keladi: bormoqchiman, aytmoqchisiz, kelmoqchilar. Domlaning yer olgani rost, buni Saidiyya bildirmoqchi ham emas edi. (A.Q.).

128-mashq. Gaplarni ko'chiring. Fe'llarning mayli va zamonini aniqlab, ustiga yozing.

1. Og'zingdan nima chiqsa, ijobat bo'lishi mumkin. Dilingga tugayotgan gapingga ham ehtiyot bo'l! 2. O'quvchilar, ko'cha harakati qoidalariga rioya qiling! 3. Bugun mo'ljaldagi ishimni tugata olsam kerak. 4. Bugun yomg'irdan keyin kamalak chiqsa, bolalar juda quvonar edilar. 5. Agar yaxshi o'qisam, albatta, o'quvchi bo'laman. 6. ... Bolang bog'chadan chiqmay turib, uning qobiliyatiga qarab, maxsus tarbiyachi – o'qituvchilar yollagin. 7. O'g'lonim, o'g'lingni maktabga kirgan zahoti har bozor borarda yoningda olib yur. Narsa tanlash, savdolashish ilmini, bozor muomalasini o'rgansin (Tursunoy Sodiqova ijodidan).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'l mayli deb nimaga aytiladi?
2. Xabar mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Qaysi mayl ish-harakat haqida istak, buyruq, iltimos, maslahat ma'nolarini bildiradi?
4. Buyruq -istak mayli qanday qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi?
5. Shart mayli va uning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Shart maylidagi fe'llar kerak so'zi bilan qo'llanganda qanday ma'nolarni anglatadi?
7. Xabar maylidagi fe'llar gapda qanday vazifa bajaradi?
8. Maqsad maylidagi fe'llar qaysi grammatik vosita orqali hosil qilinadi?

Test

- 1. Buyruq-istak mayliga xos to'g'ri ta'rifni toping.**
 - A) harakatning bajarilish – bajarilmasligini ifodalaydi;
 - B) so'zlovchining istagi bilan bog'liq holdagi undash, shu harakatga da'vat etish, qo'zg'atish ma'nosini ifodalaydi;
 - C) payt va istak ma'nolarini ifodalaydi;
 - D) noaniqlik va gumon ma'nolarini ifodalaydi.
- 2. Buyruq-istak maylidagi fe'llar qatorini aniqlang.**
 - A) o'qisam, borsak, ko'rmasa;
 - B) bildirmoqchi, chaqirmoqchiman, ishlamoqchisiz;
 - C) ishlay, boraylik, aytsin;
 - D) isidi, ketadi, o'qiyapti.
- 3. Shart maylidagi fe'llar qaysi qatorda berilnga?**
 - A) tozalaysan, yig'ishtirasan, tushuntirasan;
 - B) ochilsa, ko'rsangiz, sezmasak;
 - C) unutm, uyg'otma, shoshilmaylik;
 - D) boryapman, eriyapti, aytmoqda.
- 4. Ish-harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiruvchi fe'l mayli ... deyiladi.**

A) shart mayli;	B) buyruq - istak mayli;
C) xabar mayli;	D) maqsad mayli.
- 5. So'zlovchining ish-harakatga munosabatini ifodalovchi shakllar yig'indisi**

A) fe'l nisbati;	B) zamon kategoriyasi;
C) fe'l mayli;	D) harakat nomi.

6. Biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalovchi fe'l mayli...

- A) shart mayli deyiladi;
- B) xabar mayli deyiladi;
- C) maqsad mayli deyiladi;
- D) buyruq- istak mayli deyiladi.

7. - a (y), -gin, -sin, -aylik, -ing (iz), -sinlar qo'shimchalari yordamida hosil qilinadigan fe'l mayli...

- A) maqsad mayli;
- B) shart mayli;
- C) buyruq - istak mayli;
- D) xabar mayli.

8. Shart maylidagi fe'llar "kerak" so'zi bilan qo'llanganda qanday ma'noni anglatadi?

- A) istak ma'nosini;
- B) faraz ma'nosini;
- C) maqsad ma'nosini;
- D) bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni.

9. Berilgan gapdagi fe'l maylini aniqlang. *Biror ziyon-zahmat yetkazib yurmasin tag'in.*

- A) shart mayli;
- B) buyruq - istak mayli;
- C) maqsad mayli;
- D) xabar mayli.

10. *Kunlar isib ketdi-ku!* Gapdagi fe'l mayli...

- A) xabar mayli;
- B) maqsad mayli;
- C) shart mayli;
- D) buyruq - istak mayli.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. Fe'l mayllarining har biriga ikkitadan gap tuzing.
2. Qanday ma'nolarni anglatganini tushuntiring.

SIFATDOSH

129-mashq. Gaplarni o'qing. Sifatdoshlarning tagiga chizib, zamoni, bo'lishli - bo'lishsizligini aniqlang.

1. Mavhum bir olamda qochib yurgan qahramonlar endi uni o'z ketidan ergashtirib ketdi (O'.H.). 2. Kuz havosida muzday bo'lib qolgan, pastak shiftiga qog'oz qoqilgan xonaga o'tdi (O'.H.). 3. Titroq qo'llari bilan chiroqni yoqdi-yu, ustiga gazeta to'shalgan jajjigina stol qarshisiga o'tirdi (O'.H.). 4. Marat sharsharadek oqib tushayotgan fikr- tuyg'ularini to'kib sola boshladi (O'.H.). 5. Kuz havosida, kech ochilgan gullarning o'tkir, nozik isi kezadi (O'.H.). 6. Egilgan boshni qilich kesmas, deb bosh egib kelyapmiz (O.). 7. Aytar so'zni ayt, aytmaz so'zdan qayt (Maqol.). 8. Chet mamlakatdan keluvchi sayyohlar shahrimiz tarixiga juda qiziqishadi. 9. Naim sayilgoh ko'chasidan oqib kelayotgan odamlar oqimiga qo'shilib ketdi.

Bilib oling! Predmet-hodisalarning belgisini bildirgan fe'l shakli **sifatdosh** deyiladi.

Sifatdosh otga bog'lanib, uning belgisini bildiradi. Gapda aniqlovchi yoki kesim bo'lib keladi: 1. *Nusrat qiyg'os ochilgan paxtalarni zavq bilan terishga tushdi.*

Sifatdosh fe'l kabi ish-harakatni anglatib, zamon, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat bildiradi: o'qigan - bo'lishli, o'tgan zamon, aniq nisbatda.

Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: o'qigan-o'qimagan, yozar - yozmas, borayotgan - bormayotgan. Sifatdoshlarni zamonga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. **O'tgan zamon sifatdoshi -gan, -kan, -qan** qo'shimchalari orqali yasaladi: *o'qigan, boqqan, tikkan.*

2. **Hozirgi zamon sifatdoshi -(a) yotgan** qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, uxlayotgan.*

3. **Kelasi zamon sifatdoshi -(a) r, -(a) digan, -(u) vchi** qo'shimchalari bilan yasaladi: *aytar so'z, oqar suv, o'qiydigan bola, keluvchi qizlar.* Kelasi zamon sifatdoshining bo'lishsiz shakli **-mas** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi: *Aytar so'zni ayt, aytmaz so'zdan qayt.* Sifatdoshlar otlashadi. Bunda ular ot o'rnida qo'llanib, otlardek ko'plik, kelishik, egalik qo'shimchalarini qabul qiladi. Gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi bo'lib keladi: 1. *Intilganga tole yor.* 2. *Aytganlaringizning hammasini bajardim.* 3. *Yurgan -daryo, o'tirgan - bo'yro.*

130-mashq. She'ni o'qing, mazmunini tushuntiring. Bahor fasliga tavsif berib, 150-200 so'zdan tarkib topgan insho yozing. Insho matnida uchraydigan sifatdoshlarni tagiga chizing.

Bahor

Osmon tiniq, ko'k shohi,
Oq bulut kezar gohi.
Nurllarga ko'miladi
Qandak o'rikning shoxi.

Qushlar uchib keladi,
Shamol g'ir-g'ir yeladi.
Quyosh gullar yuzini
Shu'lalarga beladi.

Bog'bon chiqar bog'iga,
Cho'pon ketar tog'iga.
Bolarilar guvillab
Qo'nar gul yaprog'iga.

Suvlar shildirab oqar,
Qo'shig'i dilga yoqar,
Bizga shodlik keltirding,
Salom senga, gul bahor!

Uyg'un

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Sifatdoshning ta'rifini ayting.
2. O'tgan zamon sifatdoshi qaysi qo'shimcha orqali hosil qilinadi?
3. **-a** qo'shimchasi bilan sifatdoshning qaysi zamon shakli hosil qilinadi?
4. Sifatdoshlar qaysi so'z turkumiga bog'lanadi?
5. Sifatdoshlar gapda qanday vazifani bajaradi?
6. Kelasi zamon sifatdoshi qanday grammatik vositalar orqali hosil qilinadi?
7. Sifatdoshlar otlashadimi?
8. Otlashgan sifatdoshlarning xususiyatlari haqida gapiring.
9. Sifatdoshlar otlashganda gapda qaysi bo'lak vazifasida keladi?
10. Sifatdoshning bo'lishsiz shakllari qanday hosil qilinadi?

Test

1. Yuborilgan xatni oldim. Ushbu gapda qo‘llangan sifatdoshning zamonini aniqlang.

- A) hozirgi zamon;
- B) kelasi zamon;
- C) o‘tgan zamon;
- D) sifatdosh qo‘llanmagan.

2. Intilgan elga yoqar. Ushbu gapdagi sifatdoshning gapdagi vazifasini aniqlang.

- A) aniqlovchi;
- B) kesim;
- C) to‘ldiruvchi;
- D) ega.

3. O‘tgan zamon sifatdoshi berilgan so‘zlar qatorini aniqlang.

- A) qizil, pushti, oq;
- B) qisqa, qalin, yupqa;
- C) chiqqan, kechikkan, qo‘rqan;
- D) gapirmoq, bormoq, aytmoq.

4. Majhul nisbatdagi o‘tgan zamon sifatdoshi berilgan so‘zlar qatorini belgilang.

- A) bajarilayotgan, o‘qilayotgan, kuylangan;
- B) ko‘radigan, aytiladigan, gaplashilgan;
- C) borishgan, tayyorlandi, kechikkan;
- D) topilgan, haydalgan, terilgan.

5. Otlashgan sifatdosh qatnashgan gapni belgilang.

- A) Qochoqqa shafqat yo‘q, qo‘rqoqqa hurmat;
- B) Kerilganning to‘yiga bor, maqtanganning uyiga;
- C) To‘g‘riga zavol yo‘q;
- D) To‘g‘ri do‘stdan ayrilma.

6. Tuproq to‘shagida yotgan ko‘p ko‘rdim.

Yer qaro bag‘riga botgan ko‘p ko‘rdim.

Yo‘qlik olamiga ko‘z tashlaganda,

Kelmagan ko‘p ko‘rdim, ketgan ko‘p ko‘rdim.

Matndagi sifatdoshlar qaysi gap bo‘lagi vazifasida kelgan?

- A) to‘ldiruvchi;
- B) ega;
- C) hol;
- D) aniqlovchi.

7. Quyidagi gapda qo‘llangan sifatdoshni aniqlang. Sirojiddin ikki cheti pishiq g‘ishtdan ishlangan naqshinkor darvoza burchagidagi qo‘ng‘iroq tugmasini bosdi.

- A) naqshinkor;
- B) pishiq;
- C) ishlangan;
- D) ikki cheti pishiq ishlangan.

8. Quyidagi gapda qo‘llangan sifatdoshning zamonini aniqlang.
Terakzorda chalinayotgan musiqa tobora yaqqol eshitilardi.

- A) o‘tgan zamon; B) hozirgi zamon;
C) kelasi zamon; D) sifatdosh qo‘llanmagan.

9. Otlashgan sifatdosh qo‘llangan gapni toping.

- A) Men she’rga soldim aytar so‘zimni, Baxtiyor sezaman g‘oyat o‘zimni;
B) U bugungi pochtani indamay ko‘ra boshladi;
C) To‘tixon xatni ko‘zlariga surtar, o‘par, hidlar edi;
D) Chaqirilganlar ro‘yxatga tirkalgandir.

10. *Bilgan topib so‘zlar, bilmagan qotib.* Bu gapdagi sifatdoshning qaysi bo‘lak vazifasida kelganini aniqlang.

- A) ega; B) to‘ldiruvchi;
C) kesim; D) hol.

Mavzuni o‘zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. "**Ustoz otangdan ulug‘**" mavzusida 10 - 12 ta gapdan iborat ijodiy matn tuzing.
2. Ijodiy ishingizda sifatdoshlardan foydalaning.
3. Matnda ishtirok etgan sifatdoshlarning zamonini va gapdagi vazifasini aniqlang.

RAVISHDOSH

131-mashq. Matnni o'qing. Ravishdoshlarni topib, gapdagi vazifasini ayting. Sumalak taomining yuzaga kelish tarixi haqida yana qanday rivoyatlarni bilasiz?

Sumalak – ko'klam mo'jizasi

Qadim zamonlarda bir kambag'al ayol yashagan ekan. Uning Hasan-Husan degan o'g'illari ham bo'lib, ular hali juda ham yosh ekan. Ayolning topgan-tutgani qishligiga zo'rg'a yetib, bir amallab ko'klamga chiqib olibdilar. Uylarida yegulik hech narsalari qolmabdi. Ikki norasidaning qorni ochib, non so'rab zor-zor yig'lashlarini ko'rib, onaizor chidab turolmabdi. Ona bechora nima qilarini bilmay, o'choq boshiga boribdi-da:

– Bolalarim, birpasgina o'ynab o'tiringlar, men hozir sizlarga ovqat pishirib beraman, – deb qozonga suv solib, tagiga o't qalabdi. So'ngra dalaga chiqib, o'tgan yilgi bug'doy poyadan bug'doy tomirlarini, endigina nish ura boshlagan har xil o't-o'lanlardan terib kelib, yaxshilab yuvibdi-da, qozonga solibdi. Suprasini qoqishtirgan ekan, bir-ikki kaft un-urvoq chiqibdi, unni ham qozonga tashlab qaynataveribdi. Kovlayotganda ovozi chiqib, bilinib tursin uchun besh-oltita toshchalarni yuvib qozonga solibdi-da, cho'mich bilan aylantiraveribdi. Har aylantirganda toshchalar sharaqlab ovoz chiqarar, buni eshitgan Hasan bilan Husan "onamiz bizga ovqat pishiryaptilar", – deb suyunishib, o'ynay boshlashibdi. Tun yarmidan oqqanda bolalar o'ynay-o'ynay charchab, oxiri uxlab qolibdilar. Ona bo'lsa, qozonni kovlashdan to'xtamay, ko'z yoshi shashqator bo'lib, tangriga iltijo qilibdi:

– "Ey xudo. Shu pishirayotgan ovqatimga nazar tashla. Ikki norasidaning rizqini o'zing etkaz, shirinligingni ato qilgin. Biz g'ariblardan marhamatingni darig' tutma".

Tongga yaqin ona ham kovlashdan charchab, qozonning qopqog'ini yaxshilab yopib, dimlabdi-da, bolalarining yoniga yonboshlab uyquga ketibdi. Ertalab bolalarining shovqinidan uyg'onib qolib qarasa, Hasan-Husanlari qozonga qo'lchalarini tiqib, nimanidir yalashayotganmish. Mo'jiza ro'y berganidan ko'zlariga ishonmagan onaizorning o'zi ham jimjiligi bilan qozondagi taomdan yalab ko'rsa, shirin narsa ekan. Shunda bolalari:

– Ona, bu ovqatingizning nomi nima? – deb so'rashibdi. Ona qozon to'la qizg'ish shirinlikni bolalari tez-tez yalayotganlariga qarab turib:

– Bolalarim, bu maloyikalarning karomati bilan pishdi. Uning oti simalak, – debdi.

Bu soʻz keyinchalik "sumalak" boʻlib oʻzgarib ketgan ekan. Hatto hozir ham kekxa onaxonlarimiz va piru badavlat otaxonlar sumalakni tatib koʻrishdan oldin "qani, Hasan-Husanlarning taomidan yalaylik", – deb avval jimjiloqlari bilan yalashadi. Sumalak pishirish udumi ana shundan kelib chiqqan ekan.

("Navroʻz" toʻplamidan)

Bilib oling! Ravishdosh ish-harakat, holatning belgisini bildiradi. Ravishdosh feʼlga bogʻlanib, gapda koʻpincha kesim, baʼzan hol boʻlib keladi. (*Bilmayin bosdim tikanni* - hol. *Ishning boshi boshlanguncha* - kesim.)

Ravishdoshlar boʻlishli - boʻlishsizlik, nisbatni bildiradi: aytib - boʻlishli, aniq nisbatda, yozdirmay - boʻlishsiz, orttirma nisbatda.

Ravishdosh maʼnoga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **Holat ravishdoshlari -b, -ib, -a, -y, -gudek** qoʻshimchalari orqali yasaladi: oʻqib, aytib, ayta-ayta, yigʻlay-yigʻlay.(-a, -y qoʻshimchali ravishdosh asosan takror holda qoʻllanadi.)

Ravishdoshning boʻlishsiz shakli -may, -mayin qoʻshimchasi bilan hosil qilinadi (sezib aytdi- sezmay aytdi, bilib - bilmayin.)

2. **Payt ravishdoshlari -gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha** qoʻshimchalari orqali yasaladi. (*Qosh qorayguncha uyga etib keldik. Kechga yaqinlashgach, havo aynidi.*)

Payt ravishdoshining boʻlishsiz shakli -ma qoʻshimchasi orqali yasaladi: aytguncha - aytmaguncha, kelgach - kelmagach.

3. **Maqsad ravishdoshi -gani, -kani, -qani, sheʼriyatda baʼzan -gali, -kali, -qali** qoʻshimchalari orqali hosil qilinadi. (*Yoshlar oʻynagani toqqa chiqishdi. Yor koʻrgali kelganmiz*). Maqsad ravishdoshining oʻziga xos xususiyatlaridan biri uning boʻlishsiz formaga ega emasligidir.

132-mashq. Ajratib koʻrsatilgan ravishdoshlarni maʼno jihatdan turlarini aniqlab ustiga yozing. Ravishdosh hosil qiluvchi qoʻshimchalarning tagiga chizing.

1. Tong otguncha xayolan chol bilan bahslashib chiqdi (O.).
2. Oʻychining oʻyi bitguncha, tavakkalchining ishi bitadi (Maqol.).
3. Hilola uning qiynalib, ezilib gapirayotganini koʻrib, achindi (Oʻ.H.).
4. Hilola qizarib-boʻzarib tortmadan kitobchani oldi (Oʻ.H.).
5. Hilola boshini quyi solgancha oʻtirar, iztirob chekayotgani bilinib turardi (Oʻ.H.).
6. Aya koʻzlari moʻltirab, domlaga qaradi (O.).
7. Ataylab sizni koʻrgani uzoq yoʻl bosib keldim.
8. Hunarni asrabon netgumdir oxir, Olib tuproqqami ketgumdir oxir (A.N.).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ravishdosh deb nimaga aytiladi?
2. Ravishdosh gapda qanday vazifa bajaradi?
3. Ravishdoshning ma'noga ko'ra turlarini sanab bering.
4. Holat ravishdoshining ko'rsatkichlari qaysilar?
5. Payt ravishdoshi qanday qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi?
6. **-gani** qo'shimchasi yordamida yasaladigan fe'l formasi nima deb yuritiladi?
7. Maqsad ravishdoshi qo'shimchasi ba'zan she'riyatda qanday shaklda qo'llanadi?
8. Ravishdoshlar bo'lishli - bo'lishsizlik, nisbat ifodalay oladimi?
9. Ravishdoshning bo'lishsiz shakli qaysi grammatik vosita orqali yasaladi?

Test

1. Qaysi qo'shimchalar yordamida maqsad ma'nosini ifodalovchi ravishdosh hosil bo'ladi?

- A) -gan, -kan, -qan; B) -gani, -kani, -qani;
C) -guncha, -kuncha, -quncha; D) -b, -ib.

2. Berilgan gapda ravishdosh qanday ma'noni anglatyapti? *Lom-mim demay, chirqillab yig'layotgan bolani kursiga o'tkazib qo'ydi.*

- A) maqsad; B) holat;
C) payt; D) sabab.

3. Ravishdosh ko'rsatkichlaridan iborat bo'lgan qatorni belgilang.

- A) -guncha, -ib, -gan, -gani;
B) -di, -a, -gach, -gani;
C) -qach, -qani, -guncha, -ib;
D) -gani, -gan, -sa, -a.

4. *Tiz cho'kib yashaguncha, tik turib o'lmoq yaxshiroq.* Gapdagi ravishdosh anglatgan ma'noni aniqlang.

- A) maqsad ma'nosi; B) harakat belgisi ma'nosi;
C) payt ma'nosi; D) qiyos ma'nosi.

5. Maqsad ravishdoshlarida bo'lishsizlik ma'nosi qanday hosil bo'ladi?

- A) bo'lishsizlik ko'rsatuvchi -ma qo'shimchasi orqali;
B) inkor bildiruvchi "yo'q" so'zi orqali;
C) -ma qo'shimchasi, yo'q so'zi yoki emas to'liqsiz fe'li orqali;
D) maqsad ravishdoshlari bo'lishsizlik shakliga ega bo'lmaydi.

6. Ravishdosh qatnashgan gapni aniqlang.

- A) Ovozi shovqinda zo'rg'a eshitildi;
- B) Navoiy kuy eshitilayotgan tomonga ildam yurdi;
- C) Ko'klam ko'katlari gurkirab o'sadi;
- D) Ravishdosh qatnashgan gap berilmagan.

7. Maqsad ma'nosini bildiruvchi ravishdosh qaysi gapda qo'llangan?

- A) Muyassar shosha-pisha unga o'ylarini gapira boshladi;
- B) Siz bilan maslahatlashgani keldim;
- C) Yomg'ir tinib, bulutlar tarqalgach, tiniq osmonda quyosh nurlari yana porladi;
- D) G'o'zalar qonib-qonib suv ichdi.

8. Qanotini qush qoqmayin uyg'onar el polvonlari. Ushbu gapda qoqmayin so'zi ...

- A) sifatdosh shakli;
- B) ravishdosh shakli;
- C) fe'lining buyruq-istak mayli;
- D) maqsad ravishdoshi.

9. Uch-to'rt kun mehmondorchilikda yurishgach, maktabga qaytdilar. Ushbu gapdagi ravishdoshning ma'nosini aniqlang.

- A) payt ma'nosi;
- B) chog'ishtirish ma'nosi;
- C) maqsad ma'nosi;
- D) ravishdosh qatnashmagan.

10. Tog' oralig'idagi qalin qor eriy-eriy odam bemalol kira oladigan qor bo'lib qolibdi. Gapdagi ravishdoshning turini aniqlang.

- A) maqsad ravishdoshi;
- B) payt ravishdoshi;
- C) holat ravishdoshi;
- D) ravishdosh qatnashmagan.

Mavzuni o'zlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. "O'lkamga xush kelding, Navro'z" mavzusida ijodiy matn tuzing.
2. Matnda ravishdoshlardan foydalaning.
3. Ravishdosh hosil qiluvchi qo'shimchalarning tagiga chizing.

RAVISH

Bilib oling! Ish-harakat va holatning belgisini bildirgan soʻzlar turkumi **ravish** deyiladi. Ravish **qanday? qachon? qayerda? qayerdan? qayerga? qay darajada? nega? nima uchun? nima maqsadda?** kabi soʻroqlarga javob boʻladi. Koʻpincha feʼlga bogʻlanib, ish-harakatning qay holatda bajarilishini, paytini, oʻrnini, daraja-miqdorini, sababini, maqsadini bildiradi. Ravish gapda koʻpincha hol boʻlib keladi: *Majlis kech tugadi.*

Ravish harakatning belgisini darajalab koʻrsata oladi: oz, ozroq, juda oz.

Ravishlar maʼno jihatdan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **Holat ravishi** ish-harakatning qay holatda, qay tarzda bajarilganligini bildiradi. **Qanday? qay holatda? qay tarzda?** soʻroqlariga javob boʻladi: asta, sekin, tez, birdan, qoʻqqisdan, zoʻrgʻa, piyoda, doʻstona, qahramonlarcha, naridan - beri... M: *Biz doʻstona xayrlashdik.*

2. **Payt ravishi** ish-harakatning bajarilish paytini bildiradi. **Qachon? qachongacha? qachondan beri? qachondan?** kabi soʻroqlarga javob boʻladi: oldin, keyin, soʻng, ilgari, avval, kecha, kechgacha, kechga qadar, hozir, doimo, onda-sonda, tez-tez, qadimdan...M: *Bular yaqinda koʻchib kelishdi.*

3. **Oʻrin ravishi** ish-harakatning bajarilish oʻrnini bildiradi. **Qayerda? qayerdan? qayerga?** soʻroqlariga javob boʻladi: uzoqdan, yaqinda, oldinda, orqada, oʻngda, chapda, quyidan, yuqoriga, narida, berida, pastda, oʻrtada, olgʻa... M: *Shamol oldindan esardi.*

4. **Sabab ravishi** ish-harakatning bajarilish sababini bildiradi. **Nega? nima uchun? nima sababdan?** kabi soʻroqlarga javob boʻladi: noiloj, noilojlikdan, bekordan-bekorga, chorasizlikdan. M: *Noiloj oʻyinni tugatishga majbur boʻldik.*

5. **Maqsad ravishi** ish-harakatning bajarilish maqsadini bildiradi. **Nima maqsadda? nega?** soʻroqlariga javob boʻladi: atay, atayin, ataylab, joʻrttaga, qasddan. M: *Sizni koʻrish uchun ataylab kelgan edim.* 6. **Daraja-miqdor ravishi** ish-harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildiradi. **Qancha? qay darajada?** soʻroqlariga javob boʻladi: arang, batamom, baholiqudrat, deyarli, jinday, rosa, koʻp, ozmuncha, xiyol, tirnoqcha, xiyla, oʻlguday, salpal, sal, zarracha... M: *Biroz oʻylanib turdi-da, ishga kirishdi.*

Ravishlar otlashadi. Bunda ular koʻplik, egalik, kelishik qoʻshimchalarini oladi, gapda ega, toʻldiruvchi, kesim boʻlib keladi:

Ega: *Koʻpi ketib, ozi qoldi.*

Toʻldiruvchi: *Birni birov beradi, koʻpni - mehnat.*

Kesim: *Hosilning choʻgʻi - moʻl.*

133-mashq. Gaplarni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan ravishlarni ma’no va grammatik jihatdan turlarga ajrating.

1. Hamon suvni to‘fon qilib, hamon olishayotgan baliqni zo‘r-bazo‘r qirg‘oqqa sudrab chiqishdi.(O‘.H.) 2. Lekin chayla yoniga borganda qo‘rqa-pisa yana to‘xtadim. 3. Eshikni ohista yopib chiqib ketdi. 4. Alimardon ular to‘yga aytib kelishganini tushundi-yu, ataylab o‘zini go‘llikka soldi. 5. Qorning qalin pardasi ortida uning rangi ko‘rinmas, sharpaday arang ko‘zga chalinardi. 6. - Anglashilmovchilikmi, yo jo‘rttaga qilingan ishmi bu? - dedi Shukurov (O‘.H.).

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ravish deb nimaga aytiladi?
2. Ravishlar ma’noga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
3. Payt ravishi qanday so‘roqqa javob bo‘ladi?
4. O‘rin ravishi haqida gapiring.
5. Atayin, ataylab, jo‘rttaga, qasddan so‘zlari ravishning qaysi turiga mansub?
6. Sabab ravishi haqida gapiring.
7. Holat ravishi qaysi so‘roqlarga javob bo‘ladi?
8. Daraja - miqdor ravishi haqida gapiring.

Test

1. Ravish qatnashgan gapni aniqlang.

- A) Bu voqea hech qachon yodimdan ko‘tarilmaydi;
- B) Nur sochib oy chiqadi, yerga boqqani;
- C) Allaqaerda bo‘rilar uvillashi eshitiladi;
- D) Sobirjon vazifani vijdonan bajardi.

2. Qaysi so‘z turkumi ish-harakat va holatning belgisini darajalab ko‘rsata oladi?

- A) ot; B) sifat; C) ravish; D) olmosh.

3. O‘rin ravishi qo‘llangan gapni toping.

- A) Bular yaqinda ko‘chib kelishdi;
- B) Qudrat bilan G‘ulomjon ham bir necha odim ilgari yurdi;
- C) Kechasi bilan yoqib chiqqan qor tongotar paytida tinib qoldi;
- D) Yo‘lchi boshini quyi solib, jim o‘tirdi.

4. Sabab ravishi qatnashgan gapni toping.

- A) Sultonali oyog‘ini onda-sonda tashlab, devonxonadan chiqdi;
- B) Bu yil azamat dehqonlarimiz fidokorona mehnat qildilar;

- C) Erta ekkan xirmon qilur, kech ekkan armon qilur;
D) Qorong'i tushgach, noiloj o'yinni tugatishga majbur bo'ldik.

5. Salimaning ko'ngli joyiga tushdi va aybdorlarcha tabassum bilan yigitga qaradi. Ushbu gapdagi ravishning ma'no turini aniqlang.

- A) sabab ravishi; B) holat ravishi;
C) o'rin ravishi; D) payt ravishi.

6. Maqsad ravishi qatnashgan gapni toping.

- A) Men sizni olib ketgani keldim;
B) Ovozingsizni eshitish umidi bilan ataylab kelgan edim;
C) Umringga yuz bahor zamondosh bo'lsin;
D) U borganidan xursand bo'ldi.

7. Chang va tutundan mashina va odamlar zo'rg'a ko'rinar edi.

Ushbu gapda qo'llangan ravishning turini aniqlang.

- A) holat ravishi; B) sabab ravishi;
C) daraja-miqdor ravishi; D) payt ravishi.

8. Berilgan so'zlardan o'rin ravishini aniqlang.

- A) majburan, tez, uyda; B) aniq, o'rtada, majburan;
C) o'rtadan, hali, chetdan; D) quyi, chetda, oldinga.

9. Daraja-miqdor ravishi qatnashgan gapni aniqlang.

A) Odam o'ziga yaqin kishining qilcha o'zgarishini ham darrov sezadi;

- B) Bu yoqda domla otalik qildi-yu, uni aspiranturada olib qoldi;
C) Xayrullo bu shartga noiloj ko'ndi;
D) Majlis kech tugadi.

10. Tarz (holat) ravishi qaysi gap tarkibida qo'llangan?

- A) G'ulomjon otasi yonida turib atrofga qaradi;
B) Kechagi topshiriq o'z vaqtida bajarildi;
C) Oyoq uning qo'qqisidan g'oyib bo'lgani to'g'risida o'ylab, vahimaga tushdi;
D) U noilojlikdan birinchi qatorga kelib o'tirdi.

YORDAMCHI SO‘ZLAR

134-mashq. Matnni o‘qing, yordamchi so‘z turkumlarini aniqlang.

Alisher bilan bulbul

Ilgari zamonda G‘iyosiddin Kichkina degan kishining Alisher ismli o‘g‘li bo‘lgan ekan. U yoshligidan uddaburo, ziyrak bo‘lib o‘sibdi. To‘qqiz yoshga to‘lganda esa she‘rlar yoza boshlabdi. Odamlar u yozgan she‘rlarni quloq berib tinglaydigan bo‘lishibdi. Lekin bola o‘ziga hali taxallus tanlamagan ekan.

Alisher bir kuni yangi she‘rini yozibdi-da, boqqa chiqib uni, baland ovoz bilan o‘qiy boshlabdi. Shu payt bog‘dagi terakka chirmashgan qirq og‘aynining shoxida o‘tirgan bulbul Alisherning yoqimli ovozi eshitib qolibdi. Yosh shoirning goh qo‘ng‘iroqday jarangdor, goh tong shamoliday mayin ovozi bulbulni o‘ziga maftun etibdi. Qushcha darhol uning yelkasiga qo‘nib: – Ey xushovoz shoir, sen o‘qigan she‘rlar bulbullarning erta tongdagi navosidan ham yoqimli ekan. Nomingni bilsam bo‘ladimi?- debdi.

– Alisher! – deb javob beribdi bola.

– Bildim, bildim, yangi chiqqan shoir ekansan-da. Endi o‘zingga chiroyli bir taxallus tanlab, she‘rlaringning oxiriga o‘shani qo‘shib ketgin.

Alisherga bulbulning boyagi "navo" degan so‘zi yoqib qolibdi. Shundan keyin yozgan g‘azallarining tagiga "Navoiy" deb yozib qo‘yadigan bo‘libdi.

(El desa Navoiyni. Hazrat Mir Alisher Navoiy haqida rivoyatlar)

Bilib oling! Yordamchi so‘zlar yakka holda ma’no anglatmaydi. Ular mustaqil so‘zlar va ayrim gaplar orasidagi munosabatni anglatishga xizmat qiladi. Yordamchi so‘zlarning ma’nosi nutqda anglashiladi: Nazirjon betoblighi uchun darsga bora olmadi (sabab ma’nosi mavjud). Ukam uchun kitob sotib oldim (atalganlik ma’nosi). Osmonni qop-qora bulut qopladi, lekin yomg‘ir yog‘madi (zidlik ma’nosi). Yordamchi so‘z turkumlari uchta: **ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama.**

Ko‘makchi ot, olmosh, harakat nomi, sifatdoshlardan keyin kelib, ularni boshqa so‘zga tobelanish yo‘li bilan bog‘laydi. Ular vosita, sabab, maqsad, vaqt, makon kabi munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Ko‘makchilar yakka holda gap bo‘lagi bo‘lib kela olmaydi. O‘zidan oldingi so‘z bilan birga bir so‘roqqa javob bo‘lib, bitta gap bo‘lagi bo‘lib keladi: Nonushtada ukam bilan o‘tirdim - kim bilan? so‘rog‘iga javob bo‘lib, to‘ldiruvchi vazifasida kelgan.

Ko'makchilar kelib chiqishiga ko'ra ikki xil bo'ladi. Sof ko'makchilar: uchun, kabi, sari, sayin, singari, uzra, haqida, qadar, yanglig'.

Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar: tomon, qarab, bo'yi, bo'ylab, keyin, chog'i, osha, misoli, ilgari, burun, ichra...

135-mashq. Gaplarni ko'chiring. Ko'makchi va bog'lovchilarning tagiga chizib, ma'nosini izohlang.

1. Ko'z oldiga goh mijiqlangan qog'ozdek yuz-ko'zini ajin bosgan Ohistaxon, goh xuddi o'zining yigitligini eslatgan, o'zidek azamat, hozir ayblanib, sud zalida boshini egib o'tirgan Himmatilla keladi (Sh.) 2. Hilola o'zining qizara boshlaganini payqab, deraza tomonga qarab oldi (O'.H.). 3. Ismat bobo hassasi bilan eshikni ochib kirib keldi. 4. U kechgacha ish ustida o'tirdi. 5. Bolalar darsdan so'ng uylari tomon yo'l oldilar. 6. Kechga tomon osmonni quyuk bulut qopladi, lekin yomg'ir yog'madi. 7. O'quvchilar to'planishdi va to'garak mashg'uloti boshlandi.

136-mashq. Ko'makchilarni topib, tagiga chizing. Qaysi kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanganini va ma'nosini tushuntiring.

1. Ismat bobo hassasi bilan eshikni ochib kirib keldi. 2. Yerni traktor bilan haydaydilar. 3. Biz paxtakormiz, suyagimiz mehnat bilan qotgan. 4. Avtobus shahar markaziga kirib borgan sari yo'lovchi ko'payar edi. 5. Bu kitobni ukam uchun oldim. 6. Ular sharqirab oqayotgan soy tomon yo'l yurib ketdilar. 7. Sog'lom bo'lish uchun badan tarbiya bilan shug'ullanish lozim. 8. U kechgacha ish ustida o'tirdi. 9. Shokir qushni hovli orqali ko'chaga chiqarib yubordi. 10. Mashina daryo yoqalab sekin yurib ketdi.

Bilib oling! Bog'lovchi gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi.

Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar.**

Teng bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini (Kecha qiziqarli va mazmunli o'tdi) hamda qo'shma gap tarkibidagi teng huquqli sodda gaplarni (quyosh chiqdi, lekin qorlar erimadi) bog'laydi. Ular biriktiruv, zidlov, ayiruv bog'lovchilari kabi turlarga bo'linadi.

1. Biriktiruv bog'lovchilari: **va, ham, hamda.** *Qo'ngiroq chalindi va dars boshlandi.*

2. Zidlov bog'lovchilari: **ammo, lekin, biroq, holbuki, balki.** Bulardan oldin hamisha vergul qo'yiladi. *E'tiroz bildirmoqchi bo'lib og'iz juftladi, lekin jur'at qilolmadi.*

3. Ayiruv bog'lovchilari: **yo, yoki, goh, yoxud, ba'zan, yoinki, dam-dam, goh-goh, yo...yo.** Go'dak dam onasiga, dam opasiga qarab talpinar edi.

Ergashtiruvchi bog'lovchilar ko'pincha qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Aniqlov bog'lovchilari: **ya'ni, -ki (-kim).** *Shunday kuylaginki, quloqlar qomatga kelsin.*

2. Sabab bog'lovchilari: **chunki, shuning uchun.** *Ko'chatlarni yaxshi parvarish qildik, shuning uchun ular tez o'sa boshladi.*

3. Shart bog'lovchilari: **agar, garchi, mabodo, basharti.** *Agar xotiram pand bermaganda, albatta, uni tanigan bo'lardim.*

Yuklama ayrim so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llanadi. So'z yuklama va qo'shimcha yuklamalar mavjud.

Qo'shimcha yuklamalar: **-a (-ya), -mi, -chi, -oq (-yoq), -ki (-kim), -gina, -dir, -u (-yu), -ku, -da.** Bu yuklamalar o'zi qo'shilayotgan so'zga qo'shib (**-mi, -oq, -yoq:** aytdimi? Boriboq, qurgandayoq) va chiziqcha bilan ajratib (**-chi, -u, -yu, -a, -ya, -da:** sen-chi? Aytdi-yu ketdi, turdi-da ketdi) yoziladi.

So'z yuklamalar: **faqat, axir, hatto, na - na, naq, nahotki, ham, xolos.**

Yuklamalar ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. So'roq yuklamalari: **-mi, -chi, -a (-ya).** So'roq yuklamasi tugagan gaplar oxirida so'roq belgi qo'yiladi. Sen bahorni sog'inmadingmi?

2. Ta'kid yuklamalari: **-ku, -da, -ki.** Hilola bir nafas jim bordi-da, hozirgina ekranda ko'rgan voqealardan yana hayajonlanib ketdi.

3. Ayiruv yuklamalari: **-gina, faqat, xolos.** Kechaga faqat Karimgina kelmadi.

4. Kuchaytiruv yuklamalari: **axir, hatto, tim, qoq, liq, lim, g'irt, g'arq, jiqqa, nahotki.** Nahotki ish shu qadar jiddiy bo'lsa?.

137-mashq. Gaplarni o'qing. Yuklamaning turini aniqlang.

1. Qiziq xalqimiz bor-da, har narsadan go'zallik, o'ziga xoslik qidiradi. (Sh.). 2. Hilola hikoyani o'qidi-yu, ko'nglida og'ir g'ashlik uyg'ondi. (O'.H.). 3. – Siz-chi? – Abror Shukurovich bu gapni bekor aytganini aytib bo'qqanidan keyin tushundi-yu, tilini tishladi. (O.Y.). 4. ..Biroq qirg'oqqa ozgina qolganda xatar borligini payqab qoldi-yu, dumini bir siltab hovuz bo'yidagi olomonni shalabbo qildi-da, suvga sho'ng'idi. (O.Y.). 5. Akamdan naq balolarga qolaman. 6. Uning qulog'iga

na bolaning sho‘x qiyqirig‘i, na atrofdagilarning olqishlari kirardi. 7. Ishdan so‘ng uyga kelgandir. 8. Tug‘ilgan kunga Rustamgina kela olmadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Yordamchi so‘zlar deb nimaga aytiladi? Ular nechta?
2. Ko‘makchining ta‘rifini ayting va misollar keltiring.
3. Ko‘makchilarning grammatik xususiyatlari haqida gapiring.
4. Ko‘makchilar kelib chiqishiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
5. Bog‘lovchi deb nimaga aytiladi?
6. Bog‘lovchilar vazifasiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
7. Teng bog‘lovchilarning turlari haqida so‘zlang.
8. Ergashtiruvchi bog‘lovchilarning teng bog‘lovchilardan qanday farqi bor?
9. So‘z yuklama va qo‘shimcha yuklamalar haqida ma‘lumot bering.
10. Yuklamalarning yozilishi haqida izoh bering.

Test

1. Ot, olmosh, son, harakat nomi, sifatdoshlardan keyin kelib, ularning boshqa so‘z bilan bog‘lanishini bildirishga xizmat qiladigan so‘z turkumi

A) sifat;	B) ko‘makchi;
C) bog‘lovchi;	D) yuklama.

2. *Kabi* ko‘makchisiga sinonim bo‘lgan so‘zlar qatorini aniqlang:

A) misol, bilan, uchun;	B) singari, uchun, tamom;
C) yanglig‘, sari, misol;	D) misol, singari, yanglig‘.

3. Berilgan gapdagi bog‘lovchi turini aniqlang. *Qamishlar orasidan goh boshi ko‘rinar, goh suvga shung‘igandek yo‘q bo‘lib ketardi.*

- A) ayiruv bog‘lovchisi;
B) ergashtiruvchi bog‘lovchi;
C) zidlov bog‘lovchisi;
D) chog‘ishtiruv bog‘lovchisi.

4. Quyidagi gapda ko‘makchining qanday ma‘no uchun xizmat qilayotganini aniqlang. *Bahorga qadar sabr qilishga to‘g‘ri keladi.*

A) sabab;	B) payt;
C) chegara;	D) holat.

5. *Axir, Marg‘ilonda bizning ham shunday kelinimiz bor ekan-u, bilmay yurgan ekanmiz-da.* Gapdagi yuklamalar sonini aniqlang.

A) 3 ta;	B) 4 ta;	C) 2 ta;	D) 5 ta.

6. So‘roq yuklamalari qaysi gap tarkibida qo‘llangan?

- A) Boshqalarning ishiga aloqam yo‘qmi?
- B) Oppoq palatkalarda kimlar yashaydi?
- C) So‘zingiz so‘z-a?
- D) A va C.

7. Zidlov bog‘lovchilari qo‘llangan gapni aniqlang.

- A) Tuzsiz va sho‘r ovqatlar bemaza bo‘ladi;
- B) Dunyoda yaxshi kitoblar ko‘p, lekin bu kitoblar uni o‘qib biladigan kishilar uchungina yaxshidir;
- C) Na mashina boradi, na arava;
- D) Zidlov bog‘lovchisi hech bir gapda qo‘llanmagan.

8. Ko‘makchi ishtirok etgan gapni toping.

- A) Lampani nima bilan almashtirish mumkin ekan?
- B) Bolalar daryo tomon ketdilar;
- C) Ishonginki, zafar ila qaytgum;
- D) A, V, C.

9. Ko‘makchi qatnashmagan gapni toping.

- A) Mashina daryo yoqalab sekin yurib ketdi;
- B) Tabiat-la oshno qalblarmiz;
- C) Abadiydur Vatan-chun fido bo‘lganlar;
- D) Barcha gaplarda ko‘makchi ishtirok etgan.

10. Ayiruv bog‘lovchilari qo‘llangan gapni toping.

- A) Malika na yurib charchaydi, na sovuqdan shikoyat qiladi;
- B) Tinchlik va ozodlik - uning qo‘shig‘i;
- C) Dam salobatli, dam jozibador yangrovchi tanbur sadosi tinglovchini go‘yo sehrli qayig‘i bilan allaqanday maftunkor sohil sari boshlar, goh tebratib, goh to‘lqinlatib borardi;
- D) Gaplarda ayiruv bog‘lovchilari qo‘llanmagan.

ALOHIDA OLINGAN SO‘ZLAR: MODAL, UNDOV VA TAQLIDIY SO‘ZLAR

Bilib oling. So‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan munosabatini bildirgan so‘zlar modal so‘zlar deb ataladi. M: Ehtimol, xatosini tushungandir.

Modal so‘zlar mustaqil so‘zlar kabi predmet, belgi, harakat va shu kabilarni atamaydi, gap bo‘lagi bo‘lib kela olmaydi. Ular gapda kirish bo‘lak vazifasida keladi.

Modal so‘zlarning ko‘pchiligi mustaqil so‘zlardan o‘sib chiqqan:

1. Otdan: aftidan, ehtimol, chog‘i, chamasi, mazmuni, haqiqatan, darhaqiqat.

2. Sifatdan: so‘zsiz, shubhasiz, tabiiy, rosti, ochig‘i, to‘g‘rirog‘i, ma‘lumki.

3. Ravishdan: chindan, albatta, rostdan.

4. Bog‘lovchidan: balki.

5. Fe‘ldan: keling, qo‘ying, qo‘yingki, deylik, demak, olaylik.

6. Olmoshdan: o‘z-o‘zidan, harqalay.

7. Sintaktik birliklardan: baribir, nafsilambriga, har holda, holbuki, ishqilib.

138-mashq. Modal so‘zlarni topib, ma‘nosini izohlang.

1. – Balki, bu ajablanarli holni o‘ylab ko‘rgandirsiz, deyman. (T.Mal.)
2. Ehson, hech shubhasiz uning yozuvchilik ishidagi kamoloti va o‘qishi qanday ekanini bilmoqchi. (A.Q.) 3. Albatta, bu sog‘ingan qishlog‘i manzaralariga to‘yishdan, yor-birodarlari bilan diydor ko‘rishishdan. (S.A.) 4. – Bilmadim, juda zarur shekilli, «oldingga solib kel» degan ekanlar. (Ch.) 5. Ehtimol, – dedi Otabek va nima uchundir g‘ayri ixtiyoriy bir tebrandi. (A.Qod.) 6. ... Xullas, paxtachiligimizda, xususan, uning seleksiyasida g‘oyat muhim kashfiyot yuzaga kelayotganini, g‘oyat muhim hikmat tug‘ilayotganini his qilib turibman. (O‘.U.) 7. – Demak, mening vazifam ariza ko‘rish bilan daraxt o‘tqazish ekan-da? (Sh.R.) 8. Domla anglayolmadi, shekilli, mirzaning so‘nggi so‘zini savol shaklida qaytardi. (Ch.) 9. – Menimcha, u sizni yomon ko‘rmasa kerak. (A.Q.)

139-mashq. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning gapda ifodalanayotgan fikrga so‘zlovchining qanday munosabatini bildirayotganini aniqlang.

1. – Yo‘q, domla, bunday emas. Albatta, bu harakat bor, ammo, nazarimda tarqoq. (A.Q.) 2. – Haqiqatan, mirza, dag‘alligim bor, – kuladi boy. (O.) 3. Ehtimol, shu o‘tirish bahonasi bilan fan haqida, uning kelajagi va xilma-xil muammolari haqida bahs yuritilar. (O‘.U.) 4. Darhaqiqat, qo‘riq va bo‘z yerlar poyonsiz edi. (Sh.R.) 5. Menimcha, bu yolg‘on bo‘lsa kerak. (X.T.) 6. – Juda yaxshi. Demak, tezlat sin, shunday deb yozing direktorga. (Sh.) 7. Chamasi,

barvaqt bo‘lishiga qaramasdan, nevaralari uxlab qolishgan. (O.Y.) 8. – Mehmon ertaga ketadi *shekilli*, kuzatmaymizmi? (T.Mal.) 9. *To‘g‘ri*, G‘ulomjon shu dam kecha ashula aytgan yerida, saman ustida xomush bo‘lib turardi (M.I.).

Bilib oling. His-hayajon, buyruq-xitob, haydash-chaqirish ma’nolarini ifodalaydigan so‘zlarga undov so‘zlar deyiladi.

Yozuvda undov so‘zlardan keyin vergul qo‘yiladi. Undalmalardan oldin kelganda esa undan keyin vergul qo‘yiladi. Undovlar boshqa so‘zlar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi.

Undovlar ma’no jihatdan ikki turli bo‘ladi:

1. His-hayajon undovlari. 2. Buyruq-xitob undovlari.

His-hayajon undovlari kishilarning erkalash-erkalanish, sevinch, hayratlanish, mamnunlik, g‘ururlanish, ogohlantirish kabi hissiyotlarini ifodalaydi: *iye, o, voy, eh, hay-hay, o‘, voh-voh* kabi.

Buyruq-xitob undovlari kishilarning e’tiborini tortish, parranda yoki hayvonlarni haydash, ish bajarishga undash, harakatdan to‘xtatish kabi ma’nolarni ifodalaydi: *hey, hoy, allo, ey, kisht, ishsh, bah-bah, tu-tu-tu, qurey-qurey, chuh* kabi.

ESDA TUTING.

His hayajon undovlarining o‘zi undov gap bo‘lib kelishi yoki gap tarkibida kelib, uni undov gapga aylantirishi mumkin. Bunday gaplarning oxirida doimo undov belgisi qo‘yiladi.

140-mashq. Undov so‘zlarni topib, turlarini ayting. Avval his-hayajon undovlari qatnashgan, keyin buyruq – xitob undovlari qatnashgan gaplarni ko‘chirib, undovlarning tagiga chizing.

1. – Hay-hay, tavba degin, qizim! – ko‘zlarini alaytirdi otasi. (O.)
2. – Voy, nega unaqa deysiz! Tavba deng! Sizga nima bo‘ldi? Sizga nima bo‘ldi. (S.A.) 3. «Vodarig‘! Boshimda tag‘in ne savdolar bor?...» (O.Y.) 4. «Ey qo‘ying, boshimni og‘ritmang sizsiz ham dardim oshib-toshib yotibdi», dedim-a?! (O‘.U.) 5. – Voy-bo‘, ariqda suv yo‘qmi, qizim, – deb Shermat o‘rnidan irg‘ib turdi. (O.) 6. O, yo‘q, bunday qalbni ko‘ra bilish uchun bunday qalbgaga ega bo‘lish kerak. (M.I.) 7. – Ofarin! juda to‘g‘ri o‘xshatdingiz. Qalay, eksponatlarga boymi... boyitishibdimi? (Sh.) 8. – Eh, attang, attang, qanday beg‘amlik! – dedi u jahli chiqib. (Sh.R.) 9. – Hoy, birodar, turing, shaharga keldik, deb uyg‘otib, qoldi. (M.I.) 10. – Ey, muhtaram domla! ... – dedi va chetlanib yo‘l berdi. (A.Q.) 11. – «Oy kabi yuzlar, kulib boqishlar, cho‘chib qochishlar... Uff» (A.Qod.) 12. Rahmat! So‘zimizni yerda qoldirmabsiz. Keling qani? Ey, attang! Shu bahona bilan tanishib olardik. (Sh.) 13. – E, qandingni ur, azamat, o‘zimizda bor ediku, ovora bo‘psan-da. (Sh.R.) 14. – Balli, mana endi o‘zingizga keldingiz. Mana bu yigit kishining ishi! (O.) 15. – Ofarin!, yo‘limiz

bir, to‘g‘ri gap! – qichqirdi orqadan rus tilini tuzukkina tushunadigan bir usta.
(O.)

141-mashq. Iye, o, voy, eh, hay-hay, o‘, voh-voh undovlarini qatnashtirib gaplar tuzing Bular qanday undovlar ekanini ayting.

Bilib oling. Turli tovush yoki harakat-holatga taqlidni bildiruvchi so‘zlar **taqlid so‘zlar** deyiladi. Ma‘nosiga ko‘ra taqlid so‘zlar ikkiga bo‘linadi:

1. Tovushga taqlid: qars-qars, gumbur-gumbur, chug‘ur-chug‘ur, taq-tuq, g‘arch-g‘urch kabi.

2. Harakat-holatga taqlid: apil-tapil, milt-milt, g‘uj-g‘uj, yalt-yult kabi. Taqlid so‘zlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qo‘llanadi. Juft va takrorlangan taqlid so‘zlar orasiga chiziqcha qo‘yiladi.

Tovushga taqlid so‘zlar ba‘zan otlashib, ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qiladi va ega, qaratqich aniqlovchi hamda to‘ldiruvchi vazifalarini bajaradi: *Odamlarning g‘ovur-g‘ovuri bosildi. Yuragining duk-dukini eshitdi. Chug‘ur-chug‘urning to‘xtashi amri mahol.*

142-mashq. Taqlid so‘zlarni topib, ma‘nosiga ko‘ra ajrating va jadvalga joylashtiring.

1. Ona uning qirt-qirt qilib saqol qirishiga qarab ich-etini yeb o‘tirardi. (S.A.) 2. Tanga yoqadigan erta bahor shabadasi g‘ir-g‘ir esib, odam ko‘ngliga allaqanday tuyg‘ular soladi. (S.A.) 3. Javob o‘rniga eshik zulfinlarining sharaqshurug‘i eshitildi. (O.Y.) 4. Darhaqiqat, o‘rik bu yil misli ko‘rilmagan darajada sergul bo‘ldi, katta-kichik novdalar shig‘il-shig‘il gulga ko‘milib, endigina kurtakdan chiqqan nimjon yaproqlarni ham yashirgan edi. (Sh.R.) 5. Suruvlar g‘uj-g‘uj bo‘lib kelayotganiga qaraganda yoyilib yurgan qo‘ylar emas. (P.Q.) 6. Otin bibi darang-during qilib sandiqni ochdi. (O.) 7. Qizlar sekin shivirlashib piq-piq kulib qo‘yardilar. (O.) 8. – Kishanning kalitini ber! – dedi erkaklardan biri qo‘rqanidan dag‘-dag‘ titray boshlagan saqolli soldatga. (M.I.) 9. Uyiga qaytsa, maktabda duv-duv gap. (Sh.) 10. Saroy qop-qorong‘i tinch uyquda ammo, bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kurt-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xo‘rozlarning qichqirishlarigina buzar edilar. (A.Qod.)

<i>Tovushga taqlid so‘zlar</i>	<i>Harakat-holatga taqlid so‘zlar</i>

143-mashq. Quyidagi taqlid soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing, ularning ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Gumbur-gumbur, chugʻur-chugʻur, apil-tapil, milt-milt, gʻuj-gʻuj, yalt-yult, taq- tuq,

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Modal soʻzlar deb nimaga aytiladi?
2. Modal soʻzlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Fikrning aniqligi, qatʼiylik, ishonch maʼnolarini ifodalaydigan modal soʻzlarga misollar keltiring.
4. *Ehtimol, balki, chogʻi, chamasi* kabi modal soʻzlar qanday maʼnolarni ifodalaydi?
5. Modal soʻzlar gapda qanday vazifa bajaradi?
6. Mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqan modal soʻzlar haqida gapiring.
7. Modal soʻzlarning sintaktik vazifasi haqida gapiring.
8. Undov soʻzlarning taʼrifini ayting.
9. Undovlarning turlari haqida gapiring.
10. His-hayajon undovlari haqida soʻzlab bering.
11. Undovlar qanday soʻzlar bilan qoʻllanadi?
12. Haydash-chaqirish undovlari haqida gapiring.
13. Undovlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanadi?
14. Undovlarning sintaktik vazifalari haqida gapiring.
15. Tovushga taqlid soʻzlar haqida gapiring.
16. Holatga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang.
17. Taqlid soʻzlarning otlashishi haqida gapiring.
18. Taqlid soʻzlarning sintaktik xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuni oʻzlashtirish uchun mustaqil topshiriq

1. **"Bizning vatanimiz – Oʻzbekiston"** mavzusida ijodiy matn tuzing.
2. Matnda modal, undov va taqlidiy soʻzlardan foydalaning.
3. Modal, undov va taqlidiy soʻzlarni qatnashtirib 10ta test tuzing.

Test

1. Qaysi gapda modal soʻz qatnashgan?

- A) Har bir ishning chamasi boʻladi, har daryoning kemasi;
- B) Xatning mazmuni shunday edi;
- C) Tabiiy, Xushroʻyning feʼlini yaxshi bilgan ota-onasi unga hech narsani aytmaydi;
- D) Shoʻx kuy yangragach, qizlarning oʻyinga tushishlari tabiiy.

2. Modal soʻzlarning morfologik xususiyatlari qaysi qatorda koʻrsatilgan?

- A) kirish soʻz vazifasida keladi;
- B) modal maʼnolarni anglatish uchun xizmat qiladi;
- C) morfologik jihatdan oʻzgarmaydi;
- D) A va B.

3. Modal soʻzlarning sintaktik belgisi qaysi qatorda berilgan?

- A) morfologik jihatdan oʻzgarmaslik;
- B) undalma vazifasida kelishi;
- C) kirish soʻz vazifasida kelishi;
- D) ikkinchi darajali boʻlaklar vazifasida kelishi.

4. Oʻzaro sinonim boʻlgan modal soʻzlar qatnashgan gapni aniqlang.

- A) Oʻshanda bahor fasli edi, shekilli;
- B) Ehtimol xatosini tushungandir;
- C) Balki, bu gapning oʻrni emasdir;
- D) A, V, C.

5. Qaysi qatordagi soʻz chamasi modal soʻziga sinonim boʻla oladi?

- A) balki B) darvoqe C) har qalay D) tabiiy

6. Voy undovi qanday maʼno nozikliklarini bildiradi?

- A) havas, zavq B) qoʻrquv, alam
- C) qaygʻu, tashvish D) yuqoridagilarning barchasi

7. "Uh-hu, na muncha katta ketdingiz?" gapidagi undov soʻz qaysi maʼnoni anglatayapti?

- A) faxrlanish B) eʼtiroz
- C) mensimaslik D) qoyil qolish

8. Hayvon, parranda kabilarni kelish, ketish, toʻxtash kabilarga undashni bildiruvchi soʻzlar qaysi soʻz turkumiga oid boʻladi?

- A) taqlid soʻzlar B) modal soʻzlar
- C) undov soʻzlar D) ot

9. Tarkibida his-hayajon undovi boʻlgan gaplarni belgilang.

- A) Xay, Oynisa buvingni chaqir.
- B) Oʻglim, umringizdan baraka toping.
- C) Voy, nega qullik qilishar ekan?
- D) A va C

10. Tarkibida haydash-chaqirish undovi boʻlgan gapni aniqlang.

- A) Voy, oyijonim keldilar!
- B) "Chu" deb otini savaladi;
- C) Oʻshanda bahor fasli edi, shekilli;
- D) Sen ham shu uyning bekasisan.

11. Gap tarkibidagi tovushga taqlid soʻzlarni toping.

- A) U kishi hiring-hiring kulardi;
- V) Ter oqardi manglayida duv-duv;
- C) Tun sukunatini ot tuyoqlarining dupuri buzdi;
- D) A va D.

12. Otlashgan taqlid soʻz qaysi gap tarkibida qoʻllangan?

- A) Yomon ishning oxiri voy;
- B) Suvning shildir-shildiri kuchaydi;
- C) Karnayning gʻat-gʻati quloqlarni qomatga keltirdi;
- D) B va C.

13. Qaysi xususiyat taqlid soʻzlarga xos emas?

- A) Taqlid soʻzlar yakka holda qoʻllanishi mumkin;
- B) Taqlid soʻzlar juft yoki takror holda qoʻllanishi mumkin;
- C) Taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi;
- D) Koʻrsatilgan barcha xususiyatlar taqlid soʻzlarga xos.

14. Gapda hol vazifasida kelgan taqlid soʻzni toping.

- A) Abdurasul bilan Xolmurodning kirib kelishlari quvnoq gʻovur-gʻuvurning bosilishiga sabab boʻldi;
- B) Ola qargʻalar yaxlagan qanotlarini shaq-shaq urishadi;
- C) Yuragi bir onda gurs-gurs urdi;
- D) B va C.

15. Oydinda chiroyli yiltiragan chillaki luchchak shaftolilar duv-duv toʻkildi. Ushbu gapdagi taqlid soʻzning sintaktik vazifasini aniqlang.

A) aniqlovchi;	B) hol;
C) toʻldiruvchi;	D) ega.

16. Davradagilar shivir-shivir gap boshlashdi. Ushbu gapdagi shivir-shivir soʻzi qaysi soʻz turkumiga mansub?

A) undov soʻz;	B) taqlid soʻz;
C) modal soʻz;	D) takror soʻz.

ILOVALAR

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da belgilab berilganidek, ta’lim jarayonida yangi o’qitish texnologiyalari va faol metodlarni qo’llash orqali bo’lajak kadrlarning ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, yangi bilimlarni mustaqil egallash qobiliyatini rivojlantirishga erishish mumkin.

O’qitishda yangi pedagogik, innovatsion, interfaol texnologiyalarga asoslangan ta’limning an’anaviy ta’limga qaraganda ancha yuqori samara berishi, mazkur texnologiyalar o’quvchilarning bilish imkoniyatlarini, ijodiy qobiliyatlarini va amaliy ko’nikmalarini rivojlantirishi, ularning mustaqil fikr yuritishini tashkil etishda samara berishi o’z isbotini topmoqda.

Innovatsion texnologiyalar ta’lim mazmunining barcha (bilim, ko’nikma, malaka, kompetensiya) komponentlarini o’zlashtirishga ijobiy ta’sir etadi. Ular o’quvchilarga fanlar uchun juda muhim bo’lgan holatlar, ya’ni mustaqil muammoni ko’rish, uni ifodalash, yechish yo’llarini topishga imkoniyat beradi.

Ta’limda interfaol metod – o’quvchi bilan o’qituvchi o’rtasida ta’limni o’zlashtirish munosabatlarini kuchaytirish, faollashtirish demakdir. Mazkur metodlar hamkorlikda ishlash vositasida dars samaradorligini oshirishga yordam beradi.

“Aytsang, unutaman, ko’rsatsang, eslab qolaman, o’zim bajarsam, anglab yetaman” – degan edi xitoy faylasufi Konfutsiy. Haqiqatan ham o’quvchilarga dars jarayonida mavzuga doir taqdimot va ko’rgazmali qurollardan tashqari, ayrim topshiriqlarni bajarish uchun o’zlariga imkoniyat yaratib berish kerak. Bunda o’yin metodlari juda qo’l keladi.

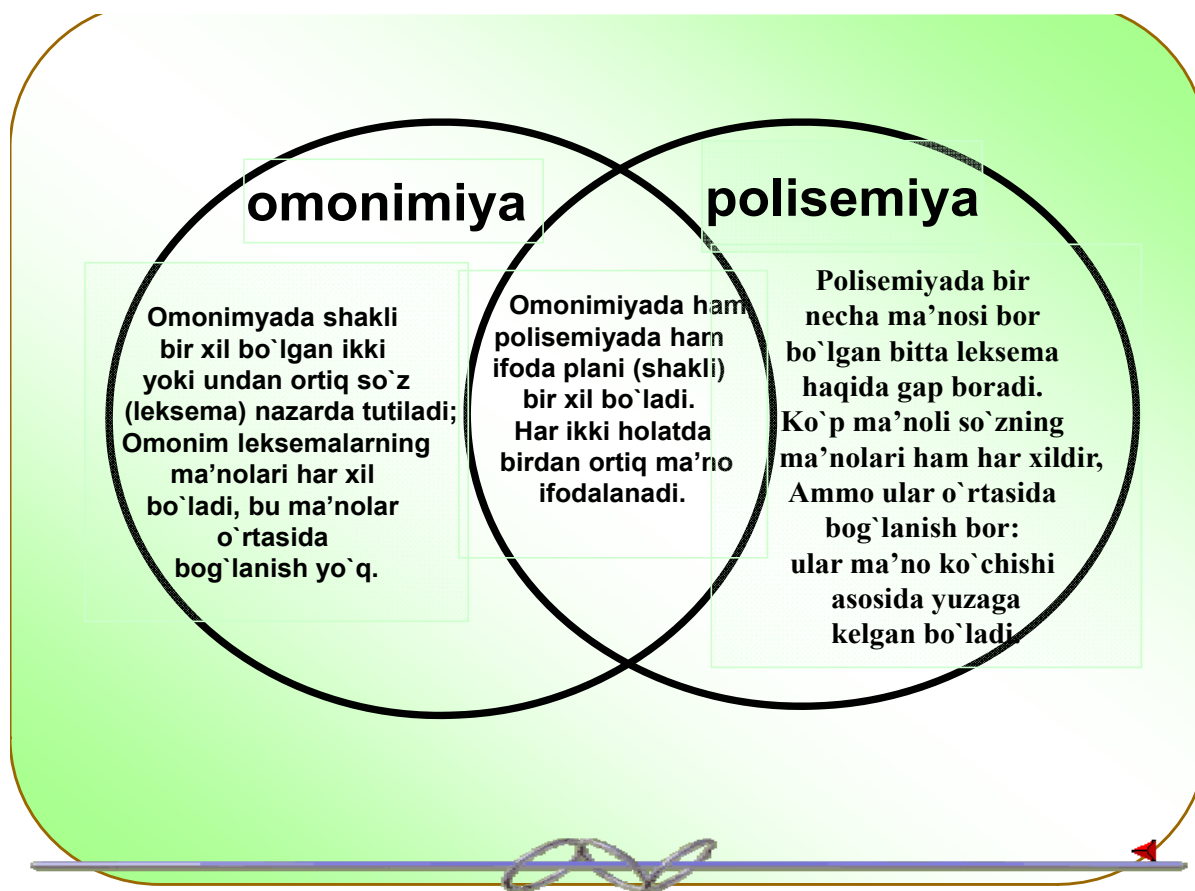
Quyida ona tili darslarida qo’llash mumkin bo’lgan metodlarning ayrimlaridan namunalar keltiramiz.

Akademik litseyda o’quvchilarga “Ona tili” fanini o’qitishda quyidagi interfaol metodlardan foydalanish mumkin.

“Venn diagramma”si – grafik ko’rinishda bo’lib, olingan natijalarni umumlashtirib, ulardan bir butun xulosa chiqarishda, ikki va undan ortiq predmetni tahlil qilish va o’rganishda qo’llaniladi. Diagramma ikki va undan ortiq aylananing kesishmasidan hosil bo’ladi.

Maqsad: ikki va undan ortiq predmet va tushunchalarni taqqoslashda, turli va umumiy tomonlarini aniqlash va baholashga oid bilim va ko’nikmalarni shakllantirish.

“VENN DIAGRAMMA”

“Sinkveyn” texnologiyasi – besh qatordan iborat bo‘lib, unda bir tushuncha haqida axborot beriladi. Birinchi qatorda mavzu (kalit so‘z) beriladi, ikkinchi qatorda unga bir yoki ikkita aniqlovchi tanlanadi. Uchinchi qator harakat-holat (fe‘l) bildiruvchi so‘z bilan to‘ldiriladi. To‘rtinchi qatorda so‘z har xil usul bilan yoyiq gapga aylantiriladi. Beshinchi qatorda kalit so‘zning ma‘nodoshi (sinonimi) keltiriladi. Bu metodni ma‘nodosh so‘zlar mavzusida qo‘llash mumkin.

“Sinkveyn” usulidagi topshiriqlarga namunalar:

1. Mavzu (ot): oila.
2. Mavzu belgisi (sifat): muqaddas, katta.
3. Mavzuni yorituvchi harakat(fe‘l): yashaydi, boshqaradi, gurkiraydi.
4. Mavzuga oid 4 so‘zdan iborat gap: Oila davlatning mustahkam debochasidir.
5. Mavzuga oid sinonim : Xonadon.

S I N K V E Y N

Orzu

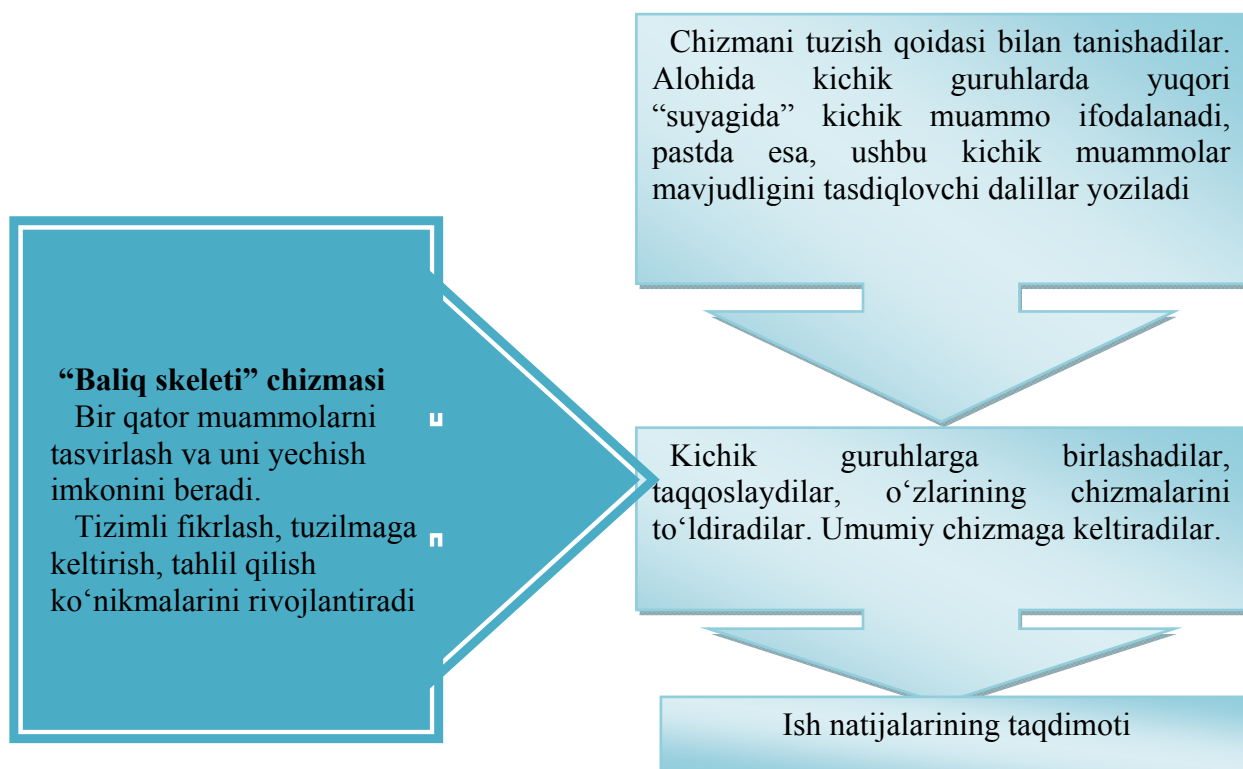
ShIrIn orzu

Shirin orzuga cho'mdi

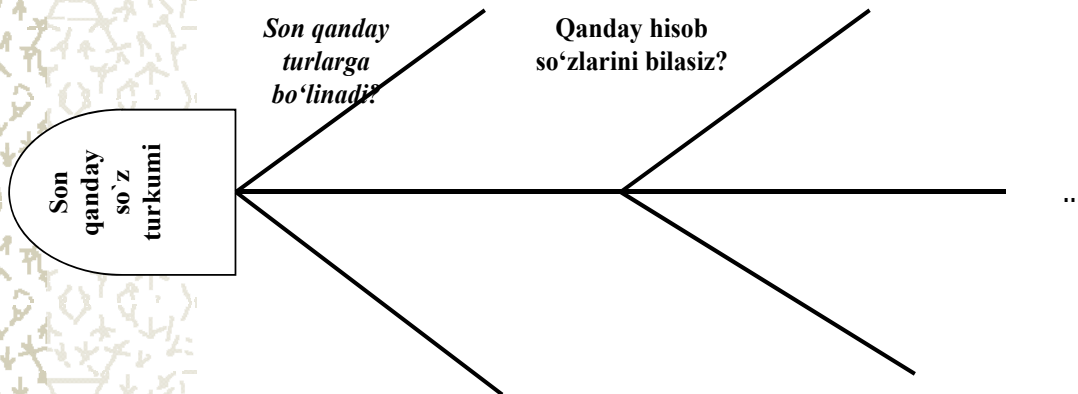
Saida ShIrIn Orzular Og'ushiga
cho'mdi

Niyat

Baliq skeleti

“Baliq skleti” chizmasi - bir qator muammolarni tasvirlash va uni yechish imkonini beradi (lavha)

B/BX/B JADVALI

B/BX/B JADVALI- Bilaman/
Bilishni xohlayman/Bilib oldim.
Mavzu, matn, boʻlim boʻyicha
izlanuvchilikni olib borish
imkonini beradi.
Tizimli fikrlash, tuzilmaga
keltirish, tahlil qilish
koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar.
Alohida kichik guruhlarda jadvalni
rasmiylashtiradilar.

“Mavzu boʻyicha nimalarni bilasiz” va “Nimani
bilishni xohlaysiz” degan savollarga javob
beradilar (oldindagi ish uchun yoʻnaltiruvchi asos
yaratiladi). Jadvalning 1 va 2 boʻlimlarini
toʻldiradilar.

Maʼruzani tinglaydilar, mustaqil oʻqiydilar.

Mustaqil kichik guruhlarda jadvalning 3
boʻlimni toʻldiradilar.

“Shakldosh soʻzlar izohi”ga doir BBB jadvali

Bilaman	Bildim	Bilishni xohlayman
KUNDA – toʻnka. KUNDA rvsh – har kuni. KUNDA – yoʻgʻoch kishan.	ALAM (a) – bayroq, tugʻ. ALAM (a) – bayroq, tugʻ. ALAM (a) – jismoniy yoki ruhiy azob; qasos; gʻazab.	BAHR (a) – ANBAR (a) –
QUV – mugʻombir, ayyor. QUV – oqqushning bir turi. QUV – rvsh. kutilmaganda, behad, (rangi quv oqardi) QUV – yugurtirib haydamoq.	LANGAR (f-t) – dorboz qoʻlida tutgan muvozanat choʻpi. LANGAR (f-t) – dorboz qoʻlida tutgan muvozanat choʻpi. LANGAR (f-t) – kema bogʻlab qoʻyladigan moslama, changak.	ARISH – LAVA (r) –
DOM (a) – tuzoq, sirtmoq. DOM (a) – tuzoq, sirtmoq. DOM – darak.	SUR- dudlangan, qoqlangan. SUR (f-t) surx (qizil) soʻzining buzilgan shakli. SUR – bezbet, bez. SUR – sheva salobat.	LOM – XASM (a) –

“MUAMMOLI VAZIYAT” metodi. Ushbu uslub muammo turini, kelib chiqish sabablarini aniqlash va vaziyatdan chiqib ketish harakatlarini izlab topish imkonini beradi. Oʻquvchilarni muammo ustida ishlashga undaydi. Mantiqiy xulosalar chiqarishga yoʻnaltiradi.

<i>«Muammoli vaziyat» turi</i>	<i>«Muammoli vaziyat» sabablari</i>	<i>Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari</i>
1. Sheva soʻzlarni qoʻllash.	1.1. Adabiy tilni bilmaslik. 1.2. Adabiy til qoidalariga amal qilmaslik. 1.3. Aynan shu soʻzning adabiy tildagi muqobilini bilmaslik.	1.1. Adabiy tilni oʻrganish. 1.2. Adabiy til qoidalariga amal qilish. 1.3. Lugʻat boyligini oʻstirish.
2. Jargonlarni qoʻllash.	2.1. Oliftagarchilik. 2.2. Odamlar eʼtiborini tortishga qiziqish. 2.3. Oʻzini bilimdon koʻrsatish.	2.1. Maʼnaviy tarbiyani kuchaytirish. 2.2. Soʻzlashish madaniyatini oʻrgatish. 2.3. Insonlarni hurmat qilishga oʻrgatish.

Oʻquvchilar tomonidan “Kecha va kunduz” romani asosida tuzilgan glossariyda keltirilgan tarixiy va eskirgan soʻzlar asosida **BLITS-SOʻROV** oʻtkazish (kichik guruhlarda).

Soʻz	Maʼnosi	Javob
Pir	Masjid ichidagi maxsus xona	2
Misvak	Din rahbari, mazhab boshligʻi	4
Xonaqoh	Don, gʻalla bilan savdo qiladigan bozor	1
Kappon	Tish tozalagich	3

“SOʻZLAR XAZINASI” oʻyini. Bu oʻyin sharti boʻyicha jadvalda keltirilgan soʻzlarni soʻralgan tartibga koʻra berilgan siralarga toʻgʻri joylashtirish kerak.

Manosiga koʻra

1. Joʻyak(6ta soʻz)
(hajm~koʻlamining ortib borishiga koʻra)
2. Joʻn(3ta soʻz)
(tarkib tuzilishining darajasiga koʻra)
3. Jilmoq.....(7ta soʻz)
(harakat tezligining oshib borishiga koʻra)

Bo'yog'iga ko'ra

4. Jahl.....(5ta so'z)
(belgini kuchli ifodalashiga ko'ra)
5. Jilmaymoq.....(5ta so'z)
(harakatning kuchliligiga ko'ra)
6. Janjal..... (5ta so'z)
(tushuncha belgisini kuchli ifodalashiga ko'ra)
7. Jirkanch..... (4ta so'z)
(salbiylik bo'yog'ining ortiqqligiga ko'ra)
8. Juda.....(6ta so'z)
(qo'llanish doirasining keng~torligiga ko'ra)
9. Jonlanish..... (3ta so'z)
(tushuncha belgisini keng ifodalashiga ko'ra)
10. Jilmaymoq.....(7ta so'z)
(kulish harakatidagi salbiylik belgisining kuchliligiga ko'ra)
11. Jinni(3ta so'z)
(belgini kuchli ifodalash darajasiga ko'ra)

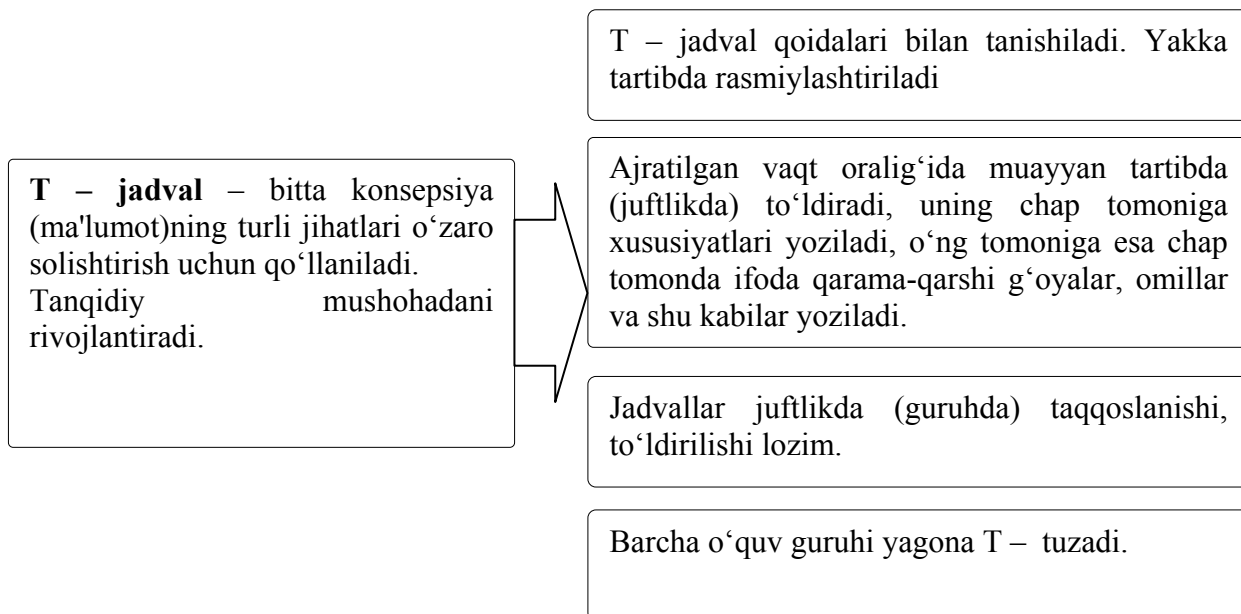
Jami: 54 ta so'z

So'zlar xazinas

N	1	2	3	4	5
1	tirjaymoq	devona	uyg'onish	kanal	Telba
2	rivojlanish	rosa	dengiz	iljaymoq	Yurmoq
3	o'rmalamoq	sodda	irshaymoq	nafrat	Mashmasha
4	benihoya	o'taketgan	razil	g'alva	g'azab
5	Qo'zg'almoq	yugurmoq	mojaro	murakkab	Manfur
6	Daryo	qahr	yelmoq	chopmoq	Ishshaymoq
7	achchiq	irjaymoq	qah-qahlam	kulmoq	Soy
8	tabassum qilmoq	qabih	eng	to'polon	kulimsiram
9	Ariq		kulimsiram		g'oyat

1. Jami: 43 ta so'z

MA'LUMOTLARNI TAHLIL QILISH, SOLISHTIRISH VA TAQQOSLASH USUL VA VOSITALARI

+ (xa)	– (йўқ)

“Antonimlik munosabatidagi o'zlashmalar”ning **T – jadvali**

+ (ha)	– (yo‘q)
saxiy	xasis
mashriq	mag‘rib
muhabbat	nafrat
adl	qabohat
monosemiya	polisemiya

“Sinonimik munosabatidagi soʻzlar”ning **T – JADVALI**

Ijobiy maʼno ifodalovchi sinonimlar	Salbiy maʼno ifodalovchi sinonimlar
---	--

YUZ

Chehra

Oraz

Ruxsor

bashara

turq

aft

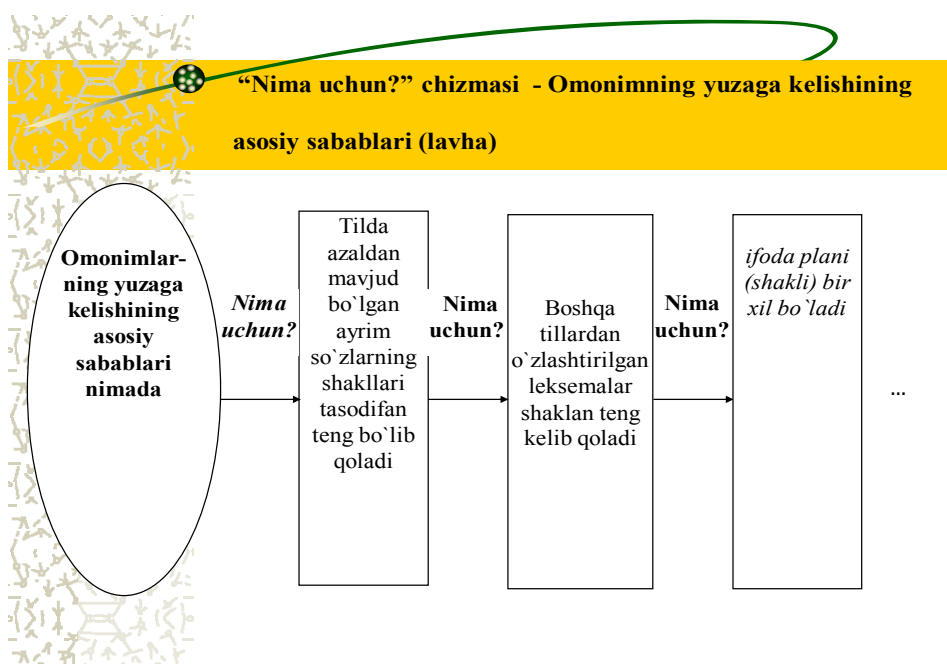
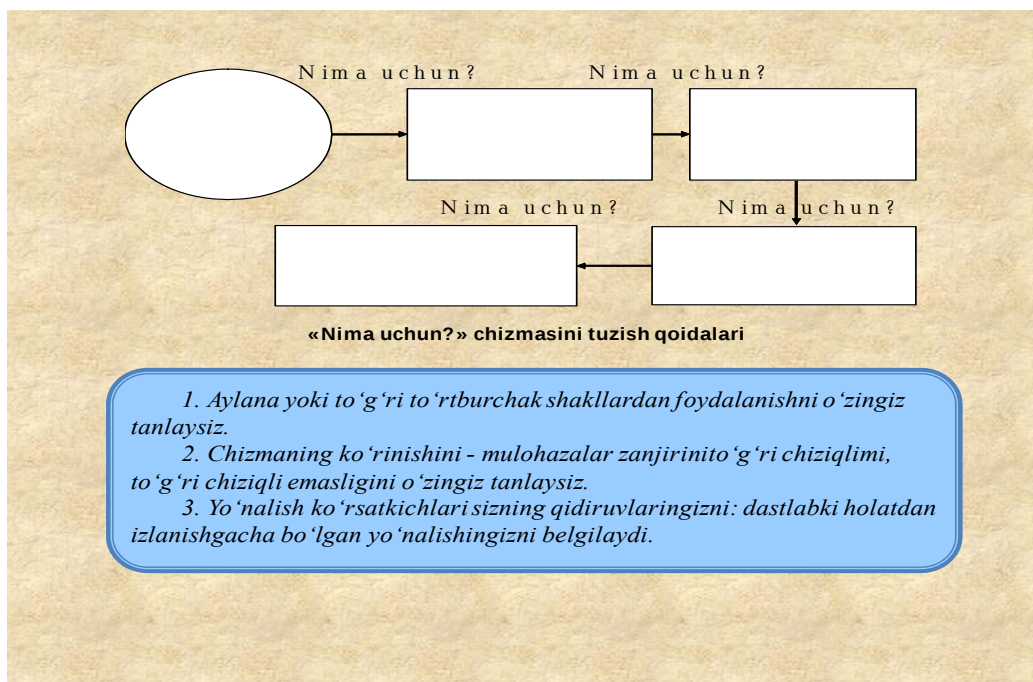
“Nima uchun” sxemasi

“Nima uchun” sxemasini tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida/kichik gurhlarda muammoni ifodalaydilar. “Nima uchun” soʻrogʻini beradilar va chizadilar, shu savolga javob yozadilar. Bu jarayon muammoning dastlabki sababi aniqlanmagunicha davom etadi.

“Nima uchun” sxemasi-
muammoning dastlabki sabablarini
aniqlash boʻyicha fikrlar zanjiri.
Tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlashni
rivojlantiradi va faollashtiradi.

Kichik guruhlarga birlashadilar, taqqoslaydilar,
oʻzlarining chizmalarini toʻldiradilar. Umumiy
chizmaga keltiradilar.

Ish natijalarining taqdimoti

KLAUSTERni tuzish qoidasi

1. Aqlingizga nima kelsa, barchasini yozing. G'oyalar sifatini muhokama qilmang, faqat ularni yozing.
2. Xatni to'xtatadigan omillarga e'tibor bermang.
3. Ajratilgan vaqt tugaguncha yozishni to'xtatmang. Agarda aqlingizda g'oyalar kelishi birdan to'xtasa, u holda yangi g'oyalar kelmaguncha qog'ozga rasm chizib turing.

“MO‘JIZALAR MAYDONI” o‘yini. Doskaga ikki o‘quvchi chiqadi. Ular o‘tgan mavzuga oid savollarni o‘qib, ularni javoblari bilan moslashtirishlari kerak.

Istorizm	Fan-texnika, xalq xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligiga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan so‘zlar.
Arxaizm	Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman, yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan so‘zlar.
Atamalar	Tilda sinfiy ayirmalikni ko‘rsatib turadigan so‘zlar «sinfiy dialektning so‘zlari».
Neologizmlar	Hozir mavjud bo‘lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari.
Jargon	O‘tmishdagi narsa va hodisalarning nomi bo‘lgan, ammo hozir eskirib qolgan so‘zlar.

“TEZKORLIK” O‘YINI

Musobaqa sharti: har bir guruh a‘zolari til to‘g‘risidagi maqol va hikmatli so‘zlarni birin-ketin aytishlari, takrorga yo‘l qo‘ymasliklari kerak. Qaysi guruh maqol va hikmatli so‘zlaridan ko‘p bilib, tezkorlik bilan javob berib tursa, o‘sha guruh g‘olib sanaladi.

1-guruh: – “Ona tilim – jon-u dilim”.

2-guruh: – “Ona tilim – qalbim quyoshi”.

3-guruh: – “Til – millat ko‘zgusi”.

4-guruh: – “Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz”.

“Egasini top” o‘yini. Bu o‘yinda o‘qituvchi tomonidan masalan tilga doir hikmatli so‘zlar yoki olimlarning fikrlari keltiriladi. O‘quvchilar esa bu fikrlar muallifini topadilar va mazmunini izohlab, o‘z fikrlarini ham bildiradilar.

“O‘YLA, IZLA, TOP” o‘yini

O‘yin sharti: Birinchi bandda savol beriladi va savol javobi necha harfdan iborat ekanligi qavs ichida ko‘rsatiladi. Agar savolning javobi ikkita so‘zdan iborat bo‘lsa qo‘shuv belgisi bilan beriladi. Ikkinchi savolning javobi birinchi savol javobining oxirgi harfi bilan boshlanishi kerak.

Quyida Alisher Navoiy hayoti va ijodi asosida tuzilgan savol va javoblarni namuna sifatida ko‘rsatamiz.

1.	Alisher Navoiy qayerda tug‘ilgan (5 ta)	Hirot
2.	She‘riy janrlardan biri (5 ta)	Tuyuq
3.	Majnunning asl nomi (4 ta)	Qays
4.	«Xamsa»ning oxirgi dostoni (5+10 ta)	Saddi Iskandariy
5.	«Navodir ush-shabob» devonining tarjimasi (8+11 ta)	Yigitlik nodirliklari
6.	Shohruh mirzo vafotidan keyin Alisherning oilasi ko‘chib ketgan joy (4 ta)	Iroq
7.	«Favoyid ul-kibar» devonining tarjimasi (7+9 ta)	Qarilik foydalari
8.	«Adashtirish» ma’nosini anglatuvchi she‘riy san’at turi (5 ta)	Iyhom
9.	Alisher Navoiyning eng so‘nggi nasriy asari (6+7 ta)	Mahbub ul-qulub
10.	«Sab‘ai sayyor» dostonining bosh qahramoni (6ta)	Bahrom
11.	«Xamsa»ning uchinchi dostonidagi asosiy qahramon (6ta)	Majnun
12.	«Xazoyin ul maoniy»ning ikkinchi devoni (7+7 ta)	Navodir ush-shabob
13.	Husayn Boyqaroning katta o‘g‘li (11)	Badiuzzamon
14.	Navoiy ma’shuqaning qoshlarini arab yozuvidagi qaysi harfga o‘xshatadi (3 ta)	Nun
15.	«Xamsa»ni birinchi bo‘lib kim yaratgan (7+8)	Nizomiy Ganjaviy
16.	«Xamsa»dagi birinchi dostonning o‘zbekcha nomi (8+7)	Yaxshilar hayrati
17.	Navoiyning muxlislari tomonidan to‘plab tuzilgan devon qanday nomlanadi.	Ilk devon

“BIRGALIKDA O‘QIYMIZ” texnikasidan foydalangan holda guruhlarda ishni tashkil etish jarayonining tuzilishi

1. 5-6 o‘quvchidan iborat guruhlar tuziladi, ularga o‘quvchilarning takliflari asosida nom beriladi.
2. Har bir guruhga bitta topshiriq beriladi – umumiy mavzuning bir qismi, uning ustida butun o‘quv guruhi ish olib boradi hamda ularga ekspert varaqlari taqdim etiladi.
3. Har bir guruh ichida umumiy topshiriq taqsimlanadi.
4. Hamma yakka tartibdagi topshiriqni bajaradi
5. Sardor guruh ishi natijalarini taqdim qiladi.

Guruhlarda ishlash qoidasi

Sherigingizni diqqat bilan tinglang.

Guruh ishlarida faol ishtirok eting, berilgan topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondoshing.

Agar yordam kerak bo‘lsa, albatta, murojaat qiling.

Agar yordam kerak bo‘lsa, albatta, yordam bering.

Guruhlar faoliyati natijalarini baholashda barcha ishtirok etishi shart.

Aniq bilmog‘imiz lozim:

A. Boshqalarga o‘rgatish orqali o‘zimiz o‘rganamiz.

B. Biz bitta kemadamiz.

Ekspert varag‘i № 1

O‘quv topshirig‘i

Topshiriq. **Nuqtalar o‘rniga kerakli harflarni qo‘yib ko‘chirib yozing.**

B...djet, rej...ssor, mas...id, i...tido, g‘i...jak, sara...jom, k...itansiya, oli...anob, ta...suf, istibdo..., muto...aa, me...yor, ta....jub, min...s, krep...eshin, parf...meriya, simpoz...um, vol...ybol, sup...rgi, majmu..., a...ditorya, suver...nitet.

Ekspert varag‘i № 2

O‘quv topshirig‘i

Topshiriq. Yonma-yon kelgan undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldiriladigan so‘zlarga 10ta misol yozing.

Ekspert varag'i № 3

O'quv topshirig'i

Topshiriq. Talaffuzi va imlosi bir-biridan farqlanadigan so'zlarga 5 ta misol yozing va shu so'zlar ishtirokida 5 ta gap tuzib, daftaringizga yozing.

Ekspert varag'i № 4

O'quv topshirig'i

Topshiriq. Maqollardagi fonetik hodisalarni aniqlang.

Mehnat hayot chirog'iga yog' quyadi, tafakkur esa uni yoritadi. Nodon aytur: g'olib chiqdim, dono aytur: yo'l berdim. Aqlli xalqqa intilsa, nodon o'z qarindosh-urug'lariga intiladi. Hatto eng baland tog' ham quyoshni to'solmas.

Ekspert varag'i № 5

O'quv topshirig'i

Topshiriq. Quyida berilgan so'zlarda ro'y bergan fonetik o'zgarishlarning turini aniqlang .

Sariq — sarg'ay, o'g'il — o'g'lim, singil — singli, sust — susay, taroq-im — tarog'im, qorin — qornim, yurak — yuragi, shahar — shahrim, ulug' — ulg'ay, undan — unga, mening — sening, og'iz — og'zim, ko'ngil — ko'nglim.

QAYDLAR UCHUN

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
Oʻzbek tili va uning qisqacha tarixi	5
Oʻzbek tili yozuvlari. Lotin alifbosi	10

Fonetika

Tovush va harf	15
Unli tovushlar.....	19
Undosh tovushlar.....	24
Jarangli va jarangsiz undoshlar	27
Boʻgʻin va urgʻu	31

Leksikologiya

Shakldosh soʻzlar	35
Maʼnodosh soʻzlar	38
Zid maʼnoli soʻzlar	43
Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar	49
Oʻz va oʻzlashma soʻzlar	53

Leksikografiya

Lugʻat va uning turlari	55
Bir tilli va ikki tilli lugʻatlar	60

Morfemika

Soʻz tarkibi	63
Qoʻshimchalar tasnifi	64
Soʻz tarkibi tartibi.....	65

Soʻz yasalihi

Soʻz yasalihi tuzilishi.....	67
Soʻz yasalihi usullari.....	70

Morfologiya

Soʻz turkumlari	77
Ot soʻz turkumi	83
Atoqli va turdosh, aniq va mavhum otlar	87
Ot soʻz turkumining kelishik kategoriyasi	93
Sifat	99
Sifat darajalari	105
Son	109
Olmosh	114
Feʼl	119
Feʼl nisbatlari: aniq, orttirma, oʻzlik, majhul, birgalik	123
Feʼl zamonlari	128
Feʼl mayllari	131
Sifatdosh	136
Ravishdosh	140
Ravish	144
Yordamchi soʻz turkumlari	147
Koʻmakchi.....	147
Bogʻlovchi.....	148
Yuklama.....	149
Alohida olingan soʻzlar.....	152
Modal soʻzlar.....	152
Undov soʻzlar.....	153
Taqlidiy soʻzlar.....	154
Ilovalar.....	158

Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Akademik litsey o‘quvchilari uchun uslubiy qo‘llanma / A. Atajonova. – Toshkent: “BAYOZ”, 2017. – 176 b.

ISBN 978-9943-4898-3-7

UO‘K: 821.512.133

KBK 81.2 O‘zb-5

ANORGUL ATAJOVA

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

Akademik litsey o‘quvchilari uchun
uslubiy qo‘llanma

Texnik muharrir
Dizayner
Sahifalovchi

Dilshod Xo‘rozboyev
Bahodir To‘xliyev
Bekzod Raxmatov

Nashriyot litsenziyasi: AI №234, 11. 02. 2013.

Bosishga ruxsat etildi: 26.06.2017.

Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆.

Times garniturası. Ofset bosma.

Hisob nashriyoti t.: 7,33. Shartli b. t.: 11.

Adadi 200 nusxa. Buyurtma № 12.

“BAYOZ” nashriyotida nashrga tayyorlandi

“BAYOZ” MChJ matbaa korxonasida chop etildi.
100100, Toshkent. Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103-uy.